Повість

ЧАСТИНА ПЕРША

ОЙ ТРИ ШЛЯХИ ШИРОКІЇ

Шумлять старезні дуби... Грізною сторожею стоять вони по шляхах до палаців Кочубеїв, Ґалаґанів, Скоропадських. Шумлять, ніби марять столітні сни про долю краю. Вітер виграє шорстким сизим листом, тамуючи щебетання дрібних птахів. Горлиця ненароком промайне сіро-голубою стрічкою і щезне. Лише здоровило-пугач насуплено зирить крізь віти, міцно затиснувши мохнатими лапами засохлу гілку, чекаючи облоги присмерків, щоб сумовитим голосом сколихнути тишу, рознести прокляття палацам і тривогу обшарпаним бідняцьким оселям. А коли ранок осміхнеться полиневою росою, щезає десь пугач, ховаючись у козацьких руїнах, щоб дати привілля розбійникові яструбу полювати на пустотливу горлицю.

Понуро шумлять старезні дуби Полтавщини, шепочучи казки-билиці... Хто гомін той збагне і наповнить душу живлющою снагою? Хто думи свої увіллє в те шумовиння, як ото вливають медовий хміль у срібний келих?

Дуби шумлять, а від них стеляться биті шляхи. Ой три шляхи широкії, куди поведе ними доля невгамовного мандрівника? На яку колію ступить його нога, щоб дійти туди, де плекана мрія снує надії голубі?

Таємниче сріблострунним передзвоном виграють дуби, віщуючи путь-доріженьку...

Ще звечора готувався, ходив стежками, якими носив колись свою дитячу безжурність і втіху. А потім перебирав у кімнаті папери,

відкладаючи значніші, а решту бгав та та в пічку. Кинув глузливий погляд на напис: "Произведен за выслугу лет в коллежские регистраторы"...

— Смійся, колезький реєстраторе Панасе Яковичу Рудченко! — тихо шепотіли уста. Поглянув у маленьке дзеркальце на столі. Звідти виглянуло молоде, блідувате, заросле чорною борідкою обличчя. Темні очі пронизливо дивились, ніби докірливо промовляли. Пригадав, як одна відвідувачка в миргородському казначействі відшукувала його — помічника бухгалтера — і запитувала: "Скажіть будьте ласкаві, де той сидить, що в нього очі говорять..."

Говорять... Кому і що вони говорять? Рука потяглася до щоденників. Ось вони — свідки хвилювань, тривоги й роздумів. Читав написане:

"Пригадалася моя служба і в Гадячі, і в Прилуці, і тута. Невесело, і як невеселої — зробилося на душі, — наче камінь хто звалив на хилі груди. Задумався я над життям свого брата чиновника... Часом і начальник знічев'я налає тебе — і то треба мовчать, коли хоч м'який кусок хліба їсти... Серце моє наливалося вогнем, у грудях ходили прибої гніву... О, чим я тобі відомщу, ти, кляте життя — невільне, підданське! Чим я тобі вимещу, дурний начальнику, за твої даремні попріки, за твоє огудне і неправдиве слово?! Нічим? Ні, я виставлю тебе на показ усьому мирові, твої дурні привички, твоє насилування чоловічої совісті".

Ще перегортав папери, перечитував спроби описати гіркотну долю безталанної жінки. Не хотів вимовити її ім'я. Не міг його вимовити так, як раніше, при зустрічах, що назавжди лишаються святом у спогадах. Це ж чиновницьке життя, безглузде, підлегле, та ще й темрява відірвали її, непорочну, від рідного дому, повели десь у велике місто. А там що? Може, зустріну, перевівшись туди на роботу... Очевидно, зустріну... Мушу зустріти! Як у пісні, у казці, а знайду її. А коли ні, то опишу її долю, несподівану молодість.

"Музо моя — госте одинокої душі! Не покидай мене, поки я не викончу моєї Галі як слід... Вона покірна дитина твоя, люби ж її і грій, доколи ще б'ється кров у моєму серці!.. Бо що ж без тебе зосталось мені? Хата — пустка, люди — бездушні трупи людей... Я язик собі вирву, коли він, стілько літ даремно лежачи за зубами, не заговорить так, щоб і каміння завило, щоб у бездушні трупи не урвався світ правди і любові... 1870 рік..."

Хоч уже минув цілий рік, як записав ці слова, але вони не втрачали гостроти, звучали ще вразливіше, коли готувався до подорожі.

Уважно переглядав і складав речі, готував їх у дорогу. Здавалося, до них торкалася тепла дівоча рука, а сині, аж чорні, очі сміялись і проймалися тугою. Наче чув її запашний голос, що відгомоном лягав у серці, коли виводила стиха: "Ой три шляхи широкії докупи зійшлися". Ніби віщувала розлуку. Довго ще вчувався той голос, бентежив уяву, відгонив сон.

Ранком залишив рідний Миргород, сонливі кривулясті вулиці, порослі бур'янами, прибиті пилюгою. Але не залишав породжених тут мрій — ніс їх з собою в широкий невідомий світ.

Біля порога стояла бричка. На ній небагато речей, валізка з паперами й гітара — розважальниця гіркої самоти.

Прощай, рідна Миргородщино, прощай, хатино, в якій колись мати сповивала, випрошуючи в долі піснею колисковою й теплою сльозою щастя для сина. Прощай, недоспівана пісне юності — постійна супутнице роздумів і хвилювань. Прощайте, росяні бережечки Хоролу, виміряні босоніж аж до лугових просторів, щедро повитих лілово-рожевою материнкою, золотаво-чубатими козельцями, буйноквітним звіробоєм, похилою кульбабою, густолистою шавлією. Тепер наче забирав з собою в дорогу, як найцінніший скарб, пахощі трав та

яблуневих садів, а з ними — радощі й скорботу, щоб не розставатися на незвіданих шляхах тривожної юності.

— Пора вирушати, — гомонів фурман, натягаючи кобеняк, — щоб в обідню пору доїхати до Сорочинець. А там чи й потрапимо завидна до Гадяча? Осінні дні куці, що й за хвоста не втримаєш. Погода непевна, піде дощ, то поповземо, як рак на мілині.

Заскрипіли колеса, ронячи прощальні зойки. Фурман цьвохнув батогом, поглянув на схід, де сонце поволі відділялось од посірілої землі, сором'язливо зазираючи до миргородської калюжі, прославленої з давніх-давен, коли тут таборився Миргородський полк та Острянин закликав до повстання проти шляхти.

На каламутній хвилі заґелґотали гуси. їм байдуже, що чверть століття минуло відтоді, як химерний земляк записав: "Тепер Миргород зовсім не те. Будови інші; калюжа серед міста давно вже висохла, і всі сановники — суддя, підсудок і городничий — люди поважні і благонамірені".

Сплеснув дужим крилом гусак на березі, занурюючись у воду. Здавалося, радів з того, що калюжа таки не висохла. А до сановників міста йому байдуже. Піднявши гордовито сизу голову на довгій шиї, поплив від берега, ніби бундючився з того, що навіть гегелівський Іван Никифорович назвав гусаком колись свого земляка Івана Івановича.

По задумливому обличчі юнака ковзнула усмішка й застигла у великих очах. Пригадалось, як хлопчиком-школярем змагався з друзями на цьому березі, кидаючи черепками, щоб "перевезти бабу" через калюжу.

За калюжею простяглися пасовиська. Сюди ходив до пастухів грати в ковіньки, навчався у них співати й примовляти, гніватись і радіти. Тоді

здиралися на високу бурту, звідки видно місто з церковними банями й садами.

А навколо слалися неосяжні степові простори, залляті бризками сонця. Ніби вчуваються хлоп'ячі вигукування:

Сонечко, сонечко!

Виглянь у віконечко.

Бо татари йдуть,

Тебе заріжуть,

Твоїх діток заберуть!

Тоді й овечата прислухались до дітвори, збившись у гурт, ніби справді лякалися лихої татарви, а ромен-зілля нахиляло свої стебельця до землі, чекаючи якоїсь несподіванки. Ставало тихо, хоч мак сій. І чутно було, як сонце бринить на струнах: д-дзі-інь, д-дз-зі-і-інь...

З бурти видно Чумацький шлях. Іноді поволі посунуть ним заярмлені круторогі і зариплять вози. А буває, по шляху поженуть арештантів. Женуть у той будинок, що здалеку вишкірився ґратами. Тоді й сонце переставало дзвеніти на своїх промінних-струнах. На спохмурніле обличчя лягла тінь задуми...

— Чи далеко вже заїхали?

— Скоро виїдемо на Сорочинський шлях. Ось уже й Псляні затоки видно. Коней треба напоїти, — цьвохнув батогом.

Коні побігли. Та недовго трюхикали. Піски та вибої затримували рух. Колеса скиглили, залишаючи слід у коли, що одноманітною смугою стелилась у минуле. А попереду що?

В Гадячі треба попрощатися з батьками, зустрітися з братом Іваном, що прибув погостити з Києва. А там знову в дорогу до Полтави, на нову службу.

Біля плеса фурман зупинив коней.

— Хай трохи перепочинуть, щоб спітнілими не напувати, — зліз з брички, підійшов до берега.

За ним і Панас. На березі шелестів очерет, нагинаючись до пожовклої осоки, що, наче пишна вродливиця, розпустила шовкові коси, зазираючи в тиху воду. Зачаровуючись, Панас пригадав недоспівану пісню коханої дівчини.

Фурман напоїв коней. Поїхали. Сполохані чайки заскиглили, розносячи над плесом тиху журу.

— Хотів би ще почути якусь казку. Ви добре розповідаєте, — звернувся Панас до фурмана.

— З казками та піснями ми давно посвоячилися на цих шляхах, навчилися з вітром розмовляти. Але треба поспішати, бо сьогоднішній четвер тісно упирається в п'ятницю... Но-о-о, ледачі!

Послався шлях крізь чагарники, забарвлені осінньою позолотою. Незабаром показалися Сорочинці. Залишки земляного валу, якоїсь древньої руїни говорили, що тут з давніх-давен таборилися люди й століттями змагалася воля з неволею. Може, ті руїни залишились ще від панів польських, підвладних Ієремії Вишневецькому, що тримав у своїх

магнатських руках великі маєтності по всій Полтавщині, доки не змела їх козацька хурдига.

Вузькі сорочинські вулиці, ніби від древності, повгрузали в землю разом з тинами, поростими дерезою. Та ось перед очима зненацька наче розкрилась зачарована брама — у всій величі красувалася кам'яна Преображенська церква, збудована безславним гетьманом Лівобережної України Данилом Апостолом. Власне, збудована умільцями Полтавщини — каменярами, різьбярами, мулярами. Зір приваблює пластика фасадів, декоративна майстерність ліплення, химерна різьба дверей, кольорова гра вітражів. Українське барокко. Слава трудівничим рукам полтавських умільців!

Роздоріжжями поїхали, залишивши Сорочинці... Несподівано рвонув вітер, засвистів, б'ючись об придорожній покошланий тонконіг та поруділі куделиці буркунів. Наповнений сивизною простір розкришила блискавка.

— Коли б скоріше до тих хуторів доїхати. Там є корчма, — фурман показав пужалном і тривожно поглянув на північ, звідки насовувалась темна хмара. — Но-о-о, ледачі!

— Байдуже, — спокійно відповів Панас. У голосі чулось незадоволення з того, що фурман порушив роздуми.

Та ось ніби велетенський казковий дракон розпростер чорні крила, обіймаючи ними півнеба. Земля завихрилася, готуючись у двобій з косматою потворою, що вогнисте моргнула, покотивши громовицю; темною завісою кутався обрій, заслоняючи шлях.

— Но-о-о, ледачі!

— Не поспішай... Вперше серед степу бачу такі змагання неба з землею, — Панас аж звівся на бричці, оглядаючи затьмарений небосхил.

Не встигли доїхати до корчми, як водоспадом линув дощ, промочивши подорожніх.

У корчмі порозвішували одяг. Чимало тут скупчилося людей. Тхнуло чимось прокислим, тютюновим димом та горілкою. За столом куняли якісь підпилі чоловіки, не скидаючи з себе свиток та вогких сіряків.

Один кремезний з виду, літній чоловік роздягнувся, латав сорочку та зашивав дірки на смугастих штанях, бурмочучи:

— Оце такі бурлацькі заробітки...

— Латай, може, й долю свою драну залатаєш, — відповів сивоголовий, з запалими очима чоловік.

— Кому як на роду написано. Плакати ж не будемо.

— Досить того, що наші діти та жінки плачуть.

— Може, заплакав би котрий з нас, та неохота в цюцька сліз позичати, а своїх не вистачає.

— Плакати, то однак, що дурному з гори бігти, — блиснув очима той, що латав сорочку. — Латай, бурлаче, доки не пошився в турецькі святі. Ті сорочок не носять. А тим часом, може, в якогось сусіди попросимо на латку, — з прихованою посмішкою глянув на завіталих подорожніх, примруживши око.

Цей погляд збентежив Панаса Яковича, а фурман відвернувся, знизавши плечима.

— Латані сорочки носили, коли були дворовими у графа Гудовича, а тепер, коли стали вільні за царським маніфестом, то на старі латки нашиваємо ще й нові...

— Коли б пошматувати на латки десять тисяч десятин графської землі, то, може, й сорочку б мали нову...

— Пошматуєш... Хочеш закабалити себе і своїх дітей та внуків, то бери кілька десятинок землі в Гудовича і сплачуй за неї протягом сорока дев'яти років. Сплачуй уп'ятеро дорожче...

— Не дешевше віддає на викуп і пан Ґалаґан. Дарма, що кажуть, він козацького роду.

— Від того роду дочекалися гіркого плоду.

— Ото реформа... Краще лататиму сорочку до слушного часу.

— А де той слушний час?

— Запитай вітра в полі.

— Та ще й потихеньку, щоб хто не підслухав, бо спина буде бита.

— Нема долі, і слушного часу не дочекаємося, — понуро загули сіряки.

— А докіль треба голодну нашу волю чимось підживлювати...

— Чаркою горілки...

— Не допоможе...

Чоловіки перезирнулися, криючи якісь таємниці в гірких усмішках.

Сидячи осторонь, Панас уловлював у розмові шматки недожуреної журби, невиплаканих страждань, недосміяно-го гіркого сміху, недомовлених проклять. То розмовляли люди невільної праці, сини степового простору і бідності. Ніч своїми широкими обіймами укривала їх у цій похилій придорожній корчмі. Поволі розмови уривались, канули в сірих сутінках.

Чадив каганець, гойдаючи примарні тіні. Ніби козак Голота, посвоячившись з сатаною, шукає роздолля, рветься на волю з похилої корчми...

Фурман ліг спати на долівці. Корчмар запропонував Панасові ослінчик, вкритий грубезною вовняною ковдрою, що увібрала в себе всі корчмарські пахощі разом з вологою.

— Ні, я пересиджу до ранку, — відповів Панас, примостившись на ослінчику.

Ніч попливла, мов корабель, захлеснутий водою. Чути, як то лопотів, то затихав дощ за вікнами. Жебоніли струмочки, а за ними снувалася каламуть роздумів, хвилюючих вражень, перемагаючи дрімоту. Розвихрені тіні негоди відміряли тривожні хвилини.

Під ранок дощ ущух. Закліпали зволожені вранішні зорі Сонце, не виринаючи з-за обрію, чекало золотаво-багряним віялом проміння по верхів'ях дерев, ніби довідувалось, чи можна спокійно визирнути на обважнілу, зволожену землю. Ночівники-нетяги один по одному зникли з корчми...

Знову вирушили в дорогу. Бричка покотилася по багнюці, колихаючись по розмитих вибоїнах. Благословляючи народження дня, забриніли на променевих струнах стрижі. Над чорною ріллею поважно

попливли в сизому повітрі граки. Під склепінням прозорого неба кожна жива істота почала славити життя. Хотілося обіймати зриму далеч, збагнути осінні кольори лісу, до якого наблизилась бричка.

Ніби виринули з лісу — стали на дорозі чотири чоловіки. З ними кудлатий собака. Фурман позирнув то в один, то в другий бік, оглянувся на Панаса. Той прочитав у його погляді щось непевне.

— Но-о-о! З дороги тамі Розкапустились серед шляху, наче ченчики перед сповіддю, — пробував пожартувати фурман, приховуючи острах.

Але чоловіки, як кам'яні ідоли, стояли на дорозі, не зрушили з колії. Найкремезніший схопив коней за вудила.

— Стій! — владно зупинив подорожніх. Пес загарчав, показавши зуби. Панас пізнав того, що латав сорочку в корчмі. Вигляд його був суворий і владний.

Чоловіки обступили бричку. В одного, підперезаного вірьовкою, виглядала сокира. В другого в руці — замашна дубина. Стояли просто і твердо, як господарі на власній землі.

— Хто їде? Звідки й куди?

— Так-таки іменно... Звідки і куди? — хитро додав натоптуваний, з круглим, зарослим, як у кушірі, обличчям чоловік. За халявою в нього виднівся колодій.

Панаса не стільки злякала, як зацікавила ця подія. Він витяг цигарки, запалив і зійшов з брички.

— Добридень вам, добрі люди! — з усмішкою привітався і простягнув цигарки невідомим. — Запалюймо!

— Запалимо потім, — понуро відповів той, що зупинив коні. — А зараз у нас є діло.

— У доброму ділі треба, щоб були руки білі, — пробував пожартувати фурман.

— Руки у нас не білі, а отакі, — показав свою, як гиря, руку отаман. — Ми чорними руками робимо святе діло.

— Та шукаємо свою голодну волю! Охляла вона, як курка на прив'язі, — додав другий.

— Так-таки іменно, що голодна. Як на прив'язі під тином.

— То такі шукачі і є добрими людьми, — Панас не втрачав спокою. З його уст не сходила лагідна усмішка. Помітив, як промайнула усмішка і в великих очах наймолодшого. Щось добре і гнівне світилося в них.

— Хіба ми такими дурнями родились, — обізвався юнак, — щоб лише байдикувати по світу, незрячими шукати шляхів? Хто шукає, той знаходить... Мені хочеться з цим чоловіком порозмовляти.

— Порозмовляй, Гнате! Ти ж умієш підсипати перцю у варену юшку.

— Так-таки іменно, — сміявся присадкуватий, поправляючи колодій за халявою.

Чоловіки тісніше обступили подорожніх. Дивилися суворими очима, в яких світилося щось нестримне, розгонисте, може, сприйняте від давніх поколінь половецького хижого роздолля. Читав у них Панас жагу, пронесену крізь століття до днів голодної волі.

— Вийшли з яру на шлях, — знову заговорив Гнат, — відбирати своє, награбоване багатіями... Ви що везете? Може, маєте великі гроші, то поділімося з нами, — загадково усміхнувся. У його великих очах світились і згасали вогники.

— Так-таки іменно, поділімося з нами... Потруси, Гнате, їхню калитку, — підтоптуватий торкався до колодія за халявою.

— Великих грошей не маю, — неквапливо відповів Панас і, витягнувши з кишені гаманця, подав його юнакові.

Чоловіки обступили його, дивилися, що там є. Перемовилися між собою.

— Поділимося пополам, — твердо заговорив Гнат. — Один червінець нам, другий — вам, може, знадобиться в дорозі. А то ще зустрінуть вас наші спільники по той бік яру. Треба й з ними поділитися. Це ми позичаємо до слушного часу. Коли надійде наш час, то повернемо борг.

— З процентом, — додав кремезний.

— Так-таки іменно, що повернемо... Добре придумав, Гнате!

— В поліцію, мабуть, доноса напишете? Не кваптеся. Вітра в полі не спіймати. А яри наші несходимі. Та й ночі темні — наші побратими.

— Поліція так само осоружна мені, як і вам. На таких, як я, теж пишуть доноси.

Чоловіки загадково переглянулися.

— То ви, паничу, теж за нашого брата? — широко розплющеними очима дивився Гнат. — Такого ми ще не зустрічали.

— Безталання ваше болить кожній чесній людині.

— То ходімте з нами, за отамана будете. Передам вам своє горопашне отаманство, — пропонував кремезний. — Якщо нежонатий, то посватаємо з нечистою силою. Скажуть тоді наші хлопці: "У яру під лісом побратався з бісом".

— Брататися з бісом можна й за лісом. Та й не тільки в яру, а й на широких шляхах.

— Добра відповідь. Ставайте-таки за отамана. Наших багато блукає ярами. Зійдуться, як колись до Гаркупгі сходились. Загуляємо, аж небо здвигнеться! — ледь вловима усмішка ворухнула уста отамана.

— У кожного своя доля і свій шлях широкий... Прийде час, буду з вами...

— Отже, до слушного часу?

— Атож...

Чоловіки доброзичливо посміхалися. Гнівні очі отамана повилися тугою. Він поклав свою руку на Панасове плече.

— Може, повернемо червінця? — запитав Гнат.

— Можна повернути! — кинув отаман.

— Ні, не треба, — рішуче заперечив Панас. — Хай буде завдатком на те, що ми зустрінемось. Хотілося б ще поговорити.

— У вас своя планида, а у нас своя, мужича. Ми її шукаємо, бо полуда з наших очей спадає поволі.

— Полуда спадає. Так-таки іменно, а очі замилюють нам реформою, — додав натоптуваний, — Під три чорти з тією реформою.

— Їдьте, чоловіче добрий, своєю дорогою. А ми повернемо свої оглоблі до лісу, — владно промовив отаман.

Чоловіки переглядалися між собою, як діти після провини, і розступилися, даючи дорогу.

— Тепер і запалити можна, — отаман відкинув полу подертої свитки, з-під якої виднілися старі оксамитові штани. — Не дивуйтесь з мого одягу. — Витяг з кишені тютюнову калитку, почав набивати люльку. — Це від пана досталося мені. Від пана Ґалаґана! Нас, дворових, пустили на всі чотири вітри, нічого не дали. Тільки свої старі недоноски подарував Ґалаґан, відпускаючи на волю. Скільки латок на штанях, стільки й років минуло, як оголосили волю...

Загорьована дотепність зворушила Панаса. Він підніс Гнатові цигарку.

— Пахучий тютюнець... Фабричний?

— Фабричний, — подав Панас вишитий кисет. — Візьміть собі тютюну.

Гнат насипав у жменю, розглядаючи вишивку на кисеті.

— Гарна вишивка. Мабуть, щедра дівоча рука вишивала?

— Вишивала, — тоскно відповів Панас, приязно дивлячись у збентежені Гнатові очі.

— Чекай, Гнате, — втрутився отаман. — Є і в тебе гожа дівчина. Того червінця віддай їй на дукачик. Коли з щирої руки, то не гоже нести червінця до шинкаря. Там він пірне, і собака не загавкає. Як товариство вважає?

— Так-таки іменно... Хай Гнат віддасть червінця своїй Малані. Може, й заручини справлять.

При згадці про дівчину юнак зітхнув. Його очі повились тихим смутком. Він вдячно звів їх на Панаса.

— На цьому бувайте здорові! Бо вже десь сороки заскрекотали. — Отаман зійшов зі шляху, за ним похилитав хвостом і собака. — Коли ще по той бік яру зустрінете таких, як ми, то гукніть їм: "Гуляй, воля!" Не займуть. Щасти вам у дорозі. До слушного часу! А нашого гасла не забувайте: "Гуляй, воля!"

— До слушного часу! — відповів Панас, сідаючи в бричку. Проїхавши з гони, оглянувся. Чоловіки все ще стояли, дивлячись їм услід. А потім повагом поволокли свої сірі постаті до лісу...

Фурман розповідав різні пригоди, що трапляються на цьому шляху, яким ще в давнину ходили козацькі ватаги, боронячи волю. Розповідь фурмана супроводжувалась журливими звуками, що наче з глибини століть бриніли відгомоном відваги і запеклої борні То вітер, по-осінньому стогнучи, стелився відволоженими стернями край шляху, розчісував коси дрімливої берези, дзвенів бронзолиттям гіллястих дубів.

Панас поринув у роздуми. Увесь час бачив перед собою вразливі Гнатові очі. Коли бричка пішла піщаною дорогою, почав куняти. Нарешті знеміг сон.

Ось наче розкрилася перед ним таємнича брама, за якою вимальовувалась країна, повита туманами. Важкі хмари нависли над

нею, лише визирав крайок неба, ледве освітленого сонцем, що десь пірнуло, ніби втомившись змагатися з пітьмою. Мороком крилась земля, поросла бур'янами, жаб'ячою печерицею, колючим терном та плетивом дерези. Десь чувся людський гомін. Ні, то не гомін, а стогін. Наче стогнала земля, стогнали хмари, стогнали обвітрені оселі. Де ж люди? Де жвавий лемент дітвори? Де спів юнацтва? Все наче заснуло, принишкло. Панувала темінь, віковічна подруга ворожнечі, розбрату й хвороби.

На битому негодами шляху замаячила постать людини. Куди вона мандрує? В які краї? Може, шукає світу сонця? Може, несе в своїх грудях іскру, щоб розпалити вогнем, зігріти закуту мороком душу? Щось рідне пізнається в тій постаті. Стривай... Це ж вона. Голубка сизокрила. Куди понесла свою вроду і гордість дівочу? Хотів крикнути, назвати ім'я, заговорити голубливою мовою. Але уста, наче заворожені, не могли вимовити й слова. А постать віддалялась і куталась у непроглядному тумані, доки не щезла зовсім, залишивши терпкий біль у серці...

Ніби виринули з пітьми якісь чоловіки. Почав пізнавати тих, що зустрілися на шляху біля яру. Серед них Гнат. Його сірі очі, заіскрившись, стали ще більшими. В них світилася надія, гордість і гнів. Поглянув у той бік, де виднілися бескеття, яруги. З них, туманами оперезані, випливали села, убогі на щастя, багаті на горе, обшарпані А далі наче виросла з туману тюрма. Велика, незграбна, гартована. Очі юнака таємниче зазирнули крізь грати. Там кишіло повно люду. Млявий вигляд, понурі постаті, брязкіт кайданів, монотонний і невпинний. Одноманітні арештантські халати з бубнами на спині. То печать рабства і ганьби. Чути голоси, як рокіт розбурханої хвилі. Що вони говорять? У тому потоці людського гомону небагато слів: "Хліба, праці, волі!"

Чути інший голос. То наглядач у погонах. Відгодована пика бубонить, наче в порожнє барило: "Скудова ви, голодранці?" — "Ми тутешні, з рідних нив, гаїв, тихих плес..." Люди простягають руки, кулаки. Рокіт повзе разом із навислими хмарами, що огортають тюрму,

купчаться, передгрозово обіймаються. Очі юнака наливаються кров'ю. Чути десь, ніби з хмари, голос:

Душе моя убогая,

Чого марне плачеш,

Чого тобі шкода? хіба ти не бачиш,

Хіба ти не чуєш людського плачу?..

Десь вирвався плач жінок, дітей. Благальний і грізний, Сірі Гнатові очі дедалі більше й більше наливаються гнівом.

— Бачиш, паничу подорожній? — запитує.

— Бачу...

— Чуєш, паничу подорожній?

— Чую...

— Допомагати їм треба...

— Добре, візьми й другого червінця.

— Це не поможе... Руку давай!

— Візьми!

— Понесімо їм правду! Ходімо до них! Чуєш, паничу? Кліпнув очима. Фурман гукає:

— Чуєш, паничу? Прокидайся! Недалеко до Гадяча.

— Снилось мені.. Приснився один з тих, що зустрілися біля яру.

— Хай їм грець! Не треба, щоб такі лихі люди снилися.

— Ні, хай сняться, хай сняться, — промовив Панас, зводячись у бричці.

Заніміле безмежжя перетинав далекий обрій, де вимальовувались обриси поміщицького палацу. Здавалося, то якийсь привид постав перед очима, заступаючи собою все почуте й побачене під час подорожі. Далеко за палацом плакало муроване небо над бідняцькими оселями й кружляло хрипке гайвороння, розносячи від хати до хати обвітрену печаль.

— Що то за будівлі? — запитав фурмана.

— Палац Ґалаґанів... Недалеко вже околиці Гадяча, — фурман розмахнувся батогом. Але стомлені коні ледве тягли обважнілу бричку.

* * *

Зупинився в батьківській хаті Слізно зустріла мати, крижнем до землі припадала, ходячи біля сина та милуючи його.

— До твого приїзду, Панасику, всі доріжки в саду повисипала жовтим пісочком, — голублива усмішка матері вигравала на сухому зморшкуватому лиці. — Недарма зорями пораненьку сива зозуля налітала.

Батько, трясучи сивою густою, як куделиця, бородою, тільки примовляв:

— От і добре, що заїхав до батькового двору. От і добре, сину. Сідай до столу. Давно чекали. А сьогодні недаремно все півень на порозі кукурікав.

Мати не зводила з сина слізних очей.

— Та який ставний, і борода, наче в якогось великого чиновника...

— Борода додає поштивості людині... Особливо служивій, — радів батько, дивлячись на сина.

Після обіду Панас попросив у батьків дозволу піти в місто. Поспішав побувати під розлогою яблунею, біля вдовиної хати, до якої, живучи раніше в Гадячі, добре втоптав стежку.

Підходив з тривогою. Вийшла назустріч стара жінка. Пізнав — Галина мати.

— Довго виглядала вас Галя. Навіть до ворожки ходила. Щось та недобре їй наворожила. Після того подалась у місто. Тільки поговір залишила за собою. Будете в місті, відшукайте та про матір нагадайте...

Поніс свій жаль до яблуні — свідка зустрічей. Пригадав той день, коли первоцвітом вона заквітла. Тих пахощів яблуневих не розвіяв час розлуки. Заворожено стояв, наче чекав на побачення. Ніби й сонце, схиляючись на захід, сумує за яблуневим первоцвітом і відлунює в меркнучих променях незабутню пісню:

Стелися, барвінку, низенько…

Гірка усмішка лягла на пошерхлі, наче від спраги, вуста. Серпанковими сутінками крилися околиці, нагонив югу вітер, підхоплюючи мотив рідної пісні, стелив її пожовклим листям на зів'ялі трави.

У тих звуках чувся, наче живий, звабливий голос, а дятел наперекір одноманітно стукав у трухляву гілку, вибиваючи мереживо смутку. Де його розвіяти, з ким поділити? Від кого почути слово, яке б полум'яніло, спалюючи жорстокість і сваволю?

Густо озорювалось небо. Обзивався вартовий ночі — деркач, доки лелека не проголосив клекотом світанок.

Другого дня поспішав на Драгоманову гору над Пслом. Роменом поросли стежки вітали давнього знайомого. Тихо шепотіли уста: "Ой по горі ромен цвіте..."

Ось і Драгоманова хата, крита соломою. Тут зустрів свого брата Івана Рудченка, що прибув з Києва. Для Панаса зустрічі з братом завжди були великим святом.

До його порад прислухався він, як до старшого на вісім років вдумливого порадника. Ще будучи вільним слухачем Київського університету, Іван Якович увійшов у товариство прогресивної молоді та виступав у пресі. Тепер мав змогу подарувати братові видані в двох книгах "Народні південноруські казки". Для Панаса це був дорогий подарунок. Він не міг не виявити гордості за брата. Радів і за виступи його в пресі, а особливо за дружбу з популярним у колах молоді Михайлом Петровичем Драгомановим 1. Тому й до його сестри Ольги Петрівни з роду Драгоманових поставився Панас приязно й задушевно. Прибула вона до рідного драгоманівського гнізда в Гадячі з Волині, де працював її чоловік Петро Косач. Це була традиційна подорож до батьківського двору, здавна прославленого гостинністю. Звідси ж раніше вийшов і відомий декабрист Драгоманов.

1 Драгоманов М. П. — український публіцист, історик, фольклорист, громадський діяч буржуазно-демократичного, потім — лібсрально-буржуазного напряму.

Прибулі гості сподівалися на зустріч з Михайлом Драгомановим. Але він затримався, подорожуючи за кордоном. Лише численна кореспонденція від нього, адресована сюди, викликала інтерес. Серед надісланої літератури були й примірники Герценового "Колокола", хоч уже кілька років перестав видаватися цей демократичний часопис.

Все, що подавало ознаки культурного життя, зацікавлювало тут Панаса Яковича. У погляді розумних очей Ольги Петрівни він читав доброту й духовну щедрість. Знайомлячи брата з нею, Іван Якович зауважив:

— Схильна до поезії сестра найкращого мого друга...

— Панаса я пам'ятаю ще відтоді, як він працював у Гадячі. — Простягаючи руку гостеві, додала: — Привіт і від мого чоловіка Петра Косача для заочного знайомства...

В її вигляді багато було схожого з вольовим обличчям Михайла Драгоманова. Перенісся, брови, чутливі обриси губ, живий вираз очей. її стан повивала квітчаста зелена керсетка, з-під якої спадали вишивані полотняні рукави. Разки кольорового намиста, картата плахта, квітчаста хустина на голові доповнювали стильне вбрання. Все це гармонувало з її рухливою постаттю, відтінювало рум'яне обличчя, що пашіло енергією й крило в собі щось поетично-натхненне, горде, артистичне.

— А це Михайло Петрович, — Іван рекомендував Старицького, який, подаючи руку Панасу Яковичу, шанобливо вклонився й випростався. Його повні соковиті губи наче виринули з чорного шовкового обрамлення вусів і бороди, що на скронях зливалася з куделицею довгого волосся.

Панас Якович відчув щось артистичне і разом з тим щире, промовисте в карих очах Старицького.

— Ви артист? — запитав Панас Якович.

— Артист любительського театру. А в житті граю роль, яку ще й сам не зрозумів, — не міняючи артистичної пози, Старицький замріяно заспівав:

Ніч яка, господи! Місячна, зоряна:

Ясно, хоч голки збирай...

Вийди, коханая, працею зморена,

Хоч на хвилиночку в гай!

— Це Михайло сам вигадав таку пісню, — пояснила Ольга Петрівна.

— Не вигадав, а вимріяв, — Старицький розгорнув папірець. — Читайте... Це мої поетичні гріхи.

Панас Якович прочитав вірша і, повертаючи, запитливо дивився на Старицького, спостерігаючи, як у виразі глибоких очей юнацька веселість наповнювалася тривогою.

У небі заґелґотали гуси, що відлітали на південь. Старицький підніс благальне догори руки.

— Гуси! Верніться! Не покидайте рідного краю! — Звернувшись до Панаса, він пояснював: — Так здавна, ще хлопчиком, навчали мене благати повернення гусей. І я завжди вірив, що вони чують мої благання, тому щорічно й повертаються з вирію.

— Заздрю поетам, щедрим своїми почуттями, — Панас Якович хотів сказати щось приязне Старицькому.

— То все наша молодість. Радіємо, а серце часом стогне й болить. — Змінивши тон розмови, Старицький звернувся до Панаса: — Бачу, ти теж не без сердечних виразок... По бороді пізнаю. Будьмо друзями!

— Коли щиро, то дозволь потиснути руку.

— Від дружби до побратимства лише один крок. — Зникла жартівливість у виразі обличчя Старицького. Він обняв Панаса Яковича. — Мені говорив твій брат Іван, що ти й віршики пишеш про кохання.

— То жарти, — Панас Якович зніяковів.

Тим часом Ольга Петрівна запросила гостей провести дозвілля під кленом, що розкинув пожовклі шати аж на краю гори, яку внизу оперізував Псьол. Тут з тесаних дощок здавна були приладнані лавки. З гори відкривалися мальовничі гадяцькі околиці.

Химерно вигинаючись, Псьол вбирає в себе рукавці, губиться десь у комишах, а потім виривається з них в'юнкою стрічкою, леліючи в неозорій далечині. Його посестра — задумлива Грунь, пробиваючись крізь очерети, пустотливо обіймається з побратимом, віддає йому свій тихий плин.

Далеко видно бідняцькі обшарпані хати, розсипані, як отара овець. Вони то визирають, то сором'язливо ховаються за дрімливими вербами, щоб не бути на виду випещеного палацу Ґалаґанів, зануреного в сизу лісову смугу на обрії.

Далекі й близькі краєвиди обіймала урочиста тиша. Ніби боячись порушити ту урочистість, тихо розмовляли в тісному колі відвідувачі Драгоманової гори. Старицький розповідав про свої задуми написати драматичні твори та організувати народний театр. Його палко підтримувала Ольга Петрівна та Іван Рудченко. Панас Якович задумливо зважував сказане. Трудове життя поклало на його молоде обличчя риси

застережливості, зовнішнього спокою, хоч в очах зринала тривога іскрами, які не міг він погасити. Погляд застиг на жовтому кленовому листі, що падав на землю, ронячи ледь вловимий шелест. Ніби прислухався до нього.

— Панасику! Чого ти наймовчазніший серед нас? — в очах Ольги Петрівни застрибали бісики.

— Думаю про свою подорож від Миргорода до Гадяча.

— Розкажи...

Панас розповів про зустріч в дорозі з чоловіками, що шукали голодної волі. Говорив схвильовано, навіть збиваючись на словах, у які не вміщалися його почуття.

— Коли б усе, сказане тобою, Панасе, записати, то це могла б бути ціла повість, — серйозно зауважив Старицький.

— І назвати б її "Голодна воля", — додав Іван Рудченко.

— Якби сила, а то... — Панас поглянув запитливо на брата.

— А от Іван устиг уже дві книги надрукувати, — мовила Ольга. — Такі хороші його "Народні південноруські казки".

— Збирав їх не я один. Там є й значна доля зібраного Панасом. А ще маю видати "Чумацькі народні пісні". В них теж Панасові записи. Правда, Панасе?

— Правда, — неохоче відповів той. — Мене зараз цікавить інше; От перечитую Пушкіна, Шекспіра, нашого славного Шевченка... Яка сила поезії, пристрасного слова, темпераменту! А роман Чернишевського "Що

робити?" викликає рій думок, які часом і спати не дають. Дійсно, що ж робити людині, коли надривається серце, душа прагне пізнати правду? Що робити? Не можу лише до кінця збагнути тих снів, що їх надав Чернишевський героїні свого роману. Вони мене тривожать, як мої власні.

— Не чекав я, що в нашого, зовні зовсім мирного, спокійного Панаса стільки не зовсім мирних думок, — посміхнувся Іван. — Недаром я його ще в дитинстві прозвав бандурою, коли він навчався бринькати на гітарі... Тепер я перечитую Панасові літературні спроби, його намагання розповісти про людську долю, особливо про жіноче безталання, і бачу велику впертість свого брата. Спостерігаю навіть здібності.

— Так... Хай це буде моя впертість. Та не тільки впертість. Скажу вам, що я язик собі вирву і викину собакам, якщо він не заговорить так... Ех!

— От тобі й мирний, — сміялася Ольга Петрівна.

— Побажаємо Панасові не виривати язика. А коли напише щось доладне, то хай вступає в літературу під прізвищем Мирного. Згода, друзі! — докинув Старицький.

— Згода! Хай буде Мирний!

— Ще до всього мені хочеться додати, — Панас навіть звівся з лави, очі його стали глибшими, пронизливими. — Я, працюючи в суді, в інших установах, зустрічався з багатьма людьми, чув розмови, читав різні скарги. Коли я починаю роздумувати над цим усим, то ніби бачу тяжку картину, Я її навіть записав, як притчу. Ось послухайте:

"Неволя порізнила дітей одних батьків, одних матерів; вирила між ними глибокий яр, котрого ні перейти, ні переїхати — хіба засипати... Та хіба можна засипати у рік, у десять, у двадцять років яр, котрий копався

не десятки, а цілі сотні літ?.. По один бік яру стояли потомки старшини козацької; стояли приблуди, котрих приманила своїми розкошами задурена Україна... Тут можна було зустріти нетрохи полупанків, котрі з дігтярів, чумаків, крамарів, прикажчиків повиводили своїх дітей у "люди", поначіпляли на плечі з мідними ґудзями мундири, а на голови понадівали картузи з зірочками... Усе то було ватага, вигодувана чужою працею, обута й зодягнена чужими руками... Тепер вона стояла і, як голодний вовк, клацала зубами, поглядаючи зо зла на другий бік яру, де потомки козачі копалися у сирій землі, понівечені, зубожені, темні — якісь каліки, а не люди, без пам'яті про славну бувальщину дідів своїх, котрі добували кров'ю "славу та волю..."

— Чи не занадто сміливо й пристрасно? — посміхнувся Іван Рудченко.

— Добре, коли пристрасть наповнюється думкою, а думка єднається з пристрастю, — Панас поглянув на брата. — Такими мені здавалися і думки Івана Білика.

— Як чиновник, я Рудченко, але в мене є прізвище мислячої людини. І от ця людина — Іван Білик — теж творить, мислить... Може, не зовсім так, як ти розповів... Але мислить. Я починаю перекладати твори Тургенєва. Мають вагу тепер тільки ті письменники, що йдуть громадською соціальною тропою і соціальним поглядом озирають життя народу.

— Так. Але мало озирати життя народу, сидячи в канцелярії, — додав Панас.

— І канцелярії не можуть залишатися осторонь подібних питань, — поважно вів розмову Іван Рудченко. — Скажу про свою канцелярію. Я працюю в так званій тимчасовій комісії, на яку покладено врегулювання взаємин між поміщиками й колишніми кріпаками. Комісію очолює Ґалаґан. Я, можна сказати, спеціалізувався на селянських питаннях і

приходжу до висновку, що розв'язати їх нелегко. Мій шеф Ґалаґан покладає велику надію на земську реформу. Він навіть виголошує ліберальні промови, вихваляє "всесословность" земських виборів, довго і красно може говорити про "интеллектуальную деятельность", про "народное благо" та працю, віддану на "алтарь общественного благополучия". Ґалаґан має однодумців, які сподіваються через реформи досягти "всесловной" єдності.

— Навіть "потомки гетьмана дурного" Скоропадського виголошують промови... То все розмови, за якими криються приватні інтереси.

— Сподіваюсь, що все, про що говорив, опишеш у своїй повісті?

— Одному тяжко. Запрошую до співробітництва й тебе. Ти маєш більше життєвого досвіду, більш за мене освічений.

— Тут важать насамперед здібності, талант, — Старицький дивився на Панаса, зважуючи серйозність та переконливість сказаного ним. — Пробуй свій хист, Панасе. Ми тебе підтримаємо. Пам'ятай, що шлях літератора тяжкий, суворий, тернистий. Цим шляхом веде людину чиста, незрадлива совість, віра в ідеали... Коли подаруєш для нашого народу правдивий твір, надсилай нам. Обіцяєш?

Панас нічого не відповів, ніби засоромився, знітився. Його виручила Ольга:

— Вірю, що Панас зробить такий подарунок... А от я... Який я принесу в своєму житті подарунок?

— Ти ж подарувала своєму Петрові Косачу доньку, — жартував Старицький.

Ольга з погордою глянула на друзів, її обличчя зашарілось, пашіло полум'ям, від чого світле волосся видавалося ще пишнішим, а в очах промайнула чарівна жіноча гідність.

— Так, подарувала, — рівним голосом почала. — Хочу, щоб моя донька була мужнішою за своїх батьків. Ми з Косачем назвали її Ларисою.

— Добре ім'я...

Тьмяно надвечірня втома обволікала Псьол. Ще щільніше до нього пригорталась Грунь, ніби стелила на ніч своєму побратимові нагріту сонцем очеретяну постіль. Вдалині бентежно спалахнула заграва, вкриваючи червонястими брижами задрімалі хвилі.

— Либонь, пожежа в маєтку Ґалаґанів? — звівся, вдивляючись, Іван.

— То горить земська всесословність, — посміхнувся Панас. — А може, вигріває своє убоге нутро голодна воля? Такі вогненні барви нашої історії.

* * *

Панас залишався в Гадячі і по від'їзді брата. Гостював у батьків, дарував їм утіху, працюючи в садку. Розчищав доріжки, підрізував дерева. Ходив до Гадяцького повітового училища, згадуючи навчання в ньому. Одноповерховий, оббитий вітрами будинок нагонив смуток. Таким він був, напевно, коли ще тут навчались поети Михайло Макаровський, Амвросій Метлинський.

Зайти в школу не наважувався. З вулиці пізнав і клас, і парту, на якій сидів, добуваючи незначну освіту, щоб з нею вирушити по шляху службового життя, заповіданого батьком. Братові Іванові пощастило

навчатися в університеті, а він ось застряв на канцелярській та бухгалтерській роботі...

Закінчились уроки. Галасливою юрбою підлітки вивалились на вулицю. Коли школа спустіла, Панас Якович увійшов у розчинені двері, зустрів сторожа, який, зобачивши сріблясті ґудзики на одязі відвідувача, вклонився.

— До пана директора? — запитав. — Їх благородіє вже пішли... Нема нікого в школі.

— Добре... Я сам погляну...

— То, значить, ви будете паном левізором? Заходьте, а я побіжу до директора повідомлю.

— Не треба...

— То як хочете. В мене все порядком. Не підметено. На це не зважайте. Віники забрала директорова служниця. Так наказали пані директорша. А нових я ще не нав'язав...

Ще щось розповідав сторож, але Панас Якович не слухав. Увійшов у клас. Пригадав, з яким благоговінням десять років тому переступав цей поріг. Пізнав свою колишню парту, сів на давно насиджене місце.

Сторож заглянув, знизав плечима і, прикриваючи двері класу, промовив:

— Сказано, левізор...

Висів той самий царський портрет, що запам'ятав його з першого дня навчання. Тоді вивішено було під ним Маніфест 19 лютого 1861 року

про скасування кріпаччини. Завчали напам'ять. Висить і тепер, хоч і обсиджений мухами. Сам директор колись перевіряв знання царських прорікань. Але не кожен з учнів міг назвати всі високі титули імператора. Директор такого ставив на коліна під портретом. Пригадався випадок, коли учень збився на слові й, замість "самодержець всеросійський", вимовив "самовержець свійський" та ще, розгубившись, почухав себе нижче спини. Директор спочатку зблід, а потім побагровів, схопив за вухо, привів його до царського портрета і відшмагав бідолаху лінійкою по тому місцю, де чухався.

З нерадісними думками повертався. Це ж тут навчають хилити задурманені голови, лабузитись, чинити доноси та цуратися всього живого, рідного. Ой краю мій, краю пишної вроди, волелюбної пісні, запашної, як польові квіти, мови! Чиїми незграбними руками тебе недбало заковано на поталу лиходіям, ненависникам краси і волі?

Чому б не стати самому вчителем? Може, передав би свої скорботи й шукання дітям. Може, виховав би чуле серце і гнівні думи, щоб сміливо глянула людина на своє минуле та задумалася про майбутнє. А це найголовніше у вихованні громадянина.

Гірко посміхнувся, пригадавши, як Микола Гоголь описував тутешню освіту в повісті "Іван Федорович Шпонька і його тітонька".

Ще ходив до бібліотеки, заснованої на громадських засадах Драгомановим та Іваном Рудченком. Відніс туди і свої книги, привезені з Миргорода.

Якась невидима сила в'язала Панаса з цим містом чоботарів, гончарів, ковалів. Це були не тільки справжні майстри, а й дотепні розповідачі легенд та притч. Переказували про сподвижника Хмельницького — ватажка Кіндрата Бурляя, про уславленого гадяцького полковника Григорія Грабянку — козацького літописця.

Біля кожної корчми в Гадячі можна було зустрітися з чумаками, послухати їхніх пісень, оповідань про мандри, пригоди й тяжку долю сіроми. Панас ретельно записував усе цікаве. Йому здалося, що тут люди дуже чулі до пісні, до всього, що звеличує душу, підносить її над сірою убогістю.

Народжувалися бажання словом пробуджувати пригноблених, як закликав Шевченко: "Я на сторожі коло їх поставлю слово..."

За кілька днів лагодився в дорогу. Вранці приїхав фурман. До Полтави від Гадяча верстов сто двадцять.

Тихий ранок не віщував чогось особливого. На горищі клопітливо воркотіли, прокинувшись, голуби, а на високій пожовклій осиці закаркали ворони. У тому карканні наче крилося якесь віщування. Так стародавній Див сіяв тривогу, обзивався до князя Ігоря, коли той виступав у похід на половців. А на воротях стояла не древня Ярославна, а згорблена від праці мати, втираючи сльози краєчком хустини, що прикривала посивіле волосся на голові. Дарувала на щастя синові рушничок.

— Це рушничок з посагу моєї матері... Родовий рушничок. Все життя берегла його. А тепер візьми на щастя, щоб нашому роду не було переводу.

— Спасибі, мамо, голубко моя, — цілував матір. Підійшов батько; говорив поважно й багатозначно:

— Щасти тобі, сину, і в дорозі, і на службі. Служи чесно, слухай начальників, не гордуй. Хай на тебе й насваряться, а ти покорися. Де треба, то й уклонися старшому. Пам'ятай, що твій батько прослужив чесно свій вік по канцеляріях, не вкрав копійки, а заробив трудом. А на старість таки маємо й хату, та і садочок, та й поштивість від людей...

Служи, корись... Заслужив уже колезького реєстратора, а там і до губернського секретаря дослужишся...

Вітер рвонув останніми словами, завихрив листям. Ще дужче закаркали ворони, кружляючи над шляхом, по якому заторготіла бричка.

Виїхали за місто. Віддаля прощально визирав серед горбів та комишів грайливий Псьол. Панас зійшов з брички, шанобливо поглянувши на місто, яке забрало чимало років молодості. Рука потяглася до скриньки. Витяг рушничок. Давним-давно дбайлива рука вишивала на ньому пишні узори. Червоний колір єднався з чорним, наче радість із журбою обіймалися, стелячись квітами та півниками. Були вони, як ніколи раніше, милими й рідними, ніби пророчили втіху та скорботи на невідомих шляхах і роздоріжжях.

Нарвав край дороги ромену, накидав у бричку. Ніби жмутки сонячних променів лягли туди. Нарешті й сам сів. Коні помчали, помірно вибиваючи копитами одноманітний дріб. У такт йому фурман щось мугикав собі під ніс. Добрі коні йшли прудко, підтюпцем. Бричка помірно гойдалась, колихаючи думи. Намагався збагнути все почуте в Гадячі від брата і батьків. А над усім виринали постаті тих чоловіків, що перестріли в дорозі біля яру.

Переїхали вже латаними дерев'яними мостами і через Ташань, і через Грунь. Ліси, байраки, степове роздолля. Не одна пісня й легенда народжувалися тут. Та не тільки легенди, а й билиці. Нагонив страху панам і купцям Гаркуша з своєю безстрашною ватагою. Запитав фурмана:

— Про Гаркушу чув розповіді? Що кажуть про нього? Запитання припало до душі фурману, і він охоче розговорився.

— Про Гаркушу тут кожен пастух знає. Такого сміливця та вродливця, мабуть, уже не з'явиться. Хіба в пісні тільки можна почути. Його й біс уночі обходив. Кажуть, що закохалась у Гаркушу молода сотничиха і свого сотника покинула. Ніби чарівником був той сміливець. З'являвся несподівано, де й не ждали його. За вдачу любили ватажка люди. Він не був розбійником. Душа в нього щира, козацька. Коли побратається з ким, то не зрадить, не дасть на поталу. Боровся за нашу долю, за мужичу правду. Тепер нема таких... Либонь, тільки Гнидка покаже себе, коли втече з Сибіру...

— А хто той Гнидка?

— Гай-гай, паничу! Та про нього таке розповідають, що тільки в казці можна почути.

— Страшне?

— Кому страшне, а кому — примарне, як сон рябої кобили. Хай бояться пани такого, як кози вовка... Бідна голова сей Гнидка був! На все вдатний, чи до ремества, чи до роботи якої. Сам чоботи шив, у млині знав діло, і стрілець з його запальний був! Обідили його неправим судом, землю відібрали. То він почав пиячити, злигався з пройдисвітами і став лютим звіром-розбійником. Одно ім'я Гнидки наводило жах на всю округу. А він і добрий був. Дуже любив свою жінку, заступався за бідноту. Останню сорочку зніме з себе й оддасть нужденному...

Ще довго розповідав фурман різні Гнидчині пригоди, але Панас уже не прислухався. Роздуми налягли, як темна грозова хмара перед зливою. "Гнидка — дуже цікавий суб'єкт як для етнографа, так і психолога... На мій погляд, Гнидка — безталанна дитина свого віку, скалічений виводок свого побиту, пригніченого усяким панством... Де одно зогнива, там починає інше заражатись, і при вонючій духоті, яку розносить усе гниле, тяжке стає життя народженому. І от починає він боротьбу за своє місце, за своє право на життя; почина розшукувати

шляху. Де ж ти знайдеш його без освіти, де знайдеш його у тому непроглядному мороці, який сповива усе і усіх? А тут устає таке питання: не я задавлю, мене задавлять!.. І кидається чоловік, як звірина, на все..."

Ось уже й Опішня, прославлена горшками та сливами. Опішнянські вози, зверху обплетені лозою, як просторі ясла, можна зустріти не тільки на шляхах Полтавщини, а й за її межами. Розвозять опішнянські гончарі свої вироби, а з ними спритні молодиці торгують свіжими та квашеними сливами. Тут, на цих глиняних баюрах, від роду до роду живе, бореться за життя дотепне, життєлюбне опішнянське плем'я. Здавна опішняни звикли мандрувати. Адже недаремно опішнянський гончар Олексій Хромий став побратимом Степана Разіна!

Нагодувавши та напоївши коней, вирушили в дорогу шляхом до Диканьки. Тепер дедалі частіше доводилося проїздити через дубові ліси. Стоять дуби столітньою сторожею, криючи в своєму гомоні згадки, ніби таємниці, шепочуть про історію пригнобленого люду.

А ось і прославлені диканські велети. Про них згадав і Пушкін:

Цветет в Диканьке древний ряд

Дубов, друзьями насажденных;

Они о праотцах казенных

Доныне внукам говорят...

Дуби шумлять у віковій епічній задумі. Прислухався до того завороженого голосу. Чув у ньому набагато більше сказаного поетом. Хто повідав тим дубам вистраждані думи, щоб вони для поколінь зберігали таємниці?.. Дуби шумлять, шумлять...

Люди знають про те, коли який дуб посаджено, яку легенду криє кожен з них. А ось і доріжка, що веде в Чернече до жіночого монастиря, могла б розповісти, хто ходив нею, носячи свою покуту й печаль...

Звелів фурманові зупинитися, зійшов з брички, милувався найстарезнішим велетом. Владно, нездвижно стоїть він, сперечаючись своєю могутністю з палацом Кучубеїв, з пишною аркою, під якою проїздив "благословенний". А в гущавині ліщини причаїлася стара церквиця, до якої сходилась колись козацька сірома.

Сонце, низько лягаючи на захід, щедро обсипає червонястим промінням шорстке листя. Те проміння всотує в себе велетенський дуб, угамовуючи невситиму жагу свідка багатьох подій, вкритих сивиною часу...

По шляху з наближенням до Полтави частіше зустрічалися подорожні. Промчить розкішний ридван, курявою обдасть піших заробітчан, що несуть на продаж свою силу, а може, і вроду. Ступала ж тут нога й незабутньої подруги. В думці бриніли скорботно слова її матері: "Будете в місті, відшукайте..." Коли б відшукати, почути рідний голос, почути недомовлену казку, недоспівану пісню, серцем збагнути недостраждану любов. На мить вловлював у шелесті дубів звабливий голос, що ронить надії в розкриту для почуттів душу. Пригадалось...

Це трапилось весною, коли з неба щедро лилося золото сонця і земля вдягалася в пишні, барвисті шати. Ішов з нею заквітчаною першими польовими квітами степовою доріжкою. "Ти — польова царівна", — тихо говорив. Стала, випросталась. На чолі ніби 'забриніли колоски пшениці, а очі увібрали найяснішу блакить неба. Тоді в її голосі пізнав мелодію повені на Пслі... Сутінками кутався шлях. Потомлені коні уповільнювали ходу.

— Ось уже й Полтава, — обізвався фурман. Вечірньою пітьмою місто зустрічало подорожніх. При-марно помережані ліхтарями вулиці крили в

собі таємниці. Наче виповзала кудлата потвора із темені, блимаючи тьмяними очима.

Полтава... Місто слави і безслав'я... Місто тридцяти церков, пам'ятників і розкішних будов. Місто п'ятнадцяти тюрем і сорока шинків. Полтава — стародавнє місто...

* * *

Невеликий під солом'яною стріхою будинок 14 на Монастирській вулиці належав небагатому дворянинові Осипу Адешелідзе. Кілька вікон з пофарбованими в синій колір віконницями виходили на тиху, поросту споришем вулицю, що слалася вниз на долину в підніжжя Монастирської гори. На неї виходило й вікно кімнати, в якій оселився Панас Рудченко.

У протилежний бік вулиця вела до центральної площі міста, оточеної колом державних будинків. Своїми колонадами вони змагалися з пам'ятником Слави, поставленим у центрі розкішного дубового парку. Щоб дістатися сюди з Монастирської вулиці, треба обійти архієрейський сад, на тінявій алеї якого причаїлася древня церквиця, яку відвідував колись полковник Пушкар — сподвижник Богдана Хмельницького.

Цією дорогою о дев'ятій годині ранку простував Панас Якович на службу щоденно. На хвилину зупинявся біля розлогих дубів і вчасно з'являвся до полтавського казначейства, де влаштувався працювати помічником бухгалтера.

Повертався з роботи о четвертій, лягав перепочити на канапці, біля якої повісив подарований матір'ю вишиваний рушничок.

У першу неділю пішов оглядати місто. Зір приваблювали не крамниці, в яких кишіли люди, а краєвиди, що відкривалися з гори від собору. Серед дібров і лугів химерно вигиналася, звиваючись вужем, Ворскла. Мовчазне високе небо вкривало своїм спокоєм ледве осяжну

зором далечінь. Ось ніби виринула з надр землі, поповзла долиною велетенська гадюка, дмухаючи задимленою пащею. Вперше Панас Якович спостерігав таке диво. То мчить поїзд по нещодавно прокладеній через Полтаву залізниці Харків — Кременчук. Перша залізниця з'єднала Полтаву з промисловими і торговими містами.

Якась нестримна сила потягла його вниз, на берег Ворскли, а далі — до залізниці. На станцію прибув пасажирський поїзд. Багато люду вийшло з вагонів — купці, ремісники, чиновники, жандарми. Підійшов до паровоза. Велетенська машина чмихає паром. На машині вештаються машиніст і кочегар. Не встиг гаразд розглянути, як загудів паровоз і поїзд рушив.

Стояв, дивився услід. Думки випереджали швидкий рух машини. Що принесе вона моїм землякам? Чи перемога розуму заясніє волею і добробутом для народу? Чи, полегшуючи працю, віддасть та машина свою силу народній справі, чи, може, ще посилить гноблення?

Ось промчав товарний поїзд. Встиг прочитати на вагонах: "Одеса", "пшениця", "борошно". Загуркотів поїзд по мосту через Ворсклу, лише показав свій невловимий хвіст.

Повертаючись, Панас зупинився на Подолі, де було пристановисько чумаків. Слухав чумацьку пісню, і вона звучала прощальним голосінням, що виринало з глибини століть, розносячи кигикання чайки та гомін степових вітрів. Занепокоєний думками, пішов на Монастирську гору, з якої небо здавалося ще вищим, безмежно величним, а земля ніби зомліла в барвистій позолоті, заколисана тишею.

Країна прозорого неба, плідних садів, родючих нив, тихих рік і приязного сонця. Країна тяжких зітхань, жіночої скорботи, гомінких пісень і таємничого шелесту вікових дубів. Любов синів до неї увінчана тортурами... Яке серце може збагнути ці химерні контрасти, не стискаючись до болю?

Тут, на зміну древньої стоянки скіфів — скотарів та хліборобів — оселилися слов'яни, що витримували напади печенігів, половців і зазнали руйнівної навали татаро-монголів. Минали століття, й підіймалась з руїн стара Лтава, щоб розквітнути славним містом, прибравши ім'я Полтави.

Оглядаючи Хрестовоздвиженський монастир, Панас Якович в його архітектурі читав історію міста, пізнавав у мистецькому ліпленні й різноманітності форм епоху козацького ренесансу на Україні Недаремно славетний Мартин Пушкар заснував монастир на найвищій горі саме в роки визвольної війни українського народу проти іноземного панування. З високої, на сорок п'ять метрів, дзвіниці далеко видно Лівобережжя.

Не раз ступала на цю гору нога Івана Котляревського. Малював цей монастир Тарас Шевченко.

Широкі простори відкриваються звідси на північ, на схід і на південь. Ледь леліє в сизій імлі Ворскла, пригортаючи до своїх кучерявих берегів задумливі села й хутори. Уявлялося Панасові, що він з цієї гори побачив широкі простори світу. Вдихав повітря, наче пив джерельну воду. Відчував, як вливалася в нього нова сила й мужність. Кому віддати її?

Де знайти побратимів, щоб прямувати до високої мети, до якої лежить давно наболіла душа?

Уже сходив з гори, як його зупинив середніх років громадянин, що ніс скрипку в футлярі. Пронизливий, наче кепкуючий вираз карих очей, злегка посивіле волосся та розкуйовджені вуса надавали йому вигляд якоїсь стихійної впертості й незалежності.

— Ви не тутешня людина? — запитав приязно твердим мелодійним голосом. — Вперше зустрічаю на цій доріжці.

— Недавно став тутешнім.

— Отож... Милуєтесь красотами Полтавщини?

— Ці красоти для всіх...

— Не всі їх розуміють...

— Вам видніше, якщо ви справді музикант.

— Я лиш любитель... Граю на скрипці. Керую хором, любительським оркестром. Мене звуть Гордій Павлович Гладкий.

— А мене Панасом Яковичем Рудченком. Будьмо знайомі, — подав руку.

Несподіваний знайомий видався говіркою привітною людиною.

— Ходжу оце на саму гору і там граю. Здається, мелодійніше звучать струни. Сиджу собі та граю. Ніби й ковила нагинається від звуків, і хмари пливуть повільніше. Вловлюю думкою навіяні вітром мотиви, а струни підхоплюють їх, народжуються звуки. Іноді сходиться молодь послухати мою гру. То для мене велика честь.

— Заздрю вам...

— Не заздріть... Я самотня людина. Оце найщиріша моя подруга, — показав на скрипку. — А ви граєте на чомусь?

— Граю на власному серці, та роздумах тяжких.

— То невловима музика... А на якомусь знарядді?

— Трохи бренькаю на гітарі.

— То добре. Заходьте в чиновницький клуб. Кожної субот там збирається наш гурток. Граємо, співаємо. Кому що...

Розмовляючи, Гордій Павлович дійшов аж до будинку на Монастирській вулиці.

— До зустрічі в клубі...

— Прошу завітати до моєї кімнати, — роздумуючи, запросив Панас Якович.

Гордій Павлович завагався, але спокійний, доброзичливий погляд співбесідника переконав його.

— Добре... Не заперечую. До розкішних домів не заходжу, а під солом'яну стріху можна.

Увійшовши в кімнату, гість звернув увагу, що на столі лежало чимало книг. Упав у вічі "Кобзар". Рука простяглась до нього.

— Ви читаєте Шевченка?

— Не тільки читаю, а й знаю напам'ять більшість його творів... Прошу сідати.

Гордій Павлович стояв, оглядаючи кімнату. Відтак запитав:

— Який твір Шевченка вас найбільше вражає?

— Увесь "Кобзар", а найбільше западає в серце "Заповіт".

— "Заповіт"? — перепитав гість. Розкрив футляр, витяг скрипку і заграв. Полились звуки, яких ще ніколи не чув Панас Якович.

Проривалося в них щось могутнє, схоже на ридання, благаюче простору, волі. — Шкода, що не можу на скрипці передати басову партію та композицію для хору.

— Хто створив цю музику?

— Писав мотиви я, а творив народ. — Гордій Павлович грав, доспівуючи голосом:

Серед степу широкого,

На Вкраїні милій...

— Ви композитор?

— Ні! Лише любитель... Музика є безсмертним даром, голосом душі. Народ, що породжує великих поетів, носить у собі й велику душу. Вона проривається в слові й музиці. — Погляд гостя замріяно лягав на струни. — Я довершую цю композицію. Приходьте, послухаєте, як виконуватиме її мій хор. У моєму бідному житті досить і цього... А далі хочу стати мандрівним скрипалем. Подругою мені буде оця голосна супутниця, — потряс скрипкою, — бо щирішої не судила доля, — звівся, заховав скрипку в футляр. — До побачення. Я непосидючий музикант.

— Так швидко залишаєте? Може, я не виявив гостинності, — ніяковів Панас Якович.

Спасибі... Я вдячний за те, що послухали мою композицію. Ходив би від хати до хати і награвав цю мелодію. До зустрічі в клубі. Приходьте!..

Залишившись на самоті, Панас Якович довго ще ходив по кімнаті, сідав до столу, пробував писати. Бринів в уяві мотив, що його почув від композитора.

* * *

Служба в казначействі забирала багато часу. Але він звик до бухгалтерської роботи, знаходив у ній самодисципліну й ретельно виконував обов'язки. До того ж був переконаний, що навіть крізь чиновницькі окуляри можна в рахунках, бухгалтерських книгах пізнавати навколишній світ. Тому фінансові справи вів не тільки як бухгалтер, а й як соціолог, що вивчав у цифрах нові явища економіки та політичного життя.

Коли повертався з роботи, то ніби переродживався. Читав "Отечественные записки", твори Островського.

Брат надсилав йому свої переклади оповідань Тургенєва та "Перегляд літературних новин", які готував для львівського журналу "Правда".

Довгими зимовими вечорами сидів за столом не чиновник Панас Рудченко, а письменник Панас Мирний. Нікому не признавався про своє друге прізвище. Відчув у ньому своє друге народження й прозрівання.

Іноді ходив до клубу чиновників, коли запрошував його Гордій Павлович Гладкий. Не міг не піти на концерт, присвячений роковинам Шевченка. Гордій Павлович познайомив його з двома вже літніми громадянами.

— Це мій учитель і композитор Алоїз Вячеславович Єдлічка, — Гордій Павлович повів рукою, злегка вклонившись.

— Будьмо знайомі, — Єдлічка привітно посміхнувся. В його очах проглядали лагідність і доброта. Посивіле, пухке, як шовк, волосся на голові, зачесане догори, злегка кучерявилось. У глибині сірих великих очей світилось натхнення.

— Ім'я композитора мені відоме, — Панас Якович тепло потиснув руку Алоїзу Вячеславовичу.

— А це наш гість, прибув з Одеси на концерт, Дмитро Павлович Пильчиков.

— Не називайте мене гостем у Полтаві. Тут я більше перебуваю, ніж в Одесі, хоч формально й поселився там. Не можу розстатися з своїми друзями, — твердо й переконливо говорив Пильчиков. Вольовитість відчувалась у його чітких рисах. Борода і вуса в міру підстрижені. Темні очі привертали увагу своїм впевненим поглядом, коли зводив їх на когось. Напівпосивіле густе волосся, поділене рівним проділом, стовбурчилось на голові.

— Чув і про вас, Дмитре Павловичу, як учасника колишнього Кирило-Мефодіївського братства, — Панас Якович дивився просто у вічі Пильчикову, ніби пізнавав щось рідне в ньому.

— То ви можете бути цікавим співбесідником, коли нагадуєте мені минуле.

Пильчиков охоче розповідав про свої зустрічі з Шевченком, Костомаровим, Кулішем, про студентську молодь.

— Тягне мене до молоді й тепер. Тому не залишаю педагогічної роботи. Одвічні юнацькі шукання чогось нового, вимріяного омолоджують і нас, літніх людей...

— Це істина, — додав Алоїз Вячеславович. — Я знаходжу багато відради як педагог, навчитель музики й співів.

— Такій благородній справі варто служити, — задумливо промовив Панас Якович. — Світ істини найбільше підвладний педагогам, якщо вони щиро віддають себе справі.

— А ви? — запитав Пильчиков.

— Я бухгалтер...

— Кожна праця благородна, коли її чесно виконувати.

— Так, але...

— Зовні я теж скорше назвав би вас педагогом...

— Так-так, — додав Єдлічка. — Відчутна інтелектуальність...

Тим часом підійшов Панасів знайомий по казначейству. Це була середніх літ людина. Гладко причесане темне волосся на круглій голові, м'язисте, опукле, добре поголене обличчя, живі карі очі, що крили в собі улесливу посмішку, говорили про спритність і самовпевненість, уміння привертати до себе увагу з першого знайомства.

— Прошу познайомитись. Це — Роман Іванович Мазевич.

— Будьмо знайомі, — очі в Мазевича забігали, наче мали вистрибнути з хитро примружених повік. Він намагався тримати себе імпозантно, вирівнюючи гладкі плечі.

— Кажуть, що має бути цікавий концерт? Нашому Тарасові присвячений? — Мазевич наголошував на слові "нашому".

Піднялась завіса. Полилась пристрасна, розлога мелодія, полонивши увагу слухачів:

Як умру, то поховайте...

Підхоплює увесь хор. Прокидається незбагненна своєю глибиною людська душа. Гармонійно злагодженою гамою почуттів розвихрюються в звуках слова:

Серед степу широкого,

На Вкраїні милій...

У величній мелодії обзиваються гомоном віковічним —

Лани широкополі, і Дніпро, і кручі...

Чути, як "реве ревучий", рокоче грізну пересторогу тим, хто намагається скувати його нездоланну силу. Поволі рокіт спадає, і, ніби в повені широкій, хвилею котяться заповітні веління:

І мене в сім'ї великій...

Пісня затихає. Пильчиков підводиться, аплодує. За ним встає й Панас Якович.

— Талановито... Хвилююча композиція. Вперше так у музиці зазвучав "Заповіт", — мовить Єдлічка.

— Я вражений до потрясіння! — на очі Пильчикова навернулися сльози. — Пригадав, як живого, буремного Тараса.

— Музыка, конечно... Музыка настоящая, — не знав, що говорити, Мазевич. Його улеслива усмішка не пасувала обставинам, а нічого іншого він не мав у арсеналі своєї мудрості...

На сцені знову виступають співаки, виконується "Хустина". Ллється тиха мелодія, пройнята смутком жіночої самотності. Єдлічка хвилюється.

— Чудово, Алоїзе Вячеславовичу! Ваша композиція чарівна, — тихо говорить Пильчиков.

Завершується концерт виступом народного кобзаря. Наче з глибини століть, з буремної козацької минувшини, з підземелля, замурованого й замкненого, вириваються на волю звуки й розлягаються то прокляттям, то благанням, то нестримними прагненнями життя і діяння. Рокочуть струни народну немеркнучу славу.

По закінченні концерту Гордія Павловича Гладкого оточили друзі. Панас Якович прощався з ним та з Єдлічкою й Пильчиковим.

— Не забувайте про нашу домовленість зустрітися, — запитливо поглянув Дмитро Павлович, тиснучи Рудченкові руку.

Разом з Панасом Яковичем вийшов на вулицю і Мазевич. Пішли через парк до Монастирської вулиці. Багатослів'я супутника стомлювало задумливого Мирного. Він зупинився. Скаламучене березневе небо гойдалося в хмарних сутінках і ронило на землю перший журавлиний клич.

— До побачення, Романе Івановичу, — простяг руку.

— Чому так?

— Хочу на самоті послухати перегуки журавлів.

— Я колись чув крик підстреленого журавля! Цікаво було слухати, як він, конаючи, квилив...

— То вас, Романе Івановичу, дуже цікавило?

— Цікавило...

— До побачення, — Панас Якович повернув на протилежну алею й зник.

Мазевич подивився вслід, хижо посміхнувся. О, почекайте! Гордуєте Романом?... Поніс свою злобливу посмішку теплими провулочками, оглядаючись та прислухаючись.

* * *

Вкриті бростю верби лірично-замріяно хилили свої віти, прислухаючись до жебоніння бистроплинних ручаїв, що віддавали всю свою напругу повноводному роздоллю Ворскли. Відчував цей гомін пробудження, як подих оновленої сили, що наповнювала помисли і мрії.

У службових справах їздив до Гадяча. Привіз стільки вражень, що годі було їм дати раду. Знову наслухався розповідей про розбійника Гнидку, про його жорстокість і великодушність. Людина великої волі підіймається своїм хистом, вразливою вдачею над буденщиною. Але життя підневільне зв'язує руки. Нема простору. Шлях до соціальної правди тернистий — послався нетрями і байраками. Як перейти їх, щоб не збитися на манівці?

Клята дійсність, кляті закони підневільного життя. Пригадав розмову із своїм начальником. "Для рабів, — говорив він, — мало чого треба, їм аби їсти, спати, чухмаритись, красти. Життя їх невибагливе... Невибаглива й мова. Рабам не потрібна рідна мова. Якою завгодно можна навчити їх розуміти найнеобхідніше — хліб, вода, ніч, спати, лаятись тощо... Найдошкульніший і найвпливовіший для них батіг, гнучка лозина. Від батога раб тікає, батіг гонить його на роботу, батіг є моральною заповіддю".

Брехня! Ганебна брехня! Іскра Прометея не гасне і в душі приниженого раба. Вона горить у материнській мові, у рідній пісні, рідному звичаї, в мудрості народній, що складається цілими поколіннями.

Треба писати. Писати не про рабів, а про закованих невільників, що здатні рвати кайдани, здатні на сміливі вчинки на самопожертву і героїзм. Хто збере всі перли душі поневоленого народу? Хто понесе їх у світ широкий мислі й почуття? Треба писати для себе, для людей, для сучасників і нащадків. Писати, щоб пізнали себе замордовані, принижені, приборкані темрявою і свавіллям дужих — убогих душею... Хай слово полум'ям горить і спопеляє запеклі серця. Слово, повите любов'ю, гнівом і материнською ніжністю. Треба словами мури потрясать, як той легендарний зухвалець Самсон здвигнув колони ворожі.

День і ніч приносили роздуми, хвилювання. Сідав писати. Народжувалась велика розповідь про лиху долю людини, зрощеної серед ланів зеленокрилих, купаної у бризках щедрого сонця. Уява малювала портрет юнака: "Дуже палкий погляд, бистрий, як блискавка. Ним світилась якась незвичайна сміливість і духовна міць, разом з якоюсь хижою тугою..." Виношував у думках портрет героя великого твору. Вирізьблювався його характер, що увібрав дух нескоримого народу, його історичне буття.

Але поки що все це мрії. А зараз треба писати нарис і розповісти в ньому все, що чув під час подорожі. З усіма найменшими деталями. Назвав його "Подоріжжя од Полтави до Гадячого". Перечитував написане, фантазія допитливо ширяла просторами, буяла нестримними хвилями, що не знаходили впину.

У змаганнях, боротьбі думок минали весняні дні. На службі помічали задумливість Рудченка. Не наважувався підходити до нього Мазевич. Лише віддаля спостерігав, зважуючи поведінку бухгалтерського помічника.

Вечорами довго сидів за столом у своїй кімнаті. Писав, писав, писав. Якось зачув кроки під вікном. Ніби хтось зупинився і зазирнув крізь прихилену віконницю. Хто б там міг бути? Тихо. Може, то вітер жартома відхилив? Ще писав. Ходив по кімнаті і знову писав.

У неділю до нього завітав несподівано Дмитро Пильчиков.

— Привіт вам, Панасе Яковичу, з Києва!

— Ви були в Києві? Чому ж не повідомили? Я міг би дещо передати друзям, бо ж не все поштою можна пересилати.

— Отож... Тому прошу одержати передачу з Києва.

— Що?

— Від вашого брата, — Пильчиков розгорнув і поклав на стіл книгу.

Панас Якович зачитав: "Правда. Річник перший, 1872, ч. V". Перегорнув сторінки поезії. Ось "Рожа" Федьковича. А далі вірш "Україні", підпис "Панас Мирний". З хвилюванням перечитував.

— Вас вразила поезія "Україні"? — запитав Пильчиков. Замість відповіді Панас Якович допитливо поглянув, нічого не сказавши.

— Вірш хороший — Хто ж той Панас Мирний? — цікавився Пильчиков.

— Про це мій брат не говорив?

— Ні. А ви не знаєте автора?

— Знаю... Але це таємниця.

— То ви не скажете?

— Не скажу...

— Це мені подобається... Виходить, ви вмієте берегти таємниці?

— Робіть висновки...

— Я вже зробив.

— Які?

— Ті, що робили ми колись у Кирило-Мефодіївському братстві.

— Але й на засідання вашого братства потрапив провокатор і видав учасників.

— Будемо враховувати надалі гіркий досвід, — Пильчиков замовк, чекаючи, що скаже Панас Якович.

— Про що ви вели розмову в Києві з нашими друзями? — запитав Мирний.

— Про важливі справи... Розмовляли і про вас, Панасе Яковичу. — Змінивши тон розмови, Пильчиков ніби декламував, наголошуючи на кожному слові: — Ми діти єдиної громади...

Останні слова насторожили Панаса Яковича.

— А далі що?

— Далі те, що київська "Громада" має поширити діяльність у Полтаві.

— Уже були спроби, але...

— Так... Потерпіли... Тепер з більшою конспірацією треба вести діяльність. Нам належить дещо запозичити від народників, що сміливо виступають за свої ідеали.

— Занадто гарячкові вони і часом несуть буйні голови у ведмежі лапи або навіть у роззявлену пащу ненажерливого дракона.

— Щоб роздерти ту пащу, потрібні жертви. Багато говорить нам досвід нашого земляка Волховського. Написані ним, разом з Прижовим, прокламації внесли збудження... Волховський відсидів два роки у в'язниці. А зараз, як я довідався у Києві, він нелегально в Одесі знайшов співдружбу з енергійним вожаком студентського руху Желябовим... Удари реакції породжують нові хвилі протесту. Визвольні ідеї швидко сприймає студентська молодь.

— У нас в Полтаві нема університету, отже, нема й студентського руху.

— Я багато років працюю з молоддю. Серед старшокласників є багато мислячих і непримиренних юнаків. Це двадцятилітні ентузіасти, шукачі чогось нового, вразливого. Нам треба зустрітися в тісному колі друзів. Я вас познайомлю з цікавими людьми. Але це буде після моєї подорожі за кордон.

— Ви їдете за кордон?

— Так. Є невідкладні справи. Вам відомо з преси, що цього року відбувається всесвітня виставка у Відні?

— Відомо. То що ж?

— Є нагода поїхати на виставку і зупинитися у Львові. Там організується товариство імені Шевченка.

Раптово хтось постукав у двері. Панас Якович вийшов і швидко повернувся з Мазевичем, який, переступивши поріг, розкланявся, подав руку Пильчикову, підійшов до столу і поклав коробку, пов'язану рожевою стьожкою.

— Це подарунок вам, Панасе Яковичу, і поздоровлення.

— Яке поздоровлення? Від кого?

— Від мене... Від Романа Івановича Мазевича, — манірно випростався. — Поспішаю поздоровити дорогого сослуживця з тим, про що таємно довідався.

— Не розумію...

— Коли не розумієте, то поясню... Довідався, — притишив голос Мазевич, — довідався, що у сенаті вже розглянуто справу про надання вам чину губернського секретаря, — останні слова він вимовив з притиском. — Прощай тепер, колезький реєстраторе, берімо вище! Ось незабаром дістане посаду старшого бухгалтера полтавського казначейства! Сподіваюсь, тоді згадаєте й про свого сослуживця, кроткого Романа Івановича Мазевича. Оце приніс печиво з найкращої кондитерської... Виготовлено на заказ... Можна й чайку попити, — посміхаючись, почав розв'язувати рожеву биндочку. Раптом перевів зір на книгу і обома руками схопив її. — Це новий журнал? "Правда"? Виходить за кордоном? Дозвольте почитати, — нанизував слова, як в'язку бубликів.

— Не можу вам дати, бо й сам ще не читав, — почервонів Панас Якович.

— Цікаво, цікаво, — стріляв очима то в один, то в другий бік Мазевич, ніби розбризкував наповнений вщерть келих улесливості й облуди. — Цікаво... Навіть цензурною печаткою не позначено. Люблю читати такі книги. Завжди щось вичитаєш і про бога, і про царя. Хе-хе-хе... Хіба не правду я кажу?

— Залиште книгу, — Панас Якович забрав у нього "Правду". — Вона випадково до мене потрапила.

— Хе-хе-хе... Звичайно, випадково. Такі книги тільки випадково можуть потрапити до рук його благородія губернського секретаря, — змінив тон на серйозний. — Я, мабуть, невчасно завітав? Мовчите? Ну й мовчіть, а я піду собі. Досить мені й того, що привітав вас... Печиво хай вам для услажденія... Прощайте! — як вихром понесло його до дверей. На порозі зупинився, помахавши затиснутим у руці кашкетом. Шельмовито зиркнув широко розплющеними очима, вийшов.

— Завжди отак непрохано-несподівано з'являється і щезає, як мара, — Панас Якович роздратовано поглянув услід Мазевичу. — Принесло його.

— Стерегтися треба таких доброзичливих добродіїв. Його улесливість огидна. Від неї псятиною тхне. Підозріло він зацікавився журналом. Ваш брат Іван Якович доручив передати його особисто вам у руки.

— Спасибі. Це дорогий для мене подарунок. Вперше читаю в ньому надрукований свій вірш.

— То ви підписали його прізвищем Панаса Мирного?

— Так. То мій псевдонім. Під ним я буду конспіруватися. Лише близьким друзям дозволено знати про це...

— Чудової Хай щастить на творчому шляху новонародженому Панасу Мирному! — Пильчиков зачитував останні рядки вірша:

Щоб на твоїй ниві

Зацвіли ще й святі квіти

Науки й любові!

— Вітаю... Ця несподівана ластівка хай принесе добрі надії, — Пильчиков загадково дивився на Мирного. — Не залишайте розпочатої літературної праці. Дар слова несіть для народного блага. Хай зіллється у вашій особистості Панас Мирний з Панасом Рудченком!

— Хотілось би, щоб Панас Мирний взяв верх над Панасом Рудченком, нині гіркотно удостоєним звання губернського секретаря.

— Раджу не розмежовувати в собі Рудченка од Мирного., Обидва прізвища пригодяться для нашої спільної справи, — у погляді Пильчикова не згасала запитлива усмішка досвідченої в житті людини.

— Охоче служитиму нашій справі обома прізвищами. Але Мирний у мені сягає думками, мріями широких обріїв... Вимальовуються контури народного соціального роману. і Ще треба добути життєвого досвіду. — Для цього треба іти в народ.

* * *

Підвищення по службі не дуже хвилювало Панаса Яковича. В душу вривався неспокій, наче буревій вихрив думками, і вони прагнули вирватись на простори, лягали на папери новими рядками.

Розмови про розбійника Гнидку переломлювались в уяві і набували творчого осмислення. Герою вирішив дати ім'я Чіпки. А як назвати твір? "Розбійник", чи "Розбійник Чіпка"? Вирішив назвати "Чіпка".

Описав життя здібної, енергійної, вразливої, ніжно люблячої і разом з тим гнівної, волелюбної, мстивої людини. Шлях від підпасича громадської череди — до жорстокого розбійника, описаний у повісті, здавався занадто спрощеним. Хотів дістати пораду. Тому надіслав рукопис братові в Київ. Той відповів, що вивчає написане і що його оповідання про дівоче безталання — "Лихий попутав" —. уже друкують у "Правді".

Ця звістка була несподіваною, бо Панас Якович хотів ще доопрацювати оповідання. Нові спостереження, роздуми породжували широку тему жіночої трагедії. Колись, читаючи Чернишевського, не міг зрозуміти слова "повія". Тепер розумів. Не раз спостерігав, придивлявся в місті до жінок, яких доля штовхала на вулицю. Пригадав розмови з Дмитром Пильчиковим про освічених людей, що одягають прості свитки і йдуть до народу. Піти б і собі, бо замало віддаля спостерігати за життям, що десь вирує за стінами загородніх дворів, у вогких підвалах, темних завулочках. Збратався з цією думкою, і вона ставала жагучою, невсипущою. Годі було розвіяти її. Вона химерно, до болю гостро ятрила уяву.

Добув убрання, яке носять звичайні міщани, прикажчики. Натяг низько на лоба кашкета, загорнув обличчя аж до носа кольоровим шарфом і, щойно вечірня темінь окутала місто, вийшов на вулицю.

Куди повернути? Чи вниз по Монастирській, чи нагору? Пішов викрадати у своєї юності години. Піднявся нагору, обійшов архієрейський сад, постояв біля церквиці, де правилась вечірня служба. Зайшов усередину, протиснувся аж до диякона, який розмахував кадилом. Хотів добре пропахнути ладаном. Для конспірації...

Вийшов, попростував садом. Місяць, таємниче посміхаючись, визирнув, засеребрив верхів'я дерев, від чого стали мов зачаровані напівтемні алеї. Деінде мерехтять ліхтарі, наче куняють самотні вартові. Часом забринить людський голос, дрібно розсиплеться жіночий сміх, ударяючи по струнах напруженої уваги. Пестливий сміх...

У ньому сила, спроможна розвіяти запеклі думи. Прислухався до нього, сівши на ослінчикові під розлогим деревом, що захищало від тьмяного світла ліхтаря. Так краще. Мало хто примітить. Зручніше буде спостерігати, а при нагоді й заговорити, розвіяти самотність.

Проходили пари, наче пливли в серпанковій імлі.

Поволі розходились люди. Опустіли алеї.

Повільно й тоскно минав час, наче каліка добирався на цвинтар. Уже осипалося листя на деревах і настирливіше вітер наспівував прощальну мелодію. Не переставав вечорами ходити в парк. Невидима сила вела на опустілі алеї.

Тиша пізнього вечора лягла важким тягарем, затамовуючи збуджену думку. Хвилини самотності наливали келих терпкої, як терен, гіркоти. Раптово за стіною почулися звуки фортепіано, ніби хтось прийшов на допомогу і кинув якір самотньому плавцеві, що його відбила хвиля разом із хистким човном. Прислухався, пізнав мелодію. Недавно чув, як на концерті грала Бетховена ясноока й горда учениця Алоїза Єдлічки. Довідався, що звуть її Олександрою. Родом з якоїсь поважної сім'ї. Навчається разом з дочкою господаря будинку Адешелідзе в інституті шляхетних панночок. Очевидно, тепер та інститутка прибула до подруги і принесла чарівні мелодії Бетховена. Ніби вгадала потребу заповнити ними душу розтривоженого мешканця за стінкою, який інколи і сам бринькає на гітарі.

* * *

Ні, не самотньо тепер сідав до столу в своїй кімнаті. Ніби сходилися до нього на раду, з похиленими головами, приносили свою журбу безталанні, знедолені, скривджені. Пізнавав їх, що вже з'являлися й раніше, у незакінчених творах. Тут і "Продана", і "Христя Удовівна", і "Боска", і "Палійка", і "Ганнуся", і Варка Луценкова — горювальниця з надрукованого оповідання "Лихий попутав". Наче живі, тісним колом обступали його стіл. А до них приєднувалися, приносили свої скарги Шевченкові покритки і сердешні страдниці, шукачі щастя Марка Вовчка та Чернишевського.

Кожна несла краплину тихих зітхань, гірких сліз. Вони розливалися, як повінь у негоду. По тому скаламученому плесу пливли думки тяжкі, як навантажений човен.

Радий був цим зустрічам, що наповнювали його самотнє життя теплою щирістю й тривогою. Перегортав сторінки раніше написаного, і вони здавалися ще недостатньо пройнятими кричущою правдою. Треба наснажити їх життєвою, пекучою жагою... Як назвати новий великий твір? Може одним словом — "Повія"? Хай убирає це слово в себе болі й розпачі жіночого безталання.

Вечорами сидів, писав. Бурхливий потік думок прокладав русло в творчі простори. Іноді вчувалося, що торготів хтось віконницею, ніби зазирав у вікно... Ні, то мабуть, від нервової напруги.

Але події відсунули здійснення задуму. Одержав від брата листа й велику рецензію на "Чіпку". Брат поставив багато вимог, радив поповнити твір соціальними психологічними характеристиками, загострити конфлікти. Кілька разів перечитував поради, пізнаючи в них не тільки братові думки, а й, можливо, Драгоманова. Пригадував зустрічі, розмови, обіцянки на горі в Гадячі. Читав, зважував. Замислювався над прочитаним: "Хіба ревуть воли, як ясла повні?.. Отже, тобі необхідно поширити горизонт і подивитись на життя, як воно є, а не в ізольованому фокусі розбійництва... При змалюванні селянського заколоту треба довести, що він виник як наслідок утисків, хоч це не

було ніким із заколотників усвідомлено..." Кілька разів перечитував написане братом і від того глибше прозрівав, зважував соціальну значимість пропащої сили.

"Хіба ревуть воли, як ясла повні?" — повторював братові слова. Так треба назвати твір замість первісного "Чіпка". А ім'я Чіпки належить зберегти. Наче живий постає в уяві. Ніби вода, що вирує, зносить на шляху намули, шукає річища, аби влитися в нього неспокійною хвилею, скаламутити тиху ряску, — так буяла в ньому невипробувана сила, не знаходила впину й спокою.

Чіпка... Шукач своєї обкраденої долі, шукач неуярмленої правди і громадського неспокою. Наче прокинулась і заговорила в ньому накипіла болями кров батьків, кров бунтівних провісників визволення. Чіпка... Тяжкий і складний його шлях. Доведеться не раз падати на ньому, підійматися, марнувати сили і проклинати лиху долю. Такими властивостями нагороджує його суворе життя, невблаганна дійсність. Серце, чуле до краси і правди, то наповнюється злобою, то завмирає в пошуках незбагненної волі. Чіпка...

Уява малювала дитячі роки долею не привітаного хлопчика, що виростає безбатченком, терпить образи, хоче допитатися в бабусі, чого так тяжко доводиться мамі заробляти хліб. Розповіді та казочки бабусині пластом лягають на дитячий розум, гонять думку за думкою, гадку за гадкою, запалюють серце. Праця підпасича поширює свідомість і викликає нові запитання. Серед степових просторів знаходить він роздолля, розмовляє з небом і хмарами. Прокидаються нестримні бажання. Яка б дивина перед ним не поставала — не злякати його відважного духу, упертої думки, палкого серця. Ніколи нічого не боявся. Жевріла в душі іскра волелюбства... Ось розбилися й віковічні кайдани кріпацтва. Виростає Чіпка, прагне до чесного трудового життя. Покохав дівчину, одружується, стає господарем. Але в нього землю відбирають, обдурюють, зневажають. Всюди натрапляє на жорстоких чиновників, земських діячів. Стає й сам жорстоким, мстивим, невблаганним. Зустрічається з бездольцями, яких кріпацька реформа штовхнула на

саме дно суспільного життя. Знаходить з ними відраду в пияцтві. Разом ідуть відбирати своє, награбоване багатіями. А там — і до розбійництва недалеко. Так марнується сила, завзяття людини... Пропаща сила. Народна сила. Чіпка...

Та не тільки треба змалювати життя народу, боротьбу до реформи 1861 року і після неї. Думка сягає за межі цих часів, у минувшину, плине епічними просторами. Хочеться показати село за півтораста років. Щоб видно було, як від покоління до покоління посилювалося гноблення, як розкошували й знущалися над трудівниками пани і як зріли, не вгасали протестантські настрої. Пригадував тих, кого зустрів біля лісу, сказане ними повторював:

— До слушного часу... До слушного часу...

Не раз бачив уві сні незабутнього протестанта проти "голодної волі" — юнака Гната з його великими скорботними очима, що крили в собі гордість волелюбства, буйнокриле роздолля і повиту переказами печаль степів, якими стеляться шляхи-дороги в невідомість.

Діти й внуки прославлених захисників волі нелегко згинали свої шиї в ярмо. Нелегко відняти в них духовні скарби. Для цього треба відібрати їхню мову, кращі традиції, штовхнути їх на роздоріжжя й манівці. І не тільки це. Необхідно ще й убити плекану віками любов до рідних нив, до прозорих рік, забрати все, що берегло в люди , гідність і свідомість, пообкрадати історію народу. Тоді підневільна людина стане безмовною, хилитиме голову, як віл у ярмі. Але й воли у ярмі ревуть... Хіба ревуть воли, як ясла повні? — це питання не сходило з думки Панаса Яковича.

Замислювався настільки, що й індивідуальність письменника зливалася воєдино з образом героя. Наче ділився з Чіпкою тривогами життєвих негод людей праці, поневірянь та шукання правди. Його праобразом ставала не одна особа, а ціле сплетіння яскравих характерів представників суспільства, уярмленого неправими законами. Ніс до

Чіпки повизбирувані в суспільстві душевні неполади тих, у кого енергія, добрі жадання розбиваються об кам'яну незрушність основ царства темряви й сваволі. Складні життєві поневіряння героя роману сприймав не поглядом спостерігача-побутописця, а проймався глибокою тривогою народолюбця. Подовгу наче залишався наодинці з Чіпкою під час його душевних.. мук. Не одвертався од нього й після страшної ночі падіння, залишався з ним, як свідок уболівання за долю пропащої сили, пропащої людини. Ідеї гуманізму вели письменника в найскладніші потаємності страждущої душі. Викарбовувались для сучасників і нащадків слова жагучої туги і любові — "Хіба ревуть воли, як ясла повні?" А ще можна назвати роман і "Пропащою силою".

Треба звернутися ще до брата за порадами. Він зможе написати розділи про історію закріпачення села, щоб показати уярмлення народу, що відбувалось од покоління до покоління. Хай пізнають і будуть не збайдужілими внуки та правнуки до лиха давнього й сьогочасного.

Сповідь стривоженої совісті, гнів та уболівання за спустошення моральної гідності людини переливались у психологічне плетиво роману. Завершувалось творче торжество психолога-реаліста Панаса Мирного.

Мав намір порадитись про написане з Пильчиковим. Адже він знає, якими труднощами досягав творчої перемоги Шевченко, вписуючи в історичне буття народу рядки "Кобзаря".

* * *

Не втримати стрілу, шпарко запущену вправною рукою, не приборкати орла, не затамувати пристрасті, наповненої почуттями й збудженою мислю.

Панас Якович носив їх у собі, вдихав, як повітря. Тісно було в бухгалтерській конторі та в тихій кімнаті на Монастирській вулиці.

Нагонили нудоту і однотонні дзвони, і чиновницьке шарудіння паперами.

Навколо вирувало бурхливим потоком життя, кружляючи кожну вразливу людину. Не можна залишатися з самим собою. Треба кудись іти, до чогось прагнути, змагатися.

Змагався народолюбець Панас Мирний з чиновником Панасом Рудченком. То було змагання, сповнене терзань і тривоги. Перемагав Мирний, підкоряючи Рудченка з усіма чиновницькими атрибутами. Що більше загострювалась боротьба, то наполегливіше писав, виливав свої роздуми й почуття в образах. Не міг не писати, не міг і мовчати, як не може світ не долати пітьми, коли сходить сонце. Народжувалась нова сила, непідвладна буденній застиглості.

В уяві поставали цілими рядами знедолені, принижені, що зазнавали образ, знущань, катувань. Серед них нескоримий Чіпка, безталанні жінки, кинуті долею на саме дно хижацького суспільства. Наче вливав краплини своєї крові, описуючи життя Чіпки. Зріднився з ним, як з побратимом, і носив у серці його волелюбну силу. Пишучи, часом розкривав вікна, щоб віяло подихом просторів.

Охоче погодився на запрошення Пильчикова здійснити прогулянку в неділю під дуби Заворскля. Там мали зійтися друзі для розмови. Пильчиков порадив Панасу Яковичу захопити з собою гітару. Для конспірації...

Коли прибули під шати умовленого дуба, там уже чатували дозорці. Тут зустрів знайомих і незнайомих. Звернув увагу на юнака років двадцяти п'яти. Його гострий зір, вихрясте каштанове волосся надавали виразності обличчю, в якому світилася рішучість і натхнення. Пильчиков познайомив:

— Це Дмитро Андрійович Лизогуб. Нещодавно прибув з подорожі в Швейцарію. А ось його друзі... Ростислав Стеблін-Каменський, Володимир Синкевич, а це наші однодумці — студенти Гриневич, Калюжний.

Серед присутніх зустрів знайомого йому раніше корнета у відставці Єгора Шохіна, канцеляриста Михайла Кочуру, службовця Василя Безверхого. Були тут і сестри Піскуновські. Одна з них теж принесла гітару, а офіцер 35-го Брянського полку Антон Скляревський тримав гармонь, яка не корилася, розпускала свої міхи і ніби зітхала.

Оглянувши присутніх, Пильчиков промовив:

— Вважаю, нараду нашого товариства, іменованого "Унією", можна розпочати... Дозорці пильнують?

— Всі на своїх місцях...

— Оберімо голову зборів.

— Дмитра Павловича Пильчикова. Ви ж маєте давній досвід.

— Так... Досвід багато до чого зобов'язує... Колись ми не вели протоколів, хоч і варто було записати Шевченкову непримиренність у Кирило-Мефодіївському братстві. Як зараз пригадую ті суперечки. Належав я до поміркованої частини братства, підтримував Костомарова. Перебуваючи за кордоном, зокрема у Львові, де брав участь в організації літературного товариства імені Шевченка, я переконався в необхідності поширювати нашу діяльність не тільки просвітніми заходами, а й нелегально. Багато хороших слів чув я у Львові, але вони мене менше радували, ніж тривожили. Дещо я привіз із нелегальної літератури. Будемо її розповсюджувати. Про це може більше розповісти Дмитро Андрійович, який нещодавно зустрічався з своїми однодумцями.

— Згадка про старше покоління мене схвилювала, — очі Лизогуба налилися кришталевою прозорістю. — Дмитро Павлович згадав про Шевченка... Шкодую, що я не народився трохи раніше, коли в домі мого батька в Седневі, під Черніговом, гостив славетний поет. Не раз потім мені, хлопчикові, показували ту кімнату, де він жив і малював. Коли б я народився в той час, то Шевченко обов'язково був би моїм хрещеним батьком.

— Але нема сумніву, що ти, Дмитре, охрещений його словом, — докинув Ростислав Стеблін-Каменський. — Всі ми Шевченкові хрещеники.

— Так, хрещені вогнем, бо його слово не вода, а полум'я, — вів далі Лизогуб. — У цьому я переконався, зустрівшися з Волховським та його друзями. Привіз від нього привіт та відозву. Кланяється вам Михайло Драгоманов. Є відомості, що його звільняють з Київського університету, як небезпечну для монархічної державності людину.

— Ганьба! — вирвалося з уст Панаса Яковича.

— Кожна ганьба є плямою нашої історії. Переважно вона й складається з таких плям. Хто змиє їх? — гарячився Стеблін-Каменський.

— Якщо не ми, то народяться дужі, яким випаде на долю така честь, — Лизогуб поклав перед собою примірники журналу "Вперед" та іншу літературу. — Скажу вам, друзі, що боротьба між поміркованими діячами й радикалами загострюється. Шевченкове слово і пристрасть Чернишевського на боці радикальних, революційних діячів. Свідченням цього є прокламація, написана нашим Волховським.

— Треба зачитати...

— Хай зачитає Ростислав Стеблін-Каменський!

— Хай... Не тільки тому, що він наймолодший, а й тому, що володіє палким словом.

Ростислав трохи зніяковів, оглянув присутніх і почав читати:

— "Правдиве слово хлібороба до земляків".

Панас Якович жадібно ловив кожне слово. Здавалося, вони допомагали йому збагнути те, про що писав у творі.

Лизогуб запропонував поширювати прокламацію по селах. Його палко підтримували Стеблін-Каменський і Гриневич. Пильчиков завагався.

— Поширювати можна. Але насамперед треба нести освіту народові. Мені здається, що не слід відступати від досвіду культурної діяльності наших громад, які об'єднують освічених людей.

— Відмежовуватись від громад не треба, — Лизогуб підніс голову з настовбурченим чубом. — Їх досвід можемо використати. Але передусім мусимо будити свідомість, ширити бунтарський дух!

— Просвітительський дух має осяяти всі закутки. Тоді й бунтарі осягнуть поглядом ширші обрії.

— Я знаю тих, кого горне до себе наука, просвіта, розумові замахи, а до життя, до боротьби їм нема діла!

— Не можна ж усього зразу досягти.

— Брехня! — скрикнув Лизогуб. — Не можна всього — бери частину!.. Я, друзі, довго думав над цим і додумався ось до чого: не можна миром — бери силою! Бийся! Борися, а бери, добувай!

Запальні слова Лизогуба викликали в Панаса Яковича безліч запитань, роздумів, і вони, як вулканічна лава, заповнювали почуття. Відчував правду тих слів, хоч і не заперечував поміркованих тверджень Пильчикова. Із нелегальної літератури, якою обмінювались учасники товариства, Панас Якович узяв "Голоси з Росії" Герцена. Інші брали твори Бакуніна, Чернишевського, "Становище робітничої сили" Флеровського тощо.

— Маємо, друзі, нагоду послухати дещо з написаного учасником нашого товариства. З твором знайомились Іван Білик і Драгоманов, — Пильчиков узяв Панаса Яковича за руку, посадив біля себе. — Роман зветься "Хіба ревуть воли, як ясла повні?" Лише уривок зачитаю. Про дитинство героя...

"Отак жив Чіпка, ріс, виростав у голоді та в холоді, у злиднях та недостачах. І все сам собі, як палець. Другі до дітей, до гурту, а він знай самотою, самотою... Забереться було в бур'ян, нарве квіток, назбира кузьок та й грається ними нишком. А до людей, до дітвори — ні! Чіпка мав добру пам'ять: з неї ніколи не виходила думка, що він "виродок"; він ніколи не забував бабиної ради... Собі на лихо, рядом з добрими думками в малому серці ворушилося щось недобре, неспокійне... Розбуджене, воно не давало йому забутися, ніколи не прощало нікого, коли бачило яку помилку... І росло лихо в його серці — і виростало до гарячої відплати, котра не зна ні впину, ні заборони... Не було тоді нічого, перед чим би він оступився; яка б страховина перед ним не вставала — не злякати їй його відважного духу, упертої думки, палкого серця... Такому нема на світі нічого такого, чого б він злякався. Ні бог, ні люди не страшні йому... Бог страшний злому, а Чіпка дума, що він добрий..."

З особливою увагою слухав Ростислав Стеблін-Каменський. Стоячи під дубом, він випростався. Легкий вітерець куйовдив на його голові русе волосся. Вдумливий вираз великих, пристрасно запальних очей, а на обличчі золотавий пушок, що не зазнав ще доторків бритви, високий

зріст — все надавало йому вигляду натхненного проповідника, який ладен піти на будь-які тортури.

— Якими шляхами ви поведете свого героя? — влучивши хвилину, запитав Ростислав.

— Скажу вам, друзі, що я з великим інтересом прочитав роман. Духом нашого народництва пройнятий він, — пояснював Пильчиков.

— Це добре... Ще одну зброю маємо в своїх руках, — радів Лизогуб. — Більше б нам таких творів, щоб пробуджували народ. Ростиславе, — звернувся до Стебліна-Каменського, — ти маєш відбути до Києва для зв'язків з "Київською комуною". Передай нашим друзям, що Полтава вносить свою данину в революційне народництво.

— В Київ я надсилаю текст роману, — пояснив Панас Якович.

— А чи в надійні руки?

— Вважаю, що в надійні...

Дужче повіяв вітер, б'ючись об шорстке дубове листя, і воно стелило по землі трепетний шелест. Здавна Панас Якович звик читати в тому шелесті сердечні таємниці. Хотілося поділитися ними з друзями, розповісти і про свої особисті виразки, про біль душі.

Несподівано дозорці сповістили, що двоє простують стежкою до дуба. Учасники зібрання швидко поховали літературу, збилися в тісне коло. З'явилися карти. Панас Якович бринькнув на гітарі, а сестри Піскуновські затягли стародавній романс. Інші наповнювали келихи напоями, сперечалися:

— Туз переможе!

— Пікова дама приборкає туза!

— Якщо піймає за бороду!

— Така й бога за бороду впіймає!

На доріжці з'явилися чоловік і жінка. Вони ніби пливли назустріч звукам гітари. Зупинилися, пильно розглянулись і повернули в інший бік. Панас Якович пізнав Романа Мазевича.

— Прокляття! — ударив по гітарі Панас. Одна струна обірвалась і жалібно заквилила, як підстрелена пташка.

— Друзі! Нам треба негайно розійтися! — запропонував Пильчиков.

— Прокляття! — повторював Панас, кожного разу ударяючи по струнах гітари...

Кожного місяця відбувалися таємні збори товариства. Іноді сюди прибували представники з Одеси, Харкова, Києва. Дмитро Андрійович Лизогуб часто бував у цих містах, знаходив однодумців і прихильників серед молоді, налагоджував дружні зв'язки з Волховським, Желябовим, Вірою Засулич. У Петербурзі побував на квартирі письменниці Марко Вовчок, заприятелював з її сином Богданом Маркевичем, який познайомив його із своїм приятелем Георгом Плехановим.

На зборах товариства Лизогуб багато розповідав. Здавалося, він убирав ту енергію, що зріла в гуртках революційної молоді по всій країні. До його розмов чуло прислухався Панас Якович. Завжди зі зборів приносив стільки новин, що вони не давали спокою ні на службі, ні вдома.

Сидячи за бухгалтерським столом, починав іноді нотувати на папері щось, зовсім не причетне до конторських книг. А дома ті нотатки поширював, створюючи нові глави роману.

Тільки закінчив роман і передав його братові Івану в Київ, як розігралися несподівані події... Жандармерія вчинила трус у п'ятнадцяти учасників товариства і заарештувала їх. Все це сталося одного березневого вечора. Сидів за столом, переглядав папери, писав. Вітер вив у димарі, сіючи тривогу. Вже й рука втомилася від довгого писання. Збирався з думками, щоб далі писати про людей пристрасних, добрих і лихих. Раптово щось загуло коло двору. Незабаром відхилилася віконниця, і в ній показалась пика жандармського офіцера.

— Чого вам?

— Іменем закону одчиніть двері...

Панас Якович вийшов, відсунув двері. Брязкаючи шаблями, цокаючи шпорами, вдерлося кілька жандармів. Той брязкіт холодним лезом проймав ще не прохололе у творчій насназі серце.

— Ви є губернський секретар Панас Якович Рудченко?

— Так... Громадянин Панас Якович Рудченко.

— Маємо зробити у вас обшук.

— Трапилась якась крадіжка? — посміхаючись, запитав Панас Якович.

— Жандарми роблять обшуки в інших справах... Показуйте ваші папери... Зброю маєте?

— Так, маю.

— Де вона?

— Оце моя зброя, — Панас Якович показав на книги.

— Прошу не жартувати. Вогнепальну зброю!

— Крім сірників, нічого вогнепального не маю, — Панас Якович поклав цигарки на стіл і запалив сірничка. — Прошу... В моїй кімнаті дозволено палити.

— Про це не будемо вас питати, — скуласте, подзьобане віспою лице жандарма робилося ще ширшим, коли обзивався. Вигляд у нього був такий, ніби без його пильності може завалитись імперія. — Приступаймо до обшуку, та пильніше!

Жандарми кинулись, як зграя шулік, переглядати папери й книги. Нав'язали кілька пак, виносили.

— Дозвольте оголосити про ваш арешт. Одягайтеся-Вивели. Посадили в екіпаж. Коні рушили. Тихо. А в небі тривожно волохатилися хмари, крізь які проривався блідий місячний смуток. У жандармському управлінні Панаса Яковича повели в кабінет слідчого. В коридорі побачив, як під конвоєм проводжали Лизогуба й Стебліна-Каменського. Привітально обмінялися поглядами.

Слідчий у формі жандармського майора поважно перегортав папери, ніби випробовував терплячість арештованого. Жандармська виправка, товсті надуті губи, неприязний погляд темних очей, напомаджена зачіска свідчили, що ця особа пройшла належну школу вірнопідданства. Часом уставав, думав, ніби вирішував важливу справу. Нарешті звів холодом налиті очі.

— Рудченко Панас Якович?

— Так...

— Рік народження?

— Тисяча вісімсот сорок дев'ятий.

— Хто батьки?

— Батько службовець-бухгалтер.

— Дворянське звання маєте?

— Ні, не маю.

— Значить, різночинець, — нищівно поглянув. — Тепер здебільшого різночинці ловляться на небезпечному ділі. Якобінство поширюють у імперії.

Далі почав переглядати папери. Але видно було, що не розумів мови, ніяковів і сердився.

— Ви пишете, ніби макові зернята розсипаєте... Та ще й галицькою мовою, — скинув з обличчя сонливість.

— Цебто українською...

— Яка там українська? Все вигадки... Вигадали свого Шевченка, одягли на нього мужичу шапку та й кланяються, наче святому. А знаєте, хто той Шевченко? Безбожник, хулитель царського, освяченого богом престолу.

— Хто як розуміє...

— Нема чого розуміти! — Витер піт з лоба, занурився в папери.

Панас Якович зціпив зуби, щоб не зірвалось якесь гостре слово, а думка промовляла: "Ой ви, в кого голови припасовані до мундирів, як у манекенів! Повертаються ваші голови всі разом за владним окликом вищого начальства. Механічно ви роззявляєте свої щелепи, щоб повторювати, як папуги, зазубрені слова, вигукувати завчене під муштрою "ура". Що ви знаєте про народ, про його історію, про нашу пісню голосну, яку не потопити ні в крові, ні в сльозах наших дітей і матерів. Так, ми пригноблені, принижені, але гідні заповітів тих, хто життя віддав за ідеали людства. Жалюгідні ви, виконавці волі монархів, розхитані трони яких підпирають багнетами й канчуками..."

Напружував свою волю, чекаючи несподіванок. Слідчий закляк над паперами, наче мовчанкою змагався з арештованим, випробовуючи його витримку.

Минали тривогою налиті хвилини. Слідчий, залишивши напери, почав розглядати забрані в арештованого книги. Перегортав сторінки журналу "Правда".

— Цей журнал, друкований в Австрії галицькою мовою, не дозволено читати в нашій імперії.

— У нашій імперії багато чого є недозволеного. На ці слова слідчий не звернув уваги. Подав розгорнутий журнал арештованому.

— Прошу зачитати цей вірш. Підозрілий за самою назвою — "Україні".

Панас Якович читав, тамуючи біль:

Мій ти краю, моя ненько,

Моя Україно!

Люблю тебе...

Розхвилювався і не міг читати далі. Заятрився біль у серці, переростаючи у гнів.

— А хто цей Панас Мирний, що написав таку крамолу?

Панас Якович мовчав.

— Може, зустрічались з тим автором? Може, бачили десь?

— Може...

Слідчий розгорнув іншу книгу.

— Ця принаймні написана пристойною мовою. Але "Голоси з Росії", як і інші видання Герцена, заборонені. Де ви добули цю книгу?

— Ще в дитячому віці купив за п'ять копійок в учня Гадяцької школи, бо мене привабили гарні палітурки.

— А в палітурках що? — слідчий похитав головою.

— Пробував читати, але не вкумекаю, про що там...

— То-то... Не треба й кумекати... Ви людина, що має вже чин. Служба государю, повинність перед імперією — це головне. Оце треба кумекати. Перед вами відкривається службова кар'єра, чини, нагороди. Можете добути дворянське звання. Честь, гордість!

— Так... Честь і гордість людини мені над усе.

— З вами можна знайти спільну мову. Викиньте геть з голови якобінські ідеї, — продовжував заповнювати протокол. Далі запропонував підписати його.

Панас Якович швидко прочитав написане слідчим.

Найвиразніше з усього сприйняв рядок: "ІЗ березня 1875 року".

З кабінету слідчого повели в каземат, що містився при жандармському управлінні; одягли пропахлий вологістю арештантський халат. Вогкі стіни ледве сіріли од кволого блимання свічки, що стояла на невеличкому столику. Тверда канапа, стілець і грати. Сів на канапі. Відчував біль образи й тоскну самотність. Не каяттям, а гнівом наповнювалися думки. Знав, що тут, за стіною, десь сидять у казематах його друзі. Прислухався. Тихо, як у пустці. Чути кроки вартового в коридорі. Щось зашурхотіло на підлозі, аж здригнувся. То голодний пацюк норовить забратися на стіл гризти свічку, але не наважується наблизитись до вогню. Десь з ринви капає вода, журно відраховуючи секунди. А в темному кутку камери зображення Христа в терновому вінку. Мабуть, хтось із в'язнів намалював чорним олівцем стражденний образ.

Здавалося, тими ґратами засновано не тільки вікно камери, а й увесь світ. Люди за ними маячать тінями, чогось шукають, як той пацюк, що настирливо підкрадається до вонючої свічки. Підходив близько до ґрат, дивився на шматочок неба. Яким воно тепер виглядає приязним. Наче посміхається крізь грати, розповідає, що там десь є простори світу.

Гостро відчував бажання жити. Жити, щоб перемагати. Щоб не гаснув вогонь, запалений словом великих попередників.

З огидою скинув з себе арештантський халат, жбурнув до дверей, від чого вогник свічки заколихався, а пацюк шаснув до нори.

Прислухався. Ледве долинули звуки пісні. Пізнав голос. То в казематі Дмитро Лизогуб співав свою улюблену:

Дайте мені волю...

Так... Це він, невгамовний, пристрасний. Чути, як наглядач пішов коридором, поніс свою огрядну, наповнену жорстокістю постать, підійшов до камери, стукає кулаком.

— Ніззя пісню заводить! Не полагається!

Але Дмитрова пісня лилася гучніше й гучніше. Наче й намальований на стіні Христос прислухався до співу, хилячи страдницьке чоло.

Жвавіше заходив по коридору наглядач, наче відміряв кроками відстань від камери до камери. У півтемряві важко було розрізнити, де в нього лице, а де потилиця. Він почував себе господарем цієї півтемряви і тому завчене "ніззя" повторював владно й беззастережно.

А пісня за ґратами все лунала й лунала, краючи темряву. З тією піснею в душу вселялася мужність. Радів з того, що в руки жандармів не потрапив рукопис роману "Хіба ревуть воли, як ясла повні?" Вчасно надіслав, куди треба. Тепер друзі дадуть йому раду. Хай піде по світу Чіпка і понесе, як пересторогу, свою пристрасть і гнів.

Уява починала малювати фрагменти нового твору про людей, що потрапляють за грати. "Лихими людьми" називають їх, лякаючи довірливих обивателів. Дзвенять в уяві слова Дмитра Лизогуба: "Бийся, борися, добувай".

Тісно думкам у темному казематі. У змаганні їх пропливала на сірих крилах ніч. Свічка погасла, залишивши в камері їдкий запах. Похмурий місяць, наче полисілий дозорець, заглянув за грати і байдуже поволік немічні проміння на велику сіру тюрму, що страхітливою потворою

бовваніла поруч. Може, вранці переселять туди? Колихалися дрімотно тіні, як хвилі в передгрозових присмерках.

Несміливо виринав над землею ранок, ховалася перед світом темрява нічна. Наче подув весняного вітру приніс пахощі польових просторів. Дивні ті пахощі: вони без перепон проникають крізь грати. Хто може ґратами перегородити їхній вільний плин? Не закути його, не спинити, як не відвернути пробуджених думок про волю.

Відступала хаотична нерухомість пітьми, наче з ясиру визволялась повита жалобою бранка. Он в тій будівлі ув'язнені "лихі люди". Витяг з кишені олівець і клаптик паперу. Занотовував фрагмент для народжуваної повісті, зігріваючи слова краплинами власної крові.

"Одна тільки тюрма не раділа тому ранкові. Небілена спочатку, почорніла від негоди, висока, у три яруси, з чорними, заплутаними в залізні штаби вікнами, обведена високою кам'яною стіною, наче мара яка, стояла вона над горою і понуро дивилася у крутий яр... Німа й мовчазна, від неба вона крилася чорною залізною покрівлею, з червоними від іржі, мов вирвані зуби, верхами; від світу куталась у свій бурий цвіт... Все кругом неї було тихе, мертве. Людей не видко. Один тільки часовий ходив коло залізної брами і з нудьги лічив свої ступні".

Як назвати повість, народжену тут, за ґратами, в тривожну ніч роздумів? "Лихі люди". А чи справді вони "лихі"?

Лихі для тих, хто скніє, хто не відрізняє лиха від добра.

Раптово брязнув засув, увійшов той самий, що робив обшук і привів сюди. Він підняв зібганий на порозі арештантський халат, підніс його до Панаса, який стояв нездвижно, ладен пручатися, щоб не надягали на нього ганебного вбрання.

Жандарм стояв нерухомо, як ідол темної сваволі. Розверзлись уста, і він з притиском вимовив:

— Можете залишати камеру. Дозволено Рудченка Панаса випустити на волю.

Не міг збагнути сказаного. Завагався, спитав:

— На волю?

— Так наказано... Екіпажа подавати не будемо... Підете пішки!..

Переступив поріг, ніби зробив кроки в якусь невідомість. Виходив, наче залишав у цих примарних коридорах частку самого себе. Попростував вулицею. Навздогінці ще лунала Дмитрова пісня і ятрила серце.

Ішов вулицями, наче пустелею, тримаючи на власних плечах нову ношу людських страждань. А сонце, випливаючи, стелило до його ніг світляні ластовиння.

Хотілося до когось обізватися, заговорити. Але не наважувався порушувати нудний спокій тих, що байдуже проходили повз нього. Що міг їм сказати? Повідомити про свої болі? Але чи вразить це когось? Може, в чиновницькому мундирі був би помітніший? "Та ні, не проміняю гіркої долі борця на мундир... Не проміняю... Пройду крізь муки й поневіряння, збережу чистоту мрій своїх, "задумів", — нанизувалися думка за думкою.

Ось уже й сині віконниці, до яких завжди сміливо підходив. Одна так і залишилась незачинена. Це ж її жандармський офіцер відхилив. Помітні під вікном на вогкій землі сліди його чобіт... А це що? Кілька разів хтось помережив доріжку своїм таємничим слідом. Хто б то міг бути?

Переступив поріг кімнати. Вона здалася чужою, непривітною. Розкидані на підлозі папери наче докоряли за безсонні ночі, проведені наодинці з ним.

Почав збирати, підіймати з підлоги папірці, клав їх на стіл...

Під вікном почулися тихі кроки, і незабаром — несміливий стук у двері. Може, вчулося? Ні... Хтось обережно постукав. Пішов до дверей, з хвилюванням відчинив їх. Забилось серце від несподіванки...

* * *

У кожного своя доля. То вона, як тінь, невідступне супроводжує людину, то сама веде її, ніби поводир старця на цвинтар. Химерна, невблаганна доля. Важко пізнати, куди вона доведе — чи до берега турбот, де на жорнах благополуччя перемелюється спокій, чи на торжище житейської суєти, де все продається й купується, не виключаючи й людської совісті.

А ти, жіноча доле, піснями сповита й слізьми омита! Віками ти носила у своїй душі печаль і гордощі народу. Вела тебе, непорочну, зрадлива доля в ясир і на роздоріжжя. Жінко поневоленого народу, в твоїй наповненій скорботами душі вмістилося вогненне море сліз. Ти в бідності своїй зберегла багатство вроди й невичерпної доброти. В твоїх очах захована веселкова блакить ранкового неба і жалощів похмурість грозова. Який поет не звертався до щедрих чар твоїх, щоб у слово перелити багатство почуттів?

Не могла збагнути своєї зрадливої долі Галя. Це так, як ото буває — тріпоче, виграє під травневим сонцем молодий лист, не чекаючи на несподіваний вихор. Та враз знявся вітер, зірвав соковитого листка, поніс далеко від рідного дерева на поталу химерної випадковості.

Зростала в бідності, зазнала горя й нужди. Та в серці щирість і пісню берегла. Любила яблуневий первоцвіт і сама була тим первоцвітом. Зачаровувалась прозорістю Псла і сама була чистіша за джерельну прозорість. Душа відкрита, як криниця при дорозі. Пийте, люди добрі, чисту воду, тамуйте жагу.

Любила Галя людей і вірила їм, вірила добрим словам та обіцянкам. Ой яка ж тая віра зрадлива буває! Як відділити правду від кривди, добро від зла? Тільки життя навчить цій мудрості. Навчає воно й Галю...

Ось уже п'ять літ, як потрапила у велике губернське місто, відірвавшись од рідної оселі на березі Псла, де зазнала і щастя, а ще більше — горя, утисків, поговорів, підступних замахів багатіїв, яким колола очі своєю красою удовина дочка. Пустили поговір, що той Панас Якович — службовець казначейства — тільки пожартував, залицяючись, а тепер десь запропастився і скоро не повернеться.

А тут підіспіли податки, обдурювання жмикрутів. Обвітрена, з драною крівлею хата хилиться, як старець. Навколо зелено, любо, привільне. Співати б та радіти. Та не до співів, коли кожен день несе журбу й бідняцьку похилість. Треба йти на заробітки, стати наймичкою. Прокляте це слово — "наймичка". Його вимовляють уста, як вираз жіночої згуби. Зустрічалася з такими, бачила сльози наймичок, чула, як вони, кленучи, застерігають інших не наймитувати. А де ж подітися, коли сирітській вроді все стає на заваді. От і сталося так, що й не гадалося. Зрадлива селянська довірливість та жіноча спокусливість на втіху...

Якось навернувся пан із своїми добротами, заворожив улесливими розмовами та обіцянками матір і дочку. Ніби отрутою напоїв голубливими речами й милуваннями... Мов очманіла, коли їхала, залишаючи материну хату.

Ще поверталася з коштовними дарунками. Люди заздрили, говорили: "Не кожному судилося таке щастя". Але минув рік, і перестала дочка навідуватись до рідної хати на березі Псла. Вирощувала мати улюблені Галині чорнобривці. В'яли вони, і нічия рука не зривала їх на віночки...

Виїхав пан у столицю, а Галю передав родичам за покоївку. Недовго була там. Від сорому не могла повернутись до матері. Знайшла притулок у такої ж безталанної жінки. Соромилась удень і на вулицю виходити. Шукала місце для самотності. То забиралася на горище і у маленьке віконце дивилась на вулицю, де вештались люди. Або блукала самотня у лісі, ховаючись від них. Лісник поширив чутку, що в Булановському лісі повелась якась мавка.

* * *

Панас, помітивши збентеження брата, запитав:

— Якісь неприємності привіз?

— Так. Неприємності. Будь мужнім, Панасе, бо привіз я не зовсім радісні вісті.

— Що трапилось, Іване? Як наш роман? Може, цензура затримала?

— Ще гірше. В Росії роман не побачить світу.

— Чому? Не може цензура пропустити такі гострі картини?

— Цензуру можна б якось задовольнити... Недаремно я зараз працюю чиновником у самого київського генерал-губернатора Дрентельна.

— А що ж іще?

— Трапилось те, що готувалось. Є новий царський указ, — Іван Якович витяг з кишені аркуш паперу. — Ганебний указ...

— Про що?

— Слухай, — Іван Якович звівся й почав уголос читати:

— "Не допускать ввоза в пределы империи без особого на то разрешения главного управления по делам печати каких бы то ни было книг й брошюр, издаваемых за границею на малороссийском наречии...

Печатание и издание в империи оригинальных произведений и переводов на том же наречии воспретить...

Воспретить также различнне сценические представления и чтения на малороссийском наречии и равно печатание на таковом же текстов к музыкальным нотам..."

Поклавши аркуш на стіл, Іван Якович додав до прочитаного:

— Підписано государем у німецькому місті Ємсі цього, 1876 року... Дата історична. Може стояти в ряді дат найганебніших подій світової тиранії й гноблення народів.

Гнівом і слізьми налилися очі Панаса Яковича. Він звівся й почав ходити по кімнаті.

— Це благоденствіє указом повите... Ганьба... Як можна? Ось куди завели сподівані реформи, — зупинився, простяг руки до брата. — Що діяти? Що діяти? А наші громади вірили у вільний культурний розвиток!.. Ні... Добра не жди... Не жди сподіваної волі!

— Наша київська громада зазнала тяжких ударів...

— Дочекалися?

— Не втрачати мужності...

— Не втрачати? А чи була вона в нас? Я виправдовую ту мужність, що веде на ешафот. Як Чернишевського...

— А Герцена повела в еміграцію... Звідти його голос лунав стоголосе... Зараз мають емігрувати й наші друзі...

— Хто?!

— Скажу тобі по секрету... Драгоманова звільнили з університету і запропонували залишити Київ. Він емігрує...

— У Драгоманова добром налите серце... За це схиляюся перед ним. Але чи вистачить у нього рішучості до кінця? Чи міг би він стояти з іншими на ешафоті?..

— Не обов'язково всім ставати на ешафот. Є й інші шляхи. Драгоманов має організувати десь у Львові, Празі чи в Женеві видавничу справу. Надрукуємо там і наш роман "Хіба ревуть воли, як ясла повні?" Я просив Миколу Віталійовича Лисенка, він їде в Петербург, забрати з цензури рукопис роману... Коли в тебе є щось нове, можеш через мене передати Драгоманому. Головне — він чесна і віддана культурній справі людина...

— Закінчив нову повість... Очевидно, її треба назвати "Лихі люди". Це ті, що сидять по в'язницях за свої ідеї. Хотів розповісти, як треба служити народові... Але що ж робити далі?

— Працюй на посаді і пиши, пиши.

— Тяжко бути в двох особах. Бухгалтер у чині губернського секретаря і якийсь Панас Мирний — писака сумнівних, або "возмутительных", як кажуть жандарми, творів. Тяжко жити в єдиноборстві з самим собою.

— Така наша дійсність... Пригадай історію. В історії бувало таке. Майбутні історики скажуть правду про нашу скорботу тяжку.

— Не заспокоюй мене майбутніми істориками. Нам потрібна правда сьогоднішня! Майбутня правда не може з'явитися сама собою, без правди сьогоднішньої. Я не вірю в державну мудрість тих, хто подібними указами намагається знищити вікові надбання духовної культури великого народу. Не хочу вірити!

— Твої роздуми, Панасе, варті уваги. Але так бувало не раз, що державні мужі діють всупереч державному розуму... Боляче, що ми з тобою теж працюємо чиновниками, підлеглими тупоумству можновладців. У цьому наша трагедія...

— Про себе скажу, що службової кар'єри я не прагну. Завжди старався відшукати таке місцечко, яке, забезпечивши кусень хліба, не ставало б у розлад із совістю.

— У цьому й полягає твоя мужність. Я ж по чиновницькій драбині злетів он як. Теж прагну своє становище використати для громадських справ... — Змінивши тон розмови, Іван Якович вів далі: — Цього року спалахнула війна на Балканах. Повстали болгари проти турецького ярма, серби вступили у війну з Туреччиною...

— Все це мені відомо з преси.

— Але є й невідоме. Михайло Старицький з своїми товаришами розгорнув збирання пожертв на користь Сербського Червоного Хреста. З цією благодійною метою він видав у Києві книгу, на яку не встигли накласти заборону. її треба негайно розповсюдити, — Іван Якович витяг з паки книгу й поклав на стіл. На обкладинці значилось:

"СЕРБСЬКІ НАРОДНІ ДУМИ І ПІСНІ

Переложив М. Старицький

Посвящаю моєму щирому другові і товаришеві

Михайлу Петровичу Драгоманову.

1876"

Панас Якович почав похапцем гортати сторінки книги.

— Переклад українською мовою — це значна подія. Передай подяку Михайлові Петровичу. Він здатний на сміливі вчинки. Рух допомоги балканським слов'янам всіляко будемо підтримувати.

— Є відомості, що на Балканах розгорнеться велика війна з участю російського війська. Багато є охочих добровільно йти допомагати повсталим слов'янам.

— Це знаменно. Коли людина сприяє визволенню іншого народу, то вона вірить і в розквіт свого власного.

— Про це можна багато говорити. Але я мушу завтра повернутися до Києва.

— До Кременчука поїдемо разом. Конче мені треба заїхати в Кобеняки. Водночас маю зустрітися з колишніми учасниками нашої "Унії". Хоч вона розгромлена, але паростки ще не вмерли. Візьму з собою "Сербські народні думи і пісні".

— А цей рукопис я повезу до Києва, — Іван Якович перегортав сторінки повісті "Лихі люди". — Вразливо ти пишеш і сміливо. В той час, коли посилились по всій країні арешти, ти в своїй повісті розкриваєш двері казематів, показуєш нескоримих людей... Бачу, що в тебе тут діють усе чоловіки. Для різноманітності належало б вивести якусь жінку. Це б відповідало правді.

Слова брата вразили Панаса Яковича.

— Це окрема тема, яка мене найбільш непокоїть.

ЧАСТИНА ДРУГА

НА ТЕРЕЗАХ СУМЛІННЯ Й ПРИСТРАСТІ

Тільки через рік після видання потрапила до рук Панаса Яковича повість "Лихі люди". Тепер він розглядав її разом з прибулим до Полтави Дмитром Пильчиковим. На обкладинці читали:

"ГРОМАДА

Українська часопись,

впорядкована М. Драгомановим, М. Павликом і С. Подолінським

Женева. I877"

Майже вся третя книга "Громади" була заповнена повістю "Лихі люди".

У цей час нагодився і Алоїз Вячеславович Єдлічка, поділяв радість друзів. Він схвильовано зачитав епіграф до повісті:

І день іде, і ніч іде,

І, голову схопивши в руки,

Дивуєшся, чому не йде

Апостол правди і науки?

— Зачитайте ще раз, Алоїзе Вячеславовичу, — просив Пильчиков. — Ці слова вистраждані... Апостол правди і науки? Коли, в яких обставинах, у якому вбранні чекати його нам?

Розмову повели про події. А їх було багато за останні два роки. Відбулась кровопролитна російсько-турецька війна. І в пресі, і в усних переказах ширились повідомлення про тяжкі бої під Плевною та на Шипці. Суворо, правдиво відбив ці події на своїх полотнах живописець Василь Верещагін — учасник війни. Розповідали, що імператору Олександру II дуже не сподобались ці картини.

— Одне кровопролиття на Балканах, а друге в закритому процесі при сенаті, де сіли на лави підсудних 193 народники, — висловлював свої судження Панас Якович.

Співчутливо переглянулись друзі. Хвилювали ці події кожну чесну людину. Ширився розголос про сміливі промови на процесі. Тяглися нитки до полтавського народницького осередку, до розкритої чигиринської змови, очоленої народниками Стефановичем, Дейчем, Бохановським. Чигиринська ж справа набула великої ваги на Україні.

Арештованих допитували в Києві. Тут вони відбували ув'язнення, доки юний полтавець, учасник таємного товариства "Унія", Ростислав Стеблін-Каменський організував втечу.

Живим в уяві Панаса Яковича постав запальний, натхненно фанатичний Ростислав, яким запам'ятався йому на зборах "Унії". Не могли не згадати друзі й другого учасника "Унії", Дмитра Андрійовича Лизогуба. Перебуваючи в Одесі, Пильчиков довідався, що він сидить в одеській тюрмі. За революційну діяльність вкупі з Желябовим, за сміливу пропаганду його чекає найсуворіше покарання.

Це все насторожувало Панаса Яковича. До того ж вразив арешт учителя Полтавської гімназії Миколи Васильовича Ковалевського, який, живучи перед тим у Києві, дружив з Михайлом Старицьким.

Скаженів полтавський жандармський полковник Банін, пишучи один за одним рапорти до Третього відділення. "Таких лиц немало, — писав він, — через что эти паразиты размножаются, завербовывая в свой кружок все более й более. Гуманное отношение к этим лицам придает им только более смелости".

— Хіба можна в одній повісті охопити всі гострі події останніх років? — задумливо говорив Панас Якович.

— Добре, що ти не покидаєш своїх мрій. Вони не дають черствіти серцю. Пригадую мрії моєї юності. Багато ми колись сперечалися про напрями діяльності. Я дотримувався тоді поміркованих поглядів. А зараз думаю про те, чи був я правий? Може, легше було б сконати на засланні, ніж оце роздумувати й самобичувати себе на старості, — Дмитро Павлович хмурив порите глибокими зморшками чоло, від чого здавався ще старішим. — Іноді я заздрю долі нашого запального Дмитра Лизогуба, якого не залишить пісня навіть тоді, коли йтиме на ешафот. Шкода, що гинуть сильні духом, а убогодуха дрібнота пускає свої кволі паростки.

— Так бувало, так є, може, колись цього не буде, — заспокоював Панас Якович свого друга, а сам линув думками до героїв повісті "Лихі люди". Тепер він міг би сказати про них більше, урахувавши останні процеси над народниками. — Не на березі Дніпра судилося бути друкованими творам нашим, а на березі Женевського озера та тихої Рони.

— Радив би тобі помандрувати туди. Там збирається коло волелюбних людей. Драгоманов запрошував. Радий буде...

— Запрошення спокусливе. Але я не можу. В'яже мене з Полтавою не чиновницька кар'єра, а щось інше. Виношую великий задум. Письменник не може відриватися від рідного грунту, мусить страждати разом із своїм народом. Якщо Жан-Жак Руссо народився на березі Женевського озера, то там він черпав і натхнення. А ми впиваємо його на березі Ворскли, Псла, Орелі і славетного Дніпра.

— Схиляюся перед твоєю любов'ю до рідної землі, до пісні, — вставив Єдлічка. — Я теж полюбив її...

— Серцем і душею ти наш, Алоїзе Вячеславовичу. Твої композиції за народними мотивами допомагають мені творити образи... Зокрема жіночі.

— Це знаменно, Панасе. Народ, який іде в майбуття, перемагаючи всі тортури, несе з собою плекані мрії. Вони знаходять свій відбиток у жіночій долі.

— Саме це мене найбільше хвилює. Я пов'язав навіть свої особисті переживання з творчими задумами. Вирішив багато запозичити з власних душевних колізій. Шкодую, що втратив з поля зору особу, яка до глибини збудила в мені думки і почуття. Я мучусь, страждаю, а коли пишу, то серце ридає разом з моїми героями. Признаюсь, що кожна

написана сторінка твору додає мені сивини. На терезах сумління й пристрасті зважуються ті сторінки.

* * *

Панас Якович не міг дати ради думкам. Може, кинути цю нещасну країну, доки на шмаття не розтерзалося серце? На кожному кроці брехня, обман, доноси, підлість. Може, правду говорив Пильчиков, радячи податися до Драгоманова в Женеву?

За стіною почулись знайомі акорди гри на фортепіано. Значить, не він один страждає безсонням. Цілющим напоєм вливалися в душу ті звуки, ніби повіяло пахощами рідного степового роздолля. Сідав за стіл, писав, наче дбайливо вибирав з пітьми плідно набухлі зерна і засівав ними перелоговий чорнозем.

Пливла пелехата ніч назустріч світанкові.

* * *

Після надрукування повісті "Лихі люди" Драгоманов готував до видання окремою книгою роман "Хіба ревуть воли, як ясла повні?"

Ще до приїзду в Женеву він побував у Львові, Відні. Виступав з полемічними листами на сторінках львівського студентського журналу "Друг", заприятелював з Іваном Франком, Михайлом Павликом.

Віденський студентський гурток, очолений Остапом Терлецьким, виявив свою прихильність до Драгоманова. А коли він оселився в Женеві, то незабаром сюди прибув і Сергій Подолинський — автор знаної з політичних процесів "Парової машини". Разом почали видавати журнал "Громада".

Надрукована анонімно в ньому повість "Лихі люди" справила велике враження на львівську, віденську, празьку молодь. Примірники її потрапили в Київ та інші міста.

У зв'язку з процесом над студентами Франком, Павликом та іншими повість "Лихі люди" набула злободенності. Молодь бачила в ній відгуки тих хвилювань, що їх викликали герої роману Чернишевського "Что делать?". Це гостро відчувалося в зв'язку з процесом 193-х учасників таємних організацій. Ширились чутки про способи організувати втечу Чернишевського з Вілюйська. Нова фаланга революційної молоді поповнювала каторгу в Сибіру.

Саме в цей час готувалось у Женеві видання роману "Хіба ревуть воли, як ясла повні?". Насамперед його з захопленням прочитав Михайло Павлик. Драгоманов занадто був переобтяжений своїми публіцистичними виступами. Він друкує в Женеві брошуру французькою мовою "Українська література, заборонена в Росії", яку подав через свого друга І. Тургенєва на міжнародний літературний конгрес у Парижі. Треба було в ній розповісти, що є велика література багатомільйонного народу. Література і мова, заборонені указом російського імператора та переслідувані зграєю жандармів і чиновників.

У зв'язку з політичними процесами в Росії коло емігрантів у Женеві з кожним місяцем збільшувалося. Цьому сприяв і розкол, що стався 1879 року на Воронезькому з'їзді народників. Прибувають сюди і представники "Чорного переділу" та "Народної волі".

Драгоманов разом зі своїми друзями зустрів прибулого в Женеву Сергія Михайловича Кравчинського. Вітаючи його, Михайло Петрович говорив:

— Дозвольте потиснути вашу мужню руку. — Цим натякав на вбивство ним шефа жандармів Мезенцева. — Горджусь таким земляком.

Кравчинський посміхнувся. В його суворому погляді світилася добрість і вольова сила. Високий лоб під буйною шевелюрою, худорляве обличчя з дугасто розгонистими бровами надавали вигляду сміливої й рішучої людини. З першої зустрічі у Драгоманова з'явилась приязнь до Кравчинського.

Подальші зустрічі й листування з ним набули ділового, дружнього змісту. Сергій Михайлович знайомив його зі своїми нарисами, які готував до друку в книзі "Підпільна Росія". В свою чергу Драгоманов познайомив Кравчинського з рукописом роману Панаса Мирного та Івана Білика "Хіба ревуть воли, як ясла повні?"

— Друкувати треба цей роман. Велике діло зробите, — радив Кравчинський. Він зацікавився особою Панаса Мирного і просив передати вітання йому та землякам.

Роман став предметом розмов у колах політичних емігрантів. Вони почали цікавитись й іншими творами Панаса Мирного, вважаючи його своїм однодумцем.

Підтриманий представниками політичної еміграції, Драгоманов видав роман, на титульній сторінці якого значилося:

"ХІБА РЕВУТЬ ВОЛИ, ЯК ЯСЛА ПОВНІ?

Роман з народного життя

П. Мирного та І. Білика

Женева. 1880"

Драгоманов додержав свого слова перед друзями. Хай гримлять по світу слова, викресані з бурі.

Видання роману збіглося з іншими подіями в діяльності Драгоманова. Якось до нього завітав Кравчинський з прибулим посланцем з Росії від Желябова. Посланець передав листа. Михайло Петрович розкрив пакет, почав читати:

"Понедельник, 12 мая 1880 г.

Многоуважаемый Михаил Петрович!

Два раза пришлось нам встретиться, теперь приходится писать, и все при обстоятельствах крайне своеобразных. Помню первую встречу в 1873 г. в Киеве на квартире Р. й З. Сидит кучка старых-престарых нигилистов за сапожным столом, сосредоточенно изучая ремесло. То знамение "движения в народ" для жизни честной, трудовой... Программа журнала "Вперед" прочтена и признана за желательное. "Но какова-то действительность?" — спрашивал себя каждый и спешил погрузиться в неведомое народное море. Да, славное было время!.. Наступила зима 1875—1876 г. Тюрьмы переполнены народом; сотни жизней перебиты; но движение не унялось; только прием борьбы переменился, и на сцену пропаганды научного социализма, умудренные опытом, выдвинули бойцы на первый план агитацию словом и делом на почве народных требований. В то же время всколыхнулась украинская громада и, верная своему основному принципу народолюбства, замыслила целый ряд предприятий на пользу родной Украины. В зту зиму Вы приехали в Одессу для сборов на "Громаду", и мы повидались с Вами вторично..."

Читаючи, Драгоманов хитав схвально головою. Пригадувалися зустрічі, розмови, наповнені сподіванками. Ніби живим поставав молодий Желябов. Чорне густе волосся, борода й вуси обрамлювали рівний ніс, на переніссі близько збігаються брови. В очах твердість і духовна міць.

У довгому листі викладалась програма "Народной воли", а далі:

"Еще одна просьба к Вам, Михаил Петрович. Не согласитесь ли Вы быть хранителем нашего архива? Материал там весьма ценный для истории современного движения... Узнавать нас (редакцию "Н.В.") по паролю, зашифрованному ниже ключом, Вам известным..."

— Спасибі за довір'я... Спасибі, — роздумуючи, говорив Драгоманов, поглядав то на Кравчинського, то на посланця. — Спасибі... Все зважу і дам відповідь. А зараз прошу передати ось за цією адресою в Києві новий роман. Передайте й Желябову роман "Хіба ревуть воли, як ясла повні?" Він же читає українською мовою?..

— Читає і захоплюється, — підтвердив Кравчинський.

Після цієї зустрічі Драгоманов інтенсивніше почав листуватися зі своїми знайомими, поширюючи женевські видання.

Та ось дійшла звістка про вбивство 1 березня 1881 року царя Олександра II. Стало відомо, що напередодні цього вбивства було заарештовано головного організатора Желябова, а потім повішено разом з чотирма народовольцями, що здійснювали вирок виконавчого комітету "Народної волі".

Драгоманова непокоїло те, що він не дав належної відповіді на послання Желябова. "Чи може залишитись таке послання без відповіді? А що скаже історія?" — роздумував і шукав ради. З такими думками щоденно вранці ходив берегом тихого Женевського озера. Під пахвою, як завжди, ніс кілька книг. Далеко линув зором, де підпирали прозоре небо сиві Альпи, ніби оберігали спокій чарівного озера, берегами якого колись виношував сміливі думки Жан-Жак Руссо. Пригадував свою мандрівку через Карпати, коли гостив у Юрія Федьковича і разом з ним милувався красою Черемошу. Там легендами про Довбуша повиті гори теж підпирають просторе небо.

Сам не помітив, як опинився біля дівчаток, що на березі тихоплинної Рони продавали квіти. Одна з них тримала в руці найскромніший букет — жмуток ромену. Ніби з рідного краю хтось надіслав цей дар природи. Підійшов купити квіти. Але не встиг. Якийсь громадянин у білому капелюсі й світло-сірому костюмі вже тримав жмуток і платив дівчині гроші. Покупець квітів пильно глянув на Михайла Петровича. Погляд його пронизливих очей, що зосереджено дивились з-під довгих, трохи розкосих брів, вражав добрістю.

— Ромен... Ромен-зілля, — невзначай промовив Михайло Петрович.

— Щось рідне нагадує вам? — запитав незнайомий. — Мені теж нагадує. Дозвольте поділитися, — простяг половину жмутка Михайлу Петровичу.

— Спасибі. Але мені незручно... Ми ж не знайомі.

— Будемо знайомі... Я Георг Плеханов. Може, чули?

— Звичайно чув... Добре знаю. А я Михайло Драгоманов.

— Драгоманов?! — перепитав той. — Вас я давно знаю як вигнанця з рідного краю. Знаю і дякую за ваші публіцистичні виступи. Особливо за вашу шанобу до моєї приятельки і однодумця Віри Засулич.

Пішли берегом, розговорились, ніби давні знайомі.

— Чув про вас, Михайло Петровичу, ще від одного товариша, з яким у 1876 році організував демонстрацію і мітинг біля Казанського собору в Петербурзі. Я маю на увазі Богдана Панасовича Маркевича — сина відомої письменниці Марка Вовчка.

— Мені відомо, що Богдан Панасович полум'яний прихильник Чернишевського.

— Ми всі прихильники Миколи Гавриловича. Навіть його наслідувачі. Але те, про що говорив наш учитель, треба продовжити... Нові події, нові явища в житті...

— Мені відомі продовжувачі його ідей у літературі, — Драгоманов подав роман "Хіба ревуть воли, як ясла повні?". В його очах світилася гордість за своїх друзів — авторів книги.

— Ви робите тут, у Женеві, корисне діло, видаючи заборонену в Росії літературу. Вважаю, що видавничу справу належить значно поширити. Треба видавати гострополітичну літературу.

— Що ви маєте на меті?

— "Маніфест комуністичної партії" Маркса і Енгельса!

— Така ідея ще не захопила громадськості в Росії. Поки що лише ходіння в народ... Ідеї селянської демократичної революції.

— Але привид бродить по Європі, привид комунізму... Ми, чорнопередільці, приходимо до висновку що гаслом діяльності нової партії має стати: "Пролетарі всіх країн, єднайтеся!" Про це ми можемо вільно тут говорити... Незабаром під цим гаслом почне діяти наша група. Група "Визволення праці", — Плеханов замовк, почав перегортати сторінки роману "Хіба ревуть воли, як ясла повні?" — Романи з народного життя нам потрібні... Дуже потрібні... Сподіваюся, що наша група в своїй діяльності користуватиметься досвідом життя, відбитим у таких романах. Українська література не остання в цьому. Я твердо переконався і маю висловити свою думку в пресі. Література, що має такого велета, як Шевченко, обов'язково набуде світового значення. Добре, що ви поширюєте його твори. Однак застерігаю вас од поступок буржуазному лібералізму. Раджу вам більше відмежовуватися від ліберадів. Про це, сподіваюся, ми ще продовжимо розмову. Прошу

завітати до мене, — Плеханов елегантно підніс догори капелюх. — До побачення!

Новий роман потрапляв на Україну тільки з рук у руки, бо чиновники ретельно виконували указ імператора. Драгоманов передав примірник і в Полтаву, авторові.

На цей час у Панаса Яковича відбулися й службові події, З одержанням за "вислугу років" звання титулярного радника, його було переведено на посаду бухгалтера Третього відділення казенної палати, а незабаром ще й нагороджено орденом Станіслава третього ступеня.

Химерний 1880 рік!.. Химерний він для письменника Панаса Мирного як рік видання першого роману. Химерний і для титулярного радника Панаса Яковича Рудченка. Рік його першої нагороди.

Під час привітань на службі у нього якось зірвалося:

— З чим вітаєте?

— З Станіславом...

— А я подумав... Ага, спасибі... Служба зобов'язує...

На службі доводилось тепер зустрічатися з новими людьми, вести нові справи. Податкові, пенсійні — Третє відділення найбільше було перевантажене заявами, скаргами, ревізіями. Не подобалось Панасу Яковичу, коли його підлеглі стоячи зустрічали прихід на службу начальника. Тому й намагався раніш за всіх з'являтися в установу.

Коло його домашніх друзів було дуже обмежене. Дмитро Пильчиков тепер рідко навіщав Полтаву, при зустрічі з приятелями плакав та й знову повертався до Одеси, а далі — до Харкова, де доживав свого віку.

Продовжувались дружні взаємини з Алоїзом Вячеславовичем Єдлічкою. Але той теж зістарівся. Постійними друзями і порадниками тепер стають — статистик і журналіст-етнограф Василенко Віктор Іванович, що працював у земельному банкові, та адвокат Дмитріїв Микола Андрійович. Сходилися в тісному колі.

Така зустріч відбулася на квартирі Панаса Яковича з нагоди приїзду до Полтави Михайла Старицького та Миколи Лисенка. Завітав і Єдлічка. Прибулі раділи з того, що Драгоманов виконав обіцянку надрукувати роман Мирного в Женеві.

— Вітаю тебе, Панасе, як давнього друга. Тепер ми справді побраталися з тобою, — Старицький говорив поважно, впевнено. Це був не той артистично-жартівливий юнак, з яким уперше зустрівся Панас у Гадячі, подорожуючи до Полтави. Змінився в нього зовнішний вигляд. Замість колишньої бороди вилискували поголені щоки, яких торкалися розкішні вуса. Цупке волосся на голові завихрилось. Густі брови розділяло широке перенісся, на якому лягла зморшка. У виразі обличчя світилась мужність людини, що зазнала чимало життєвих знегод. Вітав Панаса Яковича і Лисенко.

— Це лише краплина, що падає на нашу зголоднілу до вільного слова землю, — говорив він. — Мої надруковані ноти рідних пісень теж забороняють розповсюджувати.

— Розумію ваші хвилювання, Миколо Віталійовичу, — гірко додав Єдлічка. — Свої зошити народних пісень та обробку "Наталки Полтавки" я не можу надрукувати.

— Не можна миритися з таким підневільним становищем, — Старицький розправив, як орлині крила, свої хвилясті брови. Коли хвилювався, то ліва трохи підіймалась, а карі очі крили в собі тугу. — В Києві ми демонстративно улаштували концерт, в якому наші народні мелодії виконувались французькою мовою. Слухачі запротестували.

Втрутилась поліція, арештовували студентів, що вимагали співати пісні рідною мовою. Справа дійшла до генерал-губернатора. Він тепер ще суворіше забороняє в підвладному йому краї давати подібні концерти.

— В Полтаві теж не відбувається ні вистав, ні концертів. Скорше рідну пісню можна почути біля шинку. Недаремно така талановита людина, як Гордій Павлович Гладкий, що створив чудову музику до Шевченкового "Заповіту", став вуличним скрипалем, — повідомляв Єдлічка.

— Хотів би зустрітися з Гладким. Чув про нього. Де його знайти? — запитав Лисенко. В його поставі, у спокійному виразі обличчя відчувалася твердість, уміння володіти собою і викликати до себе повагу.

— Це, Миколо Віталійовичу, важко зараз здійснити. Він мандрує всюди, як жебрак, і грає на скрипці, — гірко посміхнувся Єдлічка. — Шинків у нас багато. Невідомо, біля якого може сьогодні зупинитися.

— Ми всі зараз подібні на жебраків. По-жебрацькому благаємо в уряду полегшень, дозволів на культурну роботу, — флегматичне додав і випростав рослу постать Василенко, поводячи навколо своїми темними очима, що гостро зорили з-під густих чорних брів.

— Твій чудовий нарис про Опішню теж не хочуть друкувати, — посміхнувся Панас Якович. — Виходить, що й етнографія небезпечна...

— Етнографія може бути революційною, коли до неї додати вогню, — перемагав свою флегматичність Василенко.

— Є чутки, що граф Лоріс-Меліков, який має надзвичайні повноваження від государя по наведенню порядку в імперії, створив комісію, в якій розглядається й справа перегляду деяких цензурних положень. Це мене не обходить як юриста, — зауважив Дмитріїв. —

Обіцянки нового правителя, може, виллються в якусь державну мудрість.

— Мудрість не мириться з багатослів'ям, — поважно додав Єдлічка. — Для мене, де слова, там має бути пісня, музика.

— Алоїзе Вячеславовичу! — звівся Лисенко. — У київському гуртку ми вигадали одну злободенну колективну пісню. Зачинай, Михайле Петровичу!

— Це ми з нагоди того, що після вибуху в царському палаці на початку року через тиждень було створено на чолі з графом Лоріс-Меліковим "Верховную распорядительную комиссию по охранению государственного порядка и общественного спокойствия". Слідом за цим ліквідовано горезвісний Третє відділення канцелярії його імператорської величності, а непохитного у своїх монархічних поглядах Побєдоносцева наставлено обер-прокурором синоду, — Старицький ступив кілька кроків і затяг на церковний глас:

Третьому відділенню, вічная па-а-м'ять!

Хором присутні підхопили:

Вічная пам'ять!

Ві-і-і-чна-а-я па-а-м'ять...

Старицький, змінивши мотив, продовжував церковний глас:

Да возродіся розпорядча комісія...

Лоріс-Мелікову алілуя!

Хор підхопив:

Алілуя, алілуя,

Алілуя а-а-лі-і-луя!

Старицький продовжував:

Побєдоносцеву многі літа.

Творити беззаконія на многі літаї

Микола Лисенко диригує:

Многая літа, мно-о-гая лі-та-а!

Мороком повита Многая лі-і-та!

— Чудовий хор! Чудові співи, — захоплювався Єдлічка.

— Не з добра співаємо, — перейшов на серйозний тон Старицький. — Почався режим, як кажуть, "вовчих зубів і лисячого хвоста".

— То треба ловити того хвоста. Може, дозволять наш друк, — втрутився Василенко.

— Лоріс-Меліков намагається показати себе ліберalом, щоб заспокоїти збуджену країну, — пояснював Старицький.

— Дуже небезпечний лібералізм, коли його проголошують реакціонери.

— Коли собака виє на луну, то він підбирає свій хвіст, щоб хто не наступив на нього.

— Гірка наша правда. А де дітися? Треба нам об'єднати розпорошені, розгромлені реакцією уламки групових об'єднань. Це тяжка справа, бо вся енергія правителів повернута на осягнення охранкою життя в країні. Треба нам діяти, незважаючи на заборони, утиски. Маємо обов'язково добитися видання свого журналу або принаймні альманаху, — Старицький запитливо поглянув на Мирного.

— Коли живе слово конфліктує з урядовим тупоумством, то його потрійно треба ширити. Історія оцінить те слово і збереже для нащадків. Я радий, що з метою підготовки видання журналу ви прибули до нашої скромної Полтави.

— Покладаємо надії на твою, Панасе, участь у виданні. Є думка назвати це видання "Радою". Віримо, що незабаром доб'ємося перегляду ганебного указу про заборону друку. Передова інтелігенція Росії підтримує нас.

— Все, що залежить від нас, будемо робити, — відповів Мирний. — Обіцяю написане, або, вірніше сказати, вистраждане, передати до нового видання. Тяжкий досвід організації видавничої справи Іваном Франком у Галичині зобов'язує...

— Правильно, друже, — Старицький обняв Мирного. — Бачу, що недаремно прибули ми до Полтави.

— Прибули вчасно. У розмові з вами можна відвести душу, почути живе слово. Хотілося б ще почути від вас, Михайле Петровичу, якогось нового вірша...

— Коли є бажання, то я зачитаю вірш, написаний у тяжкі дні гонитви, коли мав намір навіть залишити рідний край.

— Просимо...

Старицький звівся, пройшовся по кімнаті, розправив свої розкішні вуса. Полилась римована мова. Читець від строфи до строфи проймався пафосом:

Як я люблю безрадісно тебе,

Народе мій, убожеством прибитий,

Знеможений і темністю сповитий...

Разом з ритмами поезії билося в один такт і його зворушене серце.

І ось тепер та змучена любов

Мене жене в далеку чужину...

Єдлічка звівся, підійшов до Лисенка.

— Ось я приніс нові зошити нот. Хочу познайомити вас, Миколо Віталійовичу.

— Ваші композиторські обробки народних мотивів, Алоїзе Вячеславовичу, мені відомі. Хотілося б почути, як звучать записані тут. Шкода, що нема на чому грати.

— У сусідній кімнаті, де живе моя колишня курсистка, є фортепіано. Я попрошу дозволу завітати туди, — Єдлічка вийшов і швидко повернувся. — Прошу друзів завітати в кімнату Анни Осипівни Адешелідзе. Це симпатична, гостинна особа. Вони там з подругою. Теж моя слухачка. Обидві закінчили Полтавський жіночий шляхетний інститут. Добре грають на фортепіано.

— Отже, наші збори законспіруємо присутністю панночок...

У просторій кімнаті, добре обставленій, гостей зустріли дві панночки. Обидві скромно, але елегантно зодягнуті, привітні, дуже чемні.

Подаючи руку, Анна Осипівна примружувала свої великі чорні очі.

— А це моя подруга Олександра Михайлівна Шейдеман, — показала на подругу.

Русява, з напрочуд світлими очима дівчина років вісімнадцяти посміхнулася, граційно подаючи руку гостям.

Панаса Яковича вразило відкрите, добре і разом з тим гордовите обличчя дівчини. Потискуючи її невеличку руку, він помітив, що вона ніби приховувала густими віями світло своїх очей.

— Прошу гостей сідати, — запросила Анна Осипівна.

— Анно Осипівно, Олександре Михайлівно, прошу не відмовити зіграти деякі речі.

На прохання Єдлічки обидві підійшли до фортепіано. Доки Микола Віталійович переглядав ноти і відкладав їх, Олександра Михайлівна сіла й заграла. Полилась музика Бетховена. Панас Якович пізнав ті звуки, що в хвилини великої душевної тривоги чув за стіною.

Пізнав і ту, що виконувала. Зблизька вона була ще привабливішою. Білі руки, наче лебеді, сплескували над розбурханими хвилями, роняючи улюблені мелодії Бетховена. Тепер ці звуки вражали Панаса Яковича ще глибше. Дивною гармонією наповнювалась вся його істота. Він підійшов до фортепіано, ждав, поки Олександра Михайлівна закінчила гру.

— Дозвольте з усією щирістю подякувати вам за гру. Вона не вперше чарує мене.

— Не вперше? А я оце вперше зустрічаю вас, — протягла руку. Потискуючи її, Панас Якович відчував, ніби від того потиску продовжували бриніти звуки фортепіано.

Швидко перейшли на жваві, дотепні розмови. Дівчата грали, співали. Іноді сідав до фортепіано сам Алоїз Вячеславович. Виконувались пісні в його обробці "Ой дівчина горлиця", "Чи се ж тая криниченька", "Ой не ходи, Грицю", "Ой хмелю, мій хмелю", "Пасла дівка лебедя". Пісню "Хусточка моя шовковая" виконала Олександра Михайлівна під акомпанемент Алоїза Вячеславовича.

Панаса вразила співачка не силою свого голосу, а ліричним його тембром.

— Я горджусь своїми ученицями, — Єдлічка з подякою поглянув на Олександру Михайлівну, коли вона закінчила пісню.

— Чехи здавна славились і музикою, і своєю мудрістю. — Лисенко близько підійшов до Єдлічки. — Мені здається, що ми знайомі з самого народження.

— Так, бо я й себе пізнав у вашій пісні, особливо жіночій. Яка прозора душа того народу, що випестив такі пісні! Це мене назавжди зв'язало з Полтавою, до якої я прибув по закінченні Празької консерваторії... Кожний народ у своєму слові і пісні береже щось неповторне, чарівне. Люблячи своє рідне, я полюбив і вашу українську пісню. Віддаю їй свій хист і свої почуття. До цього слухайте таку притчу... У великому лісному царстві зібралися найрізноманітніші птахи. Кожна пташка щебетала свою улюблену пісню, як уміла, як сонце їй веліло. Дивною гармонією сповнювалися лісові хащі, узлісся й розлогі долини. Небо чарувалося цією гармонією і усміхалося кожній пташині. Та ось налетіла зграя

якихось заморських шулік, а за ними чорне гайвороння, наче хмарами, закрило сонце. Закаркали люто, заглушаючи багатострунний пташиний спів. Коли яка пташка обзивалася своїм голосом, гайворони загонили їх у дупла та нетрі, вимагаючи крякати по-воронячому.

Деякі пташки, скоряючись, пробували забути рідну пісню. Але не вдалося ні соловейку, ні жайворонку стати воронами... Простори землі заповнювались несамовитим ґерґотанням, від чого в'яло листя на деревах, сохла трава в лузі, мутніла вода на тихих плесах і в прозорих ріках. Лише могутні дуби незрадливо шуміли, стелячи свій віковий гомін по окраденій землі. Благальне простягали вони віти назустріч сонцю, впиваючи його променисту силу. Обізвалося на те благання сонце, посипаючи землю іскристою зливою, і повернуло кожній пташці її природний спів. А дубам було надане довголіття, щоб своїм шумом сповіщали вони непорушну правду сонця. Звеселилася земля від пташиного співу. Обізвалися ліси й діброви, славлячи мудрість сонця. І зашуміли переможно дуби.

— Перед мудрістю сонця не можна не скоритись, — Панас Якович запитально поглянув на Старицького, знаючи, що цими словами викличе нові роздуми Михайла Петровича.

— Не тільки скоритись, а й славити цю вікопомну мудрість! — у хвилини піднесення пишномовне говорив Старицький. — Мудрість сонця славить кожен, хто не терпить хмурих днів!

Микола Віталійович знав, що в часи збудження Михайло Петрович буде багато говорити й декламувати. Лише музика може підкорити його. Тому Лисенко сів до фортепіано і заграв. Заспівала Олександра Михайлівна:

Стелися, барвінку, низенько...

Пісня підіймала з самого дна душі смуток давній, звучала своєю народною нев'янучою красою. З піснею наче з'являлася тінь Галі, з'єднавшись ненароком з цією прозороокою співачкою.

Уявна зустріч ранила Панасове серце...

* * *

Повернувшись у свою кімнату, намагався збагнути все, що трапилось. Ятрили думку і слова Старицького, і притча Єдлічки. А зрештою, виринала і захлинала всі роздуми проста пісня, що її зронила зі своїх уст учениця Єдлічки. Тією піснею вона торкнулася до натягнутих струн вразливої душі. Тепер забриніли вони і не давали спокою.

Знову, як на таємничу раду, приходили омріяні страдниці, приносили свій смуток і болі. Роман про жіноче безталання ставав животрепетним, глибше полонив уяву. Бо скільки того безталання криють міста, села, сільські стріхи і темні провулочки! Також виникла думка про написання драми з народного життя. Уважно перечитував драматичні твори Островського. Ще в роки перших літературних вправ переклав українською мовою його "Доходное место", захоплювався братовим перекладом "Грозы". Розумів, що в драматургії криється сила динамічних сцен та образів. Знав сценічні успіхи п'єс Кропивницького "Дай серцеві волю, заведе в неволю", "Помирились" та його водевілів і напівісторичної драми "Невольник", написаної за мотивами Шевченка.

Радився зі Старицьким, який підтримував задуми і сам брався за перо драматурга.

Уява малювала розквіт народного театру, де б дзвеніла задушевна пісня, проходили в діях добрі й лихі люди. Адже у відродженні культури кожного народу театр відіграє велику роль, пробуджує думки і почуття. На сцені глядачі пізнають своє життя, свою історію, свої заповітні мрії. Ще старогрецький Есхіл обезсмертив у драмі дух прикутого, але

нескоримого Прометея, давши урок іншим народам виносити священну пристрасть душі в дійствах сценічних.

І згадки про Галю, і зустріч з чулою до мелодій панночкою Олександрою Михайлівною викликали цілий потік почувань, бажання виступити в жанрі, найтісніше пов'язаному з музикою, — в жанрі драми. Вважав, що невичерпні джерела для драматурга криють українські народні балади. На грунті балад будували величні твори класики світової літератури Байрон, Гете, Міцкевич.

Хотілося відтворити конфлікти й трагедію, що її втілив народ у баладі про Лимерівну.

Ой пила, пила та Лимериха на меду,

Та пропила свою дочку молоду...

Ніс і на службу накопичені нічними годинами роздуми. На вулиці біля урядових установ відбувалась урочиста прогулянка губернатора. Він у парадній формі простував вулицею. За ним на три кроки позаду йшли віце-губернатор і керуючий справами канцелярії. На три кроки далі маршировали чиновники особливих доручень, а за ними нижчі чини. Таке "шествіє", як називали його полтавці, відбувалося час від часу, коли генерал-губернатор хотів нагадати, що існує непорушна влада, надана йому від вседержителя-монарха. На перехрестях вулиць, зупиняючи перехожих, цілим хором сюрчали не тільки городові, а й дільничі урядники. Це подобалось губернатору, і він навіть давав нагороди за "бдительность" тим, хто найкраще орудує поліцейським сюрчком.

Коли наблизився губернатор до колонад кадетського корпусу, раптово гримнув оркестр "Боже, царя храни", від чого й бронзовий орел на пам'ятнику Слави ніби ширше розкрив крила, дивуючись "шествію".

Дійшовши до губернаторської управи, властитель губернії підіймався парадним ходом, яким дозволено ходити лише йому та його ад'ютанту. Інші чини підіймалися бічними ходами.

Чому саме в цей день чергова прогулянка губернатора, Панас Якович довідався, коли прочитав газету, де сповіщалося про скликання гласних на земські збори.

Справа в тому, що губернатор вів боротьбу за обмеження прав земства. Він вимагав, щоб кожна земська нарада відбувалася під наглядом прокурора та чиновників губернаторської управи. Земці ж протестували проти такого втручання. Тому губернатор і вирішив з самого ранку продемонструвати свою урядову зверхність та необмеженість адміністративної влади...

Місто помітно готувалося до земського свята. Готелі заповнювали прибулі з губернії земські гласні. Жвавішала торгівля, гомінкішими стали ресторани. Частіше вулицями гнали візники. Обиватели купчилися, щоб подивитись на видовище. В Олександрівському парку прикрашували приміщення літнього театру.

Чимало наїхало сюди Супруненків, Хоменків, Пузиренків, що з заможних селян-глитаїв вибилися на великих власників землі. До них горнулися крамарі. Вони, як шуліки, накидалися, коли довідувались про занепад якогось дворянського гнізда. Скуповували землі, ліси, луки. Людно було в приміщенні Земельного банку.

Панас Якович відривав від роботи якусь годину, щоб подивитися на людей, почути розмови. Біля Земельного банку він зустрів Романка Мазевича. Той вклонився непевно, зиркнувши очима, і зупинився. Тепер він не був таким запобігливим, як раніше. В очах його Панас Якович прочитав щось приховано зловтішне.

— І ви, Панасе Яковичу, прогулюєтесь? Це добре. Тут кипить життя, — Мазевич говорив з виглядом людини, вщерть вдоволеної своїм існуванням.

— Кому кипить, а кому в трубу вилітає.

— Хе-хе-хе... Вгадали... Прибувайте на концерт. Там побачите таке, що й не сподівалися, — хитро поглянув, попрощався і подався до земських ділків. Всюди йшлося про гроші, прибутки, наживи. Гроші заступали честь, совість і гідність. Не знаходячи собі тут товариства, Панас Якович повертався на Монастирську вулицю. А коли приходив у кімнату, то ще гостріше відчував свою самотність, що холодною хвилею гойдала смуток і втому.

* * *

Радий був, коли на другий день завітав Єдлічка і запросив на концерт, що його давали прибулі в місто арф'янки.

— То ж для розваги земців?

— Не тільки земці мають вуха... Навіть наші панєнки Анна Осипівна і Олександра Михайлівна хочуть послухати...

— Для них може бути нескромним таке відвідування.

— Нічого. Вони вже позакінчували інститут. Хай пізнають життя. В крайньому разі ми залишаємо за собою право в будь-який час піти з концерту. Треба зважити на прохання панночок.

Панас Якович дав згоду. В умовлений час зустрілись і попростували до Олександрівського парку, звідки доносились звуки полкового духового оркестру. Олександра Михайлівна і Анна Осипівна йшли попереду.

Тепле прозоре надвечір'я стелилося скісними променнями по верхів'ях пожовтілих дерев. Була пора року, коли земля пишається дозрілими плодами в садах, а повітря пахне буйноквітучими чорнобривцями в палісадниках. Пора, коли журавлі збираються у вирій, оглядаючи простори скошених нив та сіножатей, і прощально квилять, розстаючись із землею, що дарувала свої щедроти. В таку пору й душа лине в журавлиному ключі, купаючись у просторах привабливої далі. Принаймні так почував себе Панас Якович. Він порівнявся з Олександрою Михайлівною. Вся вона пашіла молодістю, наснажуючи неспокоєм його серце.

Алоїз Вячеславович придбав квитки, і всі разом увійшли в парк, де вже запалювались різноколірні ліхтарі. На алеях, посиланих білим піском, прикрашених гірляндами, купчилися люди. На кожному розі алеї буфети.

Людський гомін, дзенькіт склянок та пляшок заглушали звуки оркестру. Збуджений настрій передавався від людини до людини. Панас Якович помітив, як щоки Олександри Михайлівни злегка зашарілися.

Підійшли до майданчика для танців. Саме в цей час оркестрові труби завели тягучу мелодію вальса. Подруги переглянулись, не виявляючи наміру танцювати.

— Що б сказала наша "маркіза" про ці танці? — запитала Анна.

— Очевидно, не дозволила б і дивитись. А ми все-таки подивимось. — Увагу Олександри привернула пара, що вийшла з танцювального кола. Мужчина витирав червоною хусткою піт з лоба. На його піджаку сумно гойдався на нитці обірваний ґудзик. Дама прив'язувала того ґудзика і верещала:

— Ух, каби квасу холодного глотнуть...

Панночки стримано бризнули сміхом. Пробиваючись крізь натовп ліктями, пара попростувала до буфету. Олександра ще поглянула на них і відвернулася.

— Ходімо до головного павільйону, де має відбутися концерт, — запропонував Алоїз Вячеславович.

Головний павільйон було заповнено людьми. Алоїз Вячеславович відшукав чотири стільці в перших рядах. Незабаром піднялася завіса. Вийшла група красивих жінок, одягнутих у білі сукенки. Кожна тримала, кокетуючи, арфу. Але до їх струн ніхто не торкався.

Ми дружно на врагов,

На бой, друзья, спешим... —

почали вони.

Алоїз Вячеславович нахилив голову, рукою закрив очі. На шиї в нього виступили червоні плями.

Потім одна виконала пісню про молоду пралю. Це була красуня в убранні, що ледве прикривало її пишне тіло. Коли робила рухи пралі, то оголеність досягала явної непристойності. Олександрі стало соромно, вона не знала, де себе діти, повертала набік голову.

— Ви стомилися? — тихо запитав Панас Якович.

— Ні, — хитнула вона головою, від чого волосся, свавільно вибившись із зачіски, завихрилося на скронях і шиї.

Панас Якович задивився на Олександру. Не помітив, як на сцені з'явилась інша вродлива арф'янка. Але швидко її голос до болю вразив його. Надривними, ридальними звуками лилася пісня:

Дивлюся тужливо на чорну я шаль,

І душу бентежить глибока печаль...

Ледве не вигукнув Панас Якович: "Галю! Це ти?" Але затиснув щелепи. Його хвилювання помітив Єдлічка.

— Нічого... Це можна слухати, — заспокоював він свого друга.

— Коли Алоїз Вячеславович дозволяє, то будемо слухати, — несміливо обізвалась Олександра.

Але Панас Якович нічого не чув. Його полонила співачка. Лилися журливо приспіви:

Чорная шаль, чорная шаль...

Олександра здивовано глянула на Панаса Яковича. Проте тримала себе спокійно, бо пригадала євангельську притчу про Христа і блудницю. "Хто перший кине в неї камінь?" — у думках повторювала собі.

Олександра висловила бажання полишити концерт. Анна підтримала її. Алоїз Вячеславович і Панас пішли за ними.

Олександра всю дорогу мовчала. Вона відчувала хвилювання Панаса і сама хвилювалася. Почуття образи гнобило її. Хотілося плакати, але стримувала себе. Необережна росинка повисла на вії. Панас Якович помітив це і відчув щось нежданне для себе.

Розпрощавшись з панночками та Алоізом Вячеславовичем, довго ходив вулицями, хотів відшукати арф'янку, визволити з обіймів темряви, бруду.

Проходила в болісних роздумах ніч. Крокував по кімнаті, зупинявся біля вікна, вдивляючись у темінь, що кутала Монастирську гору. Сідав до столу, пробував записувати уривчасті, болісні думки. "Невже вона остаточно занепала, справді стала повією?..."

Колихався вогник свічки, гойдаючи тіні. Пізнавав у них постать Галі. Випливала її докірлива, болісна усмішка. Закривав лице і очі долонями. Тоді вимальовувалась поруч інша постать. Чемна і ніжна Олександра то заступала страдницьку постать Галі, то зникала.

Не міг угамувати в собі розрадливих думок.

* * *

Полтавська газета сповіщала про земський з'їзд, надаючи ваги порушеним на ньому економічним та культурним питанням. Тут наводилися виступи окремих земських діячів, що "дбали" про "добробут народний", "громадську повинність", "чесність особи", "обов'язок перед вітчизною", "свідомість станів суспільства", "вседержавну волю". Але все це багатослів'я не виходило за межі лицемірного лакузництва перед старшими, можновладними особами. Відбувалася внутрішня гра, в якій ставилися на кін інтереси, підвладні капіталістичним законам. Їм були підпорядковані змагання та боротьба окремих осіб і цілих груп. Сюди не доходили ідеали, з якими йшли народники на заслання і смерть. Вузькі власницькі інтереси глушили паростки навіть ліберального просвітительства.

Спритні ділки, комерсанти знаходили тут широке поле для шахрайства. Знайшов його і Романко Мазевич. Він був потрібною

людиною для оформлення купчих, закладних. Всюди метушився і знаходив спільників, знав, кому догодити та прислужити.

* * *

Ще не закінчився з'їзд, як капела арф'янок від'їжджала з міста. Панас Якович хотів хоч наостанку зустрітися з Галею.

Біля свого будинку на Монастирській, ошелешений несподіванкою, зупинився — зустрівся з Олександрою Михайлівною. Панночка владно і сміливо дивилася, зважуючи його розгубленість.

— Кудись поспішаєте? — спокійно запитала. — Розумію ваше хвилювання. Сьогодні ж арф'янки залишають наше місто, — в словах чувся докір.

Панас Якович мовчав, не знав, що відповісти.

— Я не випадково вас зустріла. Таке моє бажання. Хочу цією зустріччю покарати вас за поведінку під час концерту. — Перед настирливим поглядом її променистих очей годі було ставити якісь бар'єри.

— Не можу збагнути всього, що трапилось.

— А я збагнула. Ви прихильник краси й захоплюєтесь музикою.

— Це так, — Панас Якович відчував, як панночка своєю відвертістю і рішучістю почала опановувати ним. Знаходив утіху в її настирливості.

— Сьогодні хочу зіграти для вас свої найулюбленіші речі. Тому запрошую вас в кімнату Анни Осипівни. Не дивіться так на мене. Я вже

не інститутка, — Олександра Михайлівна зробила кроки в напрямі квартири Адешелідзе. За нею й пішов, наче полонений після баталії.

— Анно! — гукнула Олександра, увійшовши до кімнати. — У нас гість!

Анна Осипівна вийшла назустріч, привіталася.

— Сьогодні я даю концерт! — Олександра Михайлівна сіла за фортепіано.

Анна запросила Панаса сісти поруч у крісло.

— Грай, Олександре! Бачу, ти сьогодні в екстазі.

— Так! — Олександра Михайлівна вдарила по клавішах. Полилися звуки, як грозові удари, а далі понесли просторами вихрасті хвилі.

В них Панас Якович вловлював страждання пробудженої душі, боротьбу проти всього, що сковує особистість, торжество перемоги почуття над життєвими умовностями, імпровізовані мелодії вели у розбурхане море, де хвиля гойдає, кидає його і виносить на сонячний берег. Читав радість боротьби, уявляв горду нескориму людину, гармонію її почуттів і діяльності. Тільки музика може так оволодівати людиною, наснажувати пристрастями, підносити на верхів'я буття.

Олександра Михайлівна грала ще і ще. її жіноча ніжність і пристрасть зливалися з музичними мотивами в єдиному плині чудової гармонії... Відчував, як ця гармонія додає сили в єдиноборстві Панаса Мирного з Панасом Рудчеяком.

Пізно ввечері повернувся додому. Не запалював світла, аби зберегти всі душевні страждання і втіху, що приніс цей незабутній день.

* * *

Арф'янки зібралися на вокзалі до поїзда. Господар капели — огрядний, дужий чоловік з полисілою головою — хвилювався, чекаючи прибуття Галі. Він нервово поглядав на годинник, відраховуючи хвилини.

Тим часом Галя, йдучи на вокзал, зупинялася. Вагалася — чи не повернутись, залишивши капелу? Невимовна сила в'язала її з цим містом, що стільки принесло прикростей і скороминучих хвилин радості. Хотілося, щоб ті хвилини ще повернулися до неї дорогими гостями. Ласкавим і рідним було просторе небо Надворскля. Чому ж його заволікають хмари? Гонить передгрозове вітер кудись. Так гонить і її зрадлива доля. Гонить... Гонить... А куди?

Прибула, запізнившись, на вокзал. Але поїзд ще не відійшов. Уже загув паровоз. Зупинилася, глянула під колеса. Ось вони закрутилися. Хотіла кинутись на колію. Але дужа рука підхопила її. Машиніст вчасно зупинив машину.

Господар штовхнув Галю у вагон і вилаявся:

— Яке маєш право? Ти законтрактована. В контракті не передбачені подібні вчинки... Я не дозволяю! Пройдисвітка якась, а я маю хвилюватись.

Арф'янки з острахом переглядалися. Галя, як посаджена в клітку пташка, забилась у куточок вагона, дивилась у вікно, посилаючи прощальні погляди знайомим краєвидам.

Он послалась доріжка. Люди йдуть з праці. Попереду дівчина несе жмуток ромену. Чула навіть пахощі польових квітів. Хотілося гукати: "Люди! Зупиніть, візьміть мене з собою, щоб степом розвіяти горе пекуче!"

Клуби густого диму повисли над доріжкою, закутавши людей. Наче дракон волохатими лапами обгортає все живе, щоб украсти сонце і посіяти темінь.

Прудкість поїзда єдналася з думами Галі. Отож підхопив її на своїх крилах передгрозовий буревій, кружляючи у своєму вирі. Несе... Несе... А де зупинить? У які грози переллються болі нездоланні?

"Жити хочу! Жити!" — розпачливо гукала думка, а затиснуті вуста крили мовчанку. Мовчанку, що заховує в собі пристрасть прокляття.

Колеса вагона одноманітно вибивали ритм, ніби примовляли: "Повернися... Повернися... Тебе чекає щось бажане... Повернися..."

Трепетно дивилась у вікно, коли вдалині забовванів будинок, схожий на палац. Пізнала його і стрепенулася. Там віддала первоцвіт своєї ледве дозрілої юності.

Дим від паровоза обгорнув будівлі, наче поглинула їх пожежа. Уява малювала, як вогонь пожирає той палац, застеляючи небо хмарою диму. Десь ніби зчинявся грізний людський лемент. Слалися червоні відблиски на тихі плеса, а потім їх застилав дим, і все заволікалося його завісою, за якою падали в темінь минулі роки.

"Чи це пересторога тим, хто володіє? Страшна пересторога! Яка ж буде кара?"

У куточку серця прокидалась надія, зростала крилатим птахом, щоб вирватись на простори, де печаль, обіймаючись з любов'ю, стелиться несходимими ще шляхами у невідомість.

А колеса під вагоном викрешували-вибивали: "таки-так, таки-так".

* * *

Одержав посаду головного секретаря казенної палати. Роботи збільшилося. Доводилось часто переглядати податкові справи, за якими уважний зір пізнав, як збагачуються підприємці, лихварі та породжені жорстокою конкуренцією "чумазі", що не гребували будь-якими засобами наживи. За цими справами можна бачити й те, як множиться бідність, руйнуються дрібні господарства. Подібні думки викликала й книга, надіслана братом з Києва. На її титульній сторінці значилось:

"ЗАПИСКИ О ЗЕМЛЕДЕЛИИ В ЮГО-ЗАПАДНОМ КРАЕ

Составил И. Рудченко"

На титулі рукою автора написано:

"Товаришу по зброї, другу і брату

Панасу Яковичу Рудченку

26.1. 1882 р."

А ще нижче:

"Тому доля запродала од краю до краю,

А другому зоставила — те, де поховають".

І епіграф, і зміст книги викликали роздуми про долю людини й цілого краю. За цими роздумами губилися на якийсь час хвилювання, що їх принесли несподівані зустрічі останнього часу.

Від Старицького одержав листа, в якому сповіщалося про добутий дозвіл на видання українського альманаху. Михайло Петрович бере на себе "Раду" і запрошує Панаса Яковича виступити в ній з художнім

твором. Старицький сповіщав також про труднощі, з якими добуто дозвіл на українські вистави, та про великий успіх "Назара Стодолі" в постановці Марка Кропивницького. Почала діяти під його орудою українська професійна трупа.

Отже, виходить, що й крізь тінь совиних, розпростертих над країною крил Побєдоносцева пробиваються проміння сонця, щоб зігрівати паростки літератури на народному грунті.

До свого листа Старицький додав нового вірша. Вразили до болю його рядки:

Не бійся вражої наруги;

З святим вогнем іди туди,

Де панування скрути, туги

Та віковічної біди...

Співай, ридай і будь готовий

Замість лаврового — терновий

Вінець узяти на чоло.

Що ж відповісти другові? Переглядав усе написане за останній час.

Після довгих вагань, роздумів написав Старицькому відповідь, повідомивши в листі про свій намір надрукувати твір про непривітну жіночу долю.

"Познайомлю Вас, шановний добродію, і з самою системою, або планом роботи, маючи надію, що Ви прихильно приймете мою немудру сповідь. Головна ідея моєї праці — виставити пролетаріятку і проститутку сього часу, її побут в селі (І частина), в місті (друга), на слизькому шляху — третя і попідтинню — четверта. Гуртом усю працю я назвав "Повія". Цією назвою народ охрестив без пристановища тиняючих людей, а найбільше усього проституток. Вона ж взагалі обіймає і всі частини назвиська, через те я і зостановився на сьому слові, хоч, може, воно декому здається і недоладним. Кожну частину маю надію виготувати так, щоб всяка мала свою самостійність або цільність".

Тепер усі помисли, хвилювання були зосереджені навколо роману. Спостереження, досвід життя підказували писати про соціальні явища, про гноблення, що спричиняють занепад і загибель вразливих, сердечних людей. Гинуть дівчата, жінки, гине біднота, страждає народ. А де причина страждань? Не ганьбою, а співчуттям вінчає письменник героїню роману. Вона не одна — тисячі таких запроданих, понівечених, кинутих на саме дно тяжкого життя. Яке ім'я дати героїні роману? Назвати її Галею. Ні... Хай залишиться в пам'яті недоторканим це ім'я, що з ним поєднано стільки хвилювань. Та й не одна Галя... Доля багатьох не привітала в цьому лихому суспільстві. Хай героїня носить ім'я Христі. Вона є хрещеницею роману.

Незабаром знову одержує листа від Старицького. Той просить скоріше надсилати рукопис для друку. Але можна запропонувати лише першу частину твору, бо в сирому вигляді не звик давати до друку.

"У мене одна думка: якби нам нашу красну мову так високо підняти, як підняв її Шевченко у пісні. А чи я се зроблю, чи другий — для мене байдуже. Не пеняйте на мене, добродію, що я на сей раз не даю певного слова. Кажу Вам: не виспію, не зможу виспіти з другою частиною "Повії".

26 березня 1882 р."

Надіславши Старицькому першу частину "Повії", Панас Якович поринув у працю. Ще гостріше відбувалося змагання між письменником-мислителем і виконавцем службових обов'язків казенної палати.

Писав, переборюючи страждання, які ділила з ним героїня роману, віддаючи свої болі і гнів. У творчих муках гартував волю, удосконалював хист. Відбувалося спілкування сумління, пристрасті й слова.

* * *

Нові несподіванки приніс 1883 рік. Вразила звістка про смерть Івана Сергійовича Тургенєва, а ще більше виступ з цієї нагоди в "Отечественнних записках" Гліба Успенського, в якому говорилося про "безперервний ланцюг невиправданих безглуздь".

Одного ранку прибув на вокзал, щоб зустріти Михайла Старицького, який мав приїхати поїздом з Кременчука. Довелося довго чекати, бо застрайкували робітники залізничних майстерень і не було своєчасно відремонтовано паровоза. Панас Якович спостерігав метушню жандармів. Страйкарі купчилися біля вокзалу невеликими групами, вели жваві розмови, обурювалися, сперечались. Вловлював окремі вигуки:

— У великих промислових містах робітники єднаються.

— Каси взаємодопомоги організовують!

— Вимагають своєчасної плати за працю!

— Не дозволяють, щоб робітник працював по чотирнадцять годин на добу...

У цій розмові вловлював щось нове, ще не чуте, не знане. Пригадалася недавно прочитана у львівському журналі "Світ" повість Івана Франка "Борислав сміється". Розмови робітників яскравим

промінням освітили ту повість. Ніби продовжував її читати, і вона ставала зрозумілішою.

Пішов від вокзалу, примостився на розкиданих колодах. Незабаром поблизу сіли чотири чоловіки. По одягу та чорних руках можна було здогадатись, що то робітники залізничних майстерень. Вони розмовляли між собою. Найбільше говорив чоловік середніх років з великими сірими очима.

— Повернутися б до своєї давньої біди, до сільської оселі, але вона, того й жди, розвалиться. А там діти, жінка з поденщини не вилазить. Тут, у майстернях, хоч рукам є робота. Та кляті десятники всю силу з тебе вимотають... В одного очі полопались від тяжкої праці. А допомоги ніякої. Хіба що наш брат робітник скинеться по копійці...

— То правда, Гнате. Правда...

— Правда осуду не боїться...

— Де наш брат погибає, звідти правда тікає.

— Закуримо, браття, щоб правда не журилася. Тютюн є, Гнате?

— Все викурив.

— Почекай курива до слушного часу, про який ти все марив, Гнате, — рябий згорблений чоловік гірко посміхнувся.

Слухаючи розмови, Панас Якович обізвався:

— Можу позичити вам курива, — витяг вишиваний дорожній кисет і подав чоловікам.

Гнат узяв кисет, натрусив у жменю тютюну, задивився на вишивку.

— Так і наші дівчата колись вишивали... Десь я вже бачив цей кисет.

— Може, тоді, коли між ярами перегукувалась "Гуляй, воля!"

— Стривайте, щось пригадую, — пильно поглянув. — Це було давненько, коли я ще парубкував...

— Мабуть, зустрічалися, — роздумуючи, промовив Панас Якович, переконавшись, що зустрів того, який колись з побратимами нагодився біля яру.

— Це було тоді, як ми позичили у вас червінця... Пригадав. Віддав би, та немає, — на чолі ворухнулись борозенки, що їх поклало життя.

— Я не вимагаю повернення. Хай до слушного часу.

— Сам не прийде, коли його власними руками не повернемо на свій бік, — Гнат блиснув очима і затис кулак, наче в його грудях заклекотів гнів. — За тютюн та добре слово спасибі. Коли не погордуєте, то завітайте до нас у ту похилу хату на березі Ворскли. Там я живу з побратимами. Запрошую, як давнього знайомого.

— Спасибі... При нагоді завітаю.

— А тепер, браття, наберімо в рот води і повертаймо оглоблі. Бачите, он жандарм вистрибнув, як заєць з капусти, — Гнат звівся, за ним чоловіки. Розійшлись у різні боки.

Ще залишався сидіти на колоді. Поставала давня зустріч. Пригадав і гнівного Чіпку — героя свого першого роману. Хотілося тепер повернути його з Сибіру до цих побратимів-робітників, у житті яких зажевріли нові

іскри. Може, вони розгоряться, щоб вогнем освітити шлях до кращої долі?..

Нарешті поїзд прибув. Старицький привіз кілька пакунків книг та нот.

— Вітаю з перемогою, Панасе! — Старицький подав книгу, на якій значилося: "Рада. Український альманах". — Першу частину роману "Повія" надруковано!

Панас розгорнув альманах.

— Спасибі. Це наша спільна перемога.

* * *

Кількаденне перебування Михайла Старицького в Полтаві заповнилося зустрічами, бесідами. Найчастіше радився з Панасом Яковичем, розповідав про організацію театру, про ентузіастів-акторів.

— Уяви собі, що в Києві, у нашому рідному Києві, генерал-губернатор Дрентельн забороняє грати трупі, утримання якої я взяв на себе. Забороняє грати таким талановитим акторам, як Марія Заньковецька, Марко Кропивницький... Це ж ганьба! Ми добилися перегляду Емського указу... Але свавільно продовжують діяти губернатори-сатрапи. На їхнє самовладдя віддали культурне життя нашої країни. Девізом політичної мудрості для них є завчені слова: "заборонити", "припинити", "не дозволити", "затримати". Люто злобствує "Киевлянин", нацьковуючи проти нас продажних журналістів. Студенти підіймають заколоти. Начальник жандармського управління занепокоєний і вимагає від департаменту поліції збільшити каральні загони... Часом Київський університет виглядає фортецею в облозі. Закривають вільний доступ на лекції професорів. Наступ реакції посилюється. Туполобі чиновники

підсилають переодягненими своїх агентів охранки підслуховувати лекції професорів. Це ж невидана у світі ганьба...

— Очевидно, що для благоденствія імперії треба слово і розум на прив'язі тримати.

— Біда, що таких, хто пише доноси, в нашій країні більше, ніж тих, хто висловлює щось розумне. Уявіть собі, всі мої вірші, присвячені Шевченкові, цензура забороняє друкувати в "Раді", їм навіть здаються небезпечними такі рядки:

Ні, він не вмер! Поки ще наше слово

Лунатиме серед степів, лугів,

Його пісень розіллється чудово

Мелодія по сизій млі віків.

І заповіт братерства та любові,

Що він нам дав, як стяг, на боротьбу,

Перелетить луною в інші мови

І правдою подужає злобу.

— Якщо не можна друкувати такі вірші, то всього Пушкіна могли б теж заборонити, — хвилюючись, Панас Якович почав палити цигарки.

— Уяви собі, Панасе, що пише державний цензор про мої вірші, присвячені Шевченкові: "Исполнено мрачного отчаяния за нравственный гнет, испытьшаемый Украиной... Высказывается надежда, что настанет

время, когда спадут цепи вековой зимы, когда заговорят даже немые, все вместе запоют новый искренний псалом"... Це ж ганьба! Невидана ганьба! — Старицький, нахмуривши брови, запитливо дивився на Мирного. — Ну, що ти скажеш?

— Вірю в часи, коли наші діти і внуки вивчатимуть історію сатрапії, як страшну минувшину...

— Це так. Але що ми дамо, аби нас не проклинали та згадали незлим словом ті внуки?

— Мене хвилює і бентежить це. Кого згадають вони? Чи чиновника Рудченка, чи страждущого нині, мало кому відомого Мирного?

— Пиши! Твої романи багато розповідатимуть нащадкам. Не Рудченка, а Мирного згадуватимуть вони. Раджу тобі поширити свої творчі обрії. В тебе є сила і хист. Ти повинен створити драму з народного життя! Показати в ній людські пристрасті, розповісти про багатостраднy долю підневільної людини... Це конче потрібне для нашого театру, який розпочав свою нову історію виставами минулого року під орудою Марка Кропивницького. Нам потрібний репертуар такий, щоб у ньому народ побачив себе, пізнав свої страждання, збагнув глибину своєї душі...

— Ти вгадав мої наміри. Перший варіант драми "Лимерівна" я вже написав. Не знаю, як воно виходить...

— Друже мій! — Старицький кинувся обіймати Панаса Яковича. — Ти повинен зачитати написане. Зачитати в тісному колі. Треба запросити Єдлічку, його учениць... Як тоді, пригадуєш? До речі, я маю передати від Лисенка ноти Олександрі Михайлівні. Він виконав свою обіцянку.

— Олександру Михайлівну я рідко зустрічаю...

— Чому? Дуже мила дівчина. Може, заважає її шляхетність?

— Не тільки шляхетність, а й перебільшена уразливість.

— То дівчині не шкодить. Зійдемося в одному колі. Я вас помирю. До речі, візьміть передані Лисенком ноти, щоб вручити Олександрі Михайлівні...

Наступного дня до сусідки Панаса Яковича Анни Осипівни прибули Алоїз Вячеславович і Олександра Михайлівна. Тут їх чекали Панас Якович і Михайло Старицький.

Олександра Михайлівна скромно привіталася. Панас подав їй ноти — подарунок від Лисенка.

— Спасибі... Така честь... Я дуже рада, — меланхолійно-задумливий вигляд дівчини пройняла ледь вловима усмішка. Вона несміливо подала руку Панасу Яковичу. Він потис її.

— От ми знову зустрілись у цій затишній кімнаті, — ніяковіючи, промовив Панас. — Михайло Петрович розповість нам київські новини... Про театр, про...

— Ні, друзі. Насамперед давайте послухаємо нову п'єсу Панаса Яковича... А про новини я розповім потім.

— Згода! — авторитетно кивнув Алоїз Вячеславович. Олександра Михайлівна запитливо глянула на Панаса Яковича. Він почав читати драму "Лимерівна". Живою постала в ній народна балада про вродливу, пристрасну Наталю Лимерівну, про розгульну матір Лимериху, про коханого Василя Безродного та про нелюба Карпа. Сила почуттів, відданість Наталі захоплюють слухачів, її монологи Панас Якович зачитує лірично, сам хвилюється.

Олександра Михайлівна сіла ближче до читця, не зводила з нього вогких очей. А коли закінчив, у неї вирвалось:

— То так насправді буває? Я бачила "Грозу" Островського. Там теж трагедія... Ой, як мені шкода Наталю!.. Це ви, Панасе Яковичу, таке видумали чи бачили? — Прозоро-голубі очі Олександри слізно засвітилися. Вона аж ніяковіла, дивлячись на Панаса. Лице зашарілось.

Задумливо сидів Алоїз Вячеславович, підпираючи рукою сиву голову. Анна Осипівна підняла свій, наче різьблений, профіль, запитливо дивлячись на Олександру Михайлівну. Михайло Петрович, перебираючи кінчик напівпосивілого вуса, повторював:

— Добре, братику... Добре...

— Пісню про Лимерівну я знаю, — поважно заговорив Єдлічка. — До цього часу я її сприймав, як композитор, у гармонії звуків. А тепер сприймаю, як вираз трагедії родинної, трагедії соціальної. Так можуть виникати ревнощі між композитором і письменником.

— Ревнощі можуть бути високими, благородними, — додав Старицький. — Як ви думаєте, Олександре Михайлівно? — жартома звернувся до дівчини, і вона ще дужче зашарілась. На виручку їй поспішила Анна Осипівна:

— Олександра у нас ще не знає, що таке ревнощі.

— Анно, я сама за себе можу сказати.

— То говори.

— Трохи зачекаю. Ще не все зважила.

— Доки Олександра Михайлівна чекатиме, — жартував Старицький, — дозвольте мені від усіх присутніх обійняти й поцілувати Панаса Яковича.

Старицький наблизився до Мирного, розпростер руки. Але на заваді стала Олександра Михайлівна.

— Ні! Чекайте! За всіх я обійму Панаса Яковича, — несподівано для присутніх вона обвила руками його шию.

— Олександре! — обізвалась Анна Осипівна. — Незручно так дівчині. Незручно... Що б сказала наша "маркіза"?

Олександра Михайлівна ще міцніше обвила руками шию Панаса Яковича.

— Отак, — примовляла вона. — "Маркіза" не навчала мене такому, і я рада, що сама дещо зрозуміла. Це не безсоромність, а щирість, Анно! Мені хочеться зараз грати, співати, шаленіти! Пам'ятайте, що мене недаром називають одержимою, шаленою. — Обличчя Олександри горіло, розвихрене волосся закучерявилось, падаючи на лоба. — Тепер я не інститутка з роду Шейдеманів. Я шаленію від краси... Не сподівалися, Алоїзе Вячеславовичу, мій дорогий учителю, бачити такою свою ученицю?

— Я завжди бачив у вас скована інститутом силу пристрасті.

— Мені розкував її Панас Якович... Я хочу грати і ридати разом з Лимерівною! — Олександра сіла до фортепіано. Михайло Петрович подав їй привезені від Лисенка ноти. — Я буду грати, а ви, Алоїзе Вячеславовичу, розповідайте чудову притчу про пташине співоче царство... Розповідайте, про що шумлять дуби. — Ударила по клавішах. Буревійно загриміли акорди, поволі розпливаючись у шумовинні дубового листу. Вимережувалась у мелодійному звучанні легенда, подарована композитором.

* * *

У напруженій праці минала зима. А перший подих весни приніс хвилюючі вісті. В "Правительственном вестнике" сповіщалося, що нарада міністрів внутрішніх справ, народної освіти, юстиції та обер-прокурора найсвятішого синоду Побєдоносцева ухвалила припинити видання "Отечественных записок".

— З усіх убивств останнього часу найтяжче вбивство учинено 20 квітня 1884 року — вбивство "Отечественных записок". Постріл злочинців спрямовано на вільну думку, на громадянську честь і мужність, — так мовив Панас Мирний, наче доповідаючи Панасові Рудченкові про свої переживання.

Розумів, що цей реакційний постріл влучає і в "Раду" Старицького; її видання буде припинено.

У такі хвилини скорботи радий був розважити себе зустрічами з Олександрою. Своїм дзвінким сміхом вона затамовувала сердечні болі. Знаходив якусь душевну потребу зустрічатися з нею, милуватися, впиваючи безхмарну блакить очей. А довгими вечорами самітності ніби приносила свій невиплаканий смуток невідступна тінь Галі, бентежила уяву. Тоді наповнювався новими сторінками роман. Потім ніс своє налите жалем серце до Олександри. Дитячою безпосередністю, несподіванками вона збуджувала настрій, вносила то неспокій, то відвертала думки від повсякденних турбот, її химерна вдача і бентежила Панаса Яковича, і приносила радість.

Коло особистих інтересів з кожним днем поширювалось. Відриваючись від праці, ходив до жіночого інституту, прогулювався в парку, прислухався до гри на фортепіано, угадував, хто грає. Адже Олександра під керівництвом Єдлічки почала викладати в інституті гру на фортепіано.

В чеканні знаходив самовтіху, наче дисциплінував себе в новій, ще не осмисленій галузі життя. Іноді бентежився з того, що таке юне дівча примушує його ходити тут і поглядати на вікна.

Зустрічав на алеї, коли виходила з інституту, простували через плац, зупинялися, жартуючи, біля каруселі, де розважалася молодь, слухали, як катеринник виводить "Розлуку". Сміялися і схилами спускались аж до Надворскля. Наче пливли в повені хвилястих лугів. Прислухалися й до гомону діброви, і до зачарованої тиші прозорого плеса, де щедро, як зорі в небі, красувалися білі лілеї. Дзвінко сміялася, коли Панас, забрьоханий, повертався від берега і приносив лілеї з довгими гнучкими стеблами. Обвивала ними собі шию і квітчала груди.

— Так хороше? — запитувала.

— То недоторканна краса лілей. — Панас розповів легенду про дівчину, яка, тікаючи від життєвих знегод, щоб зберегти свою первісну красу, забралась на неприступне плесо і перетворилася на водяну квітку. Ще й Шевченковими словами забарвив легенду:

А весною процвіла я

Цвітом при долині,

Цвітом білим, як сніг білимі

Аж гай звеселила.

— Легенда на мене смуток навіяла. — Олександра поскидала з шиї гнучкі стебла, поклала біля себе, задивилася на хвилі, наче й сама заколисувалась у тихоплавному гойданні.

— На мене теж легенда нагонить роздуми. А ще більше, коли я дивлюся на жінку, як на лілею.

— І на мене так дивишся? — наче прокинулась від зачарованого сну.

— Так...

— Я не хочу, щоб так на мене дивилися.

— Всі ви, вихованки шляхетського інституту, як ті лілеї. А поза вас вирує життя, як Ворскла в негоду. Люди страждають, гинуть... Ви не знаєте цих страждань. Вам байдуже, бо виросли в розкошах, не знаєте, що таке сльози трудової людини...

— Не хочу бути лілеєю! — Олександра жбурнула букет на плесо. Вода заколихалась, збрижилась.

— Не гнівайся на мене... Говорю це, бо ти... Хочу сказати, а слів не вистачає. Не все вимовиш словами, про що говорить серце. Наші взаємини переростають межі звичайної дружби...

— Вони вже переросли, — задумливо посміхнулась.

— Але куди все це може повести нас?

— Ти дивишся на мене, як на панєнку?

— Так... Як на вродливу, випещену в розкошах панєнку.

— Хочу довести, що я можу бути іншою!

— Чим?

— Піснями... Можу одягти просте вбрання. Можу навіть босою ходити, як прості дівчата...

— Ніжки поколеш...

— Хай!.. Іспити в інституті я складала добре. Хочу скласти іспит інший... Для тебе!.. Чуєш, для тебе! — очі Олександри загорілись. — От завтра переодягнусь у просте вбрання і прийду до тебе.

— Це жарт?

— Ні, не жарт!

— А потім у такому вбранні підеш викладати панночкам гру на фортепіано?

— Ні... Піду з тобою, куди захочеш... Куди поведеш.

Замовкли. Тихе плесо, ніби прислухаючись до розмови, почало гойдати на своєму лоні вечірні зорі. Вони були чисті, задумливі... Та їхню задумливість обірвала Олександра дзвінким сміхом.

— Чого ти? Смішно?

— Ні, весело...

— Не розумію.

— Ха-ха-ха-ха! Пора вже все зрозуміти. Мене навіть наша "маркіза" почина розуміти, а ти...

— Я ж не "маркіза", — запитливо поглянув.

— Не ображайся... Я не така. От одягну найпростіше вбрання і вийду до тебе. Тоді веди мене хоч на оглядини... Ха-ха-ха!

— Не жартуй.

— Хочеться жартувати!

— Не забороняю...

— А ти спробуй заборонити!

— Не маю влади.

— Добувай!

— А ти коритимешся?

— Побачимо. Ха-ха-ха!

— Приходь завтра в тому вбранні...

— Куди, до каруселі?

— Так, до каруселі. Завтра ж неділя. Вранці, о десятій годині.

— Для іспиту?

— Може, й для іспиту.

— Мого чи твого? Ха-ха-ха!

— Я серйозно. Не жартую.

— А я жартую й серйозно. Ха-ха-ха!

Котився сміх, лягаючи на хвилі потемнілого в сутінках плеса.

* * *

Рівно о десятій годині наступного дня був, як умовились, біля каруселі. Стояв, одягнений в простий, поношений костюм, на голові старий кашкет — наче якийсь заробітчанин. Почав тривожитись — минав час, а Олександра не приходила. Невже пожартувала? Підходив ближче до каруселі, задивлявся на кружляння веселої молоді, наче щось намагався вловити в тому кружлянні, в звуках "Розлуки". На цей раз вони були розпачливими і до болю верескливими. Відійшов, прислухався до розмов.

Аж ось, де не візьмись, простує в розкішному аристократичному вбранні Олександра і з нею — "маркіза". Проходять повз. Не витримав, злегка підняв кашкет, наче вітаючись.

— І такі є, — обізвалася до Олександри "маркіза". Навела лорнет. — Видно, що інтелігент. Жебрачить. — Витягла срібну монету з блискучої жіночої торбинки. — Понеси, дай йому.

— Не треба... — відвела Олександра руку "маркізи" і зашарілася.

Пішли, не оглянувшись. Панас Якович ще стояв, наче закам'янілий. Сон це чи дійсність? Ледве опам'ятався й пішов навмання шляхом. "Жебрак, — шепотіли вуста, — жебрак. Може, в цьому є правда. Гірка правда. Я ж письменник того народу, що жебрачить". Пригадувались різні оповідання про жебраків, і від того ставало ще гірше. Ненароком зустрів Алоїза Єдлічку.

— Панасе Яковичу? — здивовано розвів руками. — Ходіння в народ тепер у моді. Ходімо разом. Я люблю слухати розваги молоді. Завжди почуєш якусь цікаву пісню. Шкода, що не так демократично одягнений, як ти.

— Чиню сам над собою іспит, — сумно відповів Панас Якович.

— Життєві іспити не зашкодять.

— Так, життєві й безглузді.

— Безглуздя в тобі я ніколи не примічав.

— То було раніше, а тепер...

— Що сталося?

— Нічого особливого. Роздумую оце про те, що важче, чи писати романи, чи самому мандрувати в ролі якогось романізованого героя?

— І те складне, і те... Бачу, що заговорив у тобі вік розсудливої зрілості. А знаєш, що за останній час Олександра Михайлівна дуже цікавиться тобою. При кожній зустрічі розпитує й хвилюється.

— Розпитує? — вирвалось. — Не нагадуй про неї.

— Не буду. Он гурт зачинає пісню, ходімо послухаємо. — Єдлічка попростував до гурту, наспівуючи:

Розлука ти, розлука,

Несеш мені печаль...

Збагнувши настрої Панаса, почав наспівувати інші мотиви.

Дома знаходив відраду в читанні лірики Гейне. Брався перекладати, виливаючи свій смуток. У перекладі рідною мовою глибше пізнавав душу

поета та й самого себе — "В душі моїй сльози, а серденьку туга", "Чого ти тікаєш від мене?"...

* * *

В чеканні несподіванок каламутне попливли дні і ночі. Навмання ходив іноді до будинку жіночого інституту, зупинявся в алеї, куди доносились звуки фортепіано. Пізнавав у них того ж Бетховена, що й раніше слухав з таким хвилюванням. Бачив, вийшла з будинку Олександра і швидко пішла алеями. Не наважився йти слідом, бо наче від її постаті повіяло холодом. Понесла гордо піднесену голову і звабливо стрункі плечі, наче пишалася недоторканою вродою. Які контрасти жіночої краси!

Змагання думок і почуттів переносив на сторінки створюваного роману. Ніби стежив за кожним кроком життя героїні, накреслював нові епізоди епічної розповіді, в які вривалися ліричні мотиви уболівання за долю жінки. Особисті враження й тривогу поєднував у психологічних сплетіннях, розкриваючи душевні колізії вразливої особистості. Не зовні описував, а освітлював власними почуттями пригоди, що снували сюжетне плетиво роману. Не могла життєрадісна й химерна своєю поведінкою інститутка заслонити всі уболівання письменника.

На крилах мрій приносила муза смуток Галі. Хотів бачити її в інших обставинах, бажав, щоб доля ласкавим сонцем усміхнулася до неї. Ось вона пробуджується. Ранок.

"Сонце саме сходило. Рожева зоря зайнялася над землею, зверху її простяглася чорна хмара, і від того вона здавалася ще червоніша. Рожевий світ укрив усю світлицю, по сволоках стрибали невеличкі зайчики, по кутках, куди світ не заходив, трусилася темнота. У хаті було душно... Край ясного сонця саме виткнувся з-за землі, і пучок золотого променя в одну мить опинився біля неї. Стрибнув на личко, цмокнув у жаркі устоньки і розсипався іскорками по її повному і, як сніг, білому

лону... їй почулося, мов хто скропнув теплим дощиком, легенький лоскіт пробіг по всьому тілу..."

Здавалося, й власне життя поринало в епізодах роману. Наче шукав у ньому свою непривітану долю, єднав її з долею багатьох.

Вів таємничі розмови з своїми героями і звіряв їм таємниці власного серця. Недаремно ж сивина починає прикрашувати скроні.

А серце благало живої розмови не тільки з героями, що їх плекала уява, а й з людиною, яка б збагнула голос душі, заповнила її радощами й скорботою.

Як ніколи, відчував свою самотність у холостяцькій кімнаті, що поглинула в своїх чотирьох стінах вісімнадцять років його скромного життя в Полтаві.

* * *

Одного недільного ранку, коли завершував хвилюючий розділ роману, хтось постукав. Відчинив двері. Швидко в кімнату ввійшла, сміючись, Олександра.

— Це ти? — вирвалося зненацька.

— Хіба не пізнаєш? Нарядилась так, як обіцяла. Дивись, чи схожа я на селючку?

— Але чому тоді...

— Не питай. Так буває... Якщо ти вирішив мене перевірити, то я маю право проекзаменувати й тебе, граючи на твоєму терпінні. Не

соромишся в такому вигляді піти в місто, як умовились раніше? — в її голосі чулась настирливість. — Може, передумав?

— Ні, не передумав. Але не можу всього збагнути. Так усе раптово, наче якийсь сон.

— Якщо сон, то почекаємо, доки ти прокинешся. Ха-ха-ха! Який ти справді...

— Дивний?

— Не дивний, а втішний. Мені весело з тобою.

— А мені й весело, й прикро.

— Не до лиця тобі згадувати прикрості. Вирушаємо в умовлену мандрівку! Разом будемо тримати іспит.

Неквапно пішли вулицями. В Олександри на ногах прості черевики, на голові біленька хусточка. Поблякла сіренька кофтина та картата спідничка — ніби на неї шиті. Попросила в служниці. Панас Якович — у старому солом'яному брилі, як заробітчанин, ніс торбинку за плечима.

Проходячи повз тюрму, зупинилися. З вікон виглядали зелено-бліді обличчя арештантів. Вони трималися худими кістлявими руками за грати. Десь з темного кутка билась об них пісня, наче хотіла вирватися на волю, щоб розвіятися просторами, позмагатися з вітром легкокрилим.

— Браття! Подивіться, яка селючка поглядає на грати! Може, чиясь знайома або родичка? — Скупчилися біля вікна арештанти, дивилися запалими очима.

— Так у нашому селі одягаються!

Швидко наблизився вартовий з багнетом за плечима.

— Провалювай! — владно гукнув, поніс вимуштрувану постать з такою холодною урочистістю, наче він тим багнетом оберігав ціле царство.

— Чуєш, Олександре?

— Чую...

— Бачиш, Олександре?

— Бачу...

Шлях мандрівників послався до привокзальної площі.

Тут збилося багато народу. Над майданом колихався людський галас, час від часу заглушуваний гудками паровозів.

Цілі сім'ї з своїми пожитками, лахміттям прибули, щоб їхати на переселення, на заробітки. Це не біблійні вигнанці з рідного краю шукають землі обітованої. На них чекає інша земля — незнана, що десь лежить за ріками, за лісами. Не пророчили на ній щастя діди і прадіди. Без батьківських заповітів кудись мандрують шукачі землі, праці...

Де її шукати? Хто покаже шлях мандрувань і країну примарного щастя? Хто ці шукачі несподіванок і жорстоких прикростей? Хто ці биті вітрами і негодою, виснажені, потомлені люди з мужицькими, жилавими, схудлими шиями? Хто вони — обдерті, босоногі, в брудних сорочках, латаних свитках? Чого шукають, дивлячись невідомо куди своїми засмученими очима, що ледве зберігають ознаки вродженої краси? Куди простує цей люд, віками уярмлений, нуждою сповитий, темрявою вкритий?

Це ті, котрих голод гонить на торжища продавати себе. Це ті, котрих не зігріла рідна земля, як зігріває мати немовля біля своїх грудей. Це збіднілі, спролетаризовані працівники родючих нив, загарбаних чіпкими руками хижих нагромаджувачів багатства. Обдурені й обкрадені, випхані нуждою з села, вони несуть свої потомлені руки, непривітані серця в далекі світи, їх уже не в'яже до рідної хати ні пісня солов'я, ні шелест дідівських дубів, ні гомін зелених гаїв та плескіт хвиль прозорих річок...

Шукачі примарного щастя несуть кудись тягар своєї жури разом з сумливо-бунтівливою піснею.

Наче вписував слово за словом у книгу народного буття:

"Краю мій! Родино моя! Багато по тобі пройшло-потопталося літ і віків, багато розлилося сліз та горя, посіялося кісток та крові; та не занехаяло це твоєї пишної краси, твого безмірного достатку. Зате занехаяло твоїх безталанних дітей: несуть вони, босі й голі, свою голодну волю на чужу чужину, проклинаючи тебе, як ту лиху мачуху, що, лицяючись до чужих, забула про рідних дітей".

Глянув на Олександру. Вона дивилася на людей. Вперше зблизька бачила їх такими. Збіглась рисочка між піднятими від несподіванки бровами, її одурманював дух спітнілих людських тіл, брудного дрантя та пожиткового мотлоху. Перемагаючи всі прикрощі, вона підійшла з Панасом до сивого діда, що сидів біля ватри, підкладаючи до вогню цурпалочки, варив щось у казанку. На грудях у діда жалісливо теліпалася медаль.

— Здрастуйте, діду! — Панас зняв з плеча торбинку, поклав на землю.

— Здоров, здоров, сину... Звідки ти будеш?

— З Миргородщини, дідусю. А ви ж звідки?

— Ми з пекла родом. Створив нас бог на посміх чортові, — дід поглянув на Олександру. — Дівка мила в тебе. То, може, дружина?

— Дружина, дідусю, — Панас поглянув на Олександру, посміхнувся.

— Ні, дідусю, ми ще не подружилися. То він жартує...

— Краще подружитись, а тоді й мандрувати... Теж на Сибір шукати вільної землі?

— Може, й на Сибір, тільки далеко, звідси не видно.

— Бодай і не бачити, — дідові очі налилися смутком. Він зітхнув. — Лихо гонить нас усіх. А спитай, куди? В які щасливі краї? І чого шукати, коли правди не знаходимо в рідному краї? Шукали ту правду колись діди і прадіди наші, коли ще порох тримали в рогастих порохівницях та шабель не кидали з рук... А тепер і правду нашу привласнили, і землі загарбали. А спитай — чия то земля? Не цих же кровожерів, що ладні не тільки землю загарбати, а й сонце пошматувати, коли б до неба дістали своїми пазурами... Нема, нема правди на нашій рідній землі.

— Може, ту правду треба пильніше шукати?

— Може, сину. Ось і я шукав її все життя і на заробітках по економіях, і наймитом, і пастухом. Шукав і не знайшов... Правда, як оцей цурпалочок у вогні. Коли горить, то гріє, а потухне — тільки димок куриться... Правда, як оця медаль, — дід показав на свої груди, — повернеш в один бік, то світиться хрестом, а повернеш в інший бік — нема хреста, тільки якийсь журавель розпростер крила. Почепили мені цю медаль, коли Шипку боронив від турків. Багато там наших снігом засипало-замело. А я витримав гірські сніговії, благодарить господа... А тут, на своїй землі, не витримав, — дід таємничо нагнувся до Панаса. —

Не витримав, сину, бо землі нема. Понесу медаль аж на Сибір, щоб бачили, що я не худобина, а чоловік.

— На Сибір, діду, і злочинців гонять...

— Хай гонять. Для нас то не страшне.

— Мабуть, колись краще жилося?

— І колись було лихо, і тепер лихо. Правда, то й то лихо було — тяжке лихо, що нас до землі гнуло, над нами знущалося, за людей нас не лічило. А проте те давнє лихо не різнило людей, не розводило їх у різні сторони, не примушувало забувати своїх, навчало держатися купи. А тепер яке лихо стало?.. 0х! Сьогочасне лихо — то справжнє лихо! — старечий голос забився розпачем і обірвався.

— Лихо давнє й сьогочасне, — промовив Панас Якович, дивлячись на діда.

Десь почулася пісня, ніби виринула з-під землі, зарита в неї негодами, а тепер нагадує, як співали її ще діди і прадіди. Стогне вона, немов мати ридає над осиротілими дітьми. Ще більшого жалю завдала, обізвавшися зойками голосіння, сопілка. До неї незабаром приєдналася хрипливим голосом і друга. Дід обірвав розмову, прислухаючись до сумовитих звуків рідної музики. А коли сопілка, змінивши тон, зазвучала танцювальним мотивом, дід звівся і пішов до гурту, де молодь почала танцювати. Дивний це був танець: у ньому журбу перемагали пориви ще не забутого роздолля. Наче степовим повівом завихрилися лахміття, що прикривали схудлі плечі танцюристів. Потім стали в коло і, держачись за руки, повагом затанцювали. Обличчя в них були зосереджені, немов виконували вони поважне діло, бо пригадували пройдені шляхи по цій, колись уславленій праотцями землі.

Аж ось до вокзалу подали порожні товарні вагони. В них почали грузитися переселенці. Галасом наповнилось повітря, наче сполошилася пташина зграя. Навалювали вагони торбами, домашнім начинням. Повно набивалося людей. Більшість залишалася на пероні. Прощалися, плакали...

Поїзд рушив. Бігли за ним, голосили. Ось дівчина наздогнала вагон, почепилася, зірвалась, упала.

— Нещастя! Нещастя! — безпорадно гукали люди. Крізь натовп швидко пробилися Панас і Олександра. На рейках лежала закривавлена дівчина. З ноги й руки в неї струмилась кров. Швидко Олександра зірвала зі своєї голови хустку і перев'язала дівчині руку. Далі скинула свою кофтиночку, перев'язала ногу. Сюди прибігло кілька робітників. Панас пізнав Гната з майстерень.

— І ви тут, земляче? — звернувся він до Панаса. — Понесімо поранену до нашої хижі. Допомогу треба дати.

Робітники обережно підняли дівчину, понесли. Слідом пішли Олександра й Панас.

У тісній хижі робітники поклали на ліжко поранену.

Незабаром сюди прибув дід, з яким нещодавно вели розмову.

— Це ж моя донечка!.. От лихо... Кажу ж вам, що сьогочасне лихо — то справжнє лихої — дід поглянув на Олександру. — Така сестра милосердія і на Шипці була. — З дідових очей капали сльози, змиваючи пилюгу з медалі.

— Добре, що ви, земляче, завітали-таки до нас, — звернувся Гнат до Панаса Яковича. — Лихо всіх зводить до цієї побратимської хати. Тепер шлях знаєте. Не цурайтеся. — Гнат поглянув на Олександру, яка

піклувалася біля пораненої. — Справжня людина! Це ваша дружина чи подруга? — звернувся до Панаса, але той лише посміхнувся. — Бачите, як закривавилась... Хлопці, принесіть цебро води, хай помиє руки! Та ще попросіть у дівчат чимось прикрити голі плечі.

Швидко принесли води. Панас зливав на руки Олександрі. Вона глянула на нього. В її погляді вогнем горіла радість переможця, радість мандрівниці в невідомий світ, де уздріла вона не знані досі таємниці...

Повертались до міста, підіймаючись по Панянській горі. Вже надвечірню пригаслість сонця обгортала серпанкова даль. А за нею передгрозове журилося крайнебо. Раптово вітер бунтівниче погнав хмари. Зчорніло. Прокотився несподіваний гуркіт, ніби велетенські колеса загриміли по бруку і впали десь у безодню. Олександра трепетно пригорнулась. Такою вразливою й лагідно-покірною Панас не знав її раніше.

Линув дощ. Довелося перестояти під ґаночком якогось будинку. Злегка промокла Олександра, щедро випромінювала тепло, а з ним спливала усмішка, п'янка й прозора.

Як раптово полив дощ, так швидко й ущух. Прокотилися хмари по небу, і знову заторжествувала зоряна перемога. Коли доводилось перебродити через струмочки й калюжі, Панас на руках переносив дівчину. Вона не пручалася, ніби лебединим плеском обіймала шию, щедро розсипала срібло молодого сміху.

— Лесю, ти не замерзла? — вперше назвав її Лесею, і це слово прозвучало, як мелодія.

Не відповіла, тільки міцніше обгорнула шию, пригорнувшися всією своєю звабливою постаттю...

Меркнув примарний світ ліхтарів. Сріблясто-тиха ніч обгортала місто, голубила в своїх обіймах химерних блукачів.

* * *

Влітаючи в розчинене вікно, ластівка приносить до оселі тиху радість. Шугне крилом, опише під стелею стрімке півколо, випурхне на простори, залишивши в хаті трепетний слід та надію на повернення. А коли знову прилетить, то й розбризки сонячної пороші приносить із собою.

Веселковими переливами сміху наповнювала Олександра кімнату, коли іноді приходила до Панаса. Чим далі, то нетерпеливіше чекав на неї. Радів, коли на годину-дві залишалася, щебетала, сміялася, по-дитячому жартувала, цікавилася написаним, просила зачитувати.

Читав лише невеличкі уривки роману "Повія", бо помічав вразливість дівчини. Тоді задумливість падала на її чоло разом з пасмами волосся, що покошланими колосками достиглого жита сягало аж до брів. А з-під них ясніли не волошки... Ні, то зволожений росою первоцвіт весняний.

Зацікавлювалась порозвішуваними в кімнаті малюнками "Вечір на Україні" Куїнджі, "Біля криниці" Трутовського. Весело й дотепно висловлювала свої судження, дивлячись розіскреними очима на зроблені рукою Панаса ескізи й замальовки. Спивав її усмішки, як струмовиння весняних ручаїв.

А коли залишала кімнату, то ще довго бринів у ній звабливий відгомін дівочого розвихреного сміху.

Цього вечора Панаса Яковича полонили болючі хвилювання самотності. Куди поведуть почуття, що з кожним днем розпалюють душу? Що може принести Леся в його життя?

А коли в роздумах випливала постать Галі, відводив їй місце на сторінках роману. Жив і страждав разом з нею.

Хотілося розділити з кимось неспокій. Принесеними Олександром квітами оздоблював бюсти Гоголя та Шевченка.

* * *

Хоч з переводом на посаду начальника першого відділу казенної палати збільшилося роботи, Панас Якович не послаблював літературної діяльності. Писав, але не мав змоги всього друкувати. Після того як з'явилися у другій книзі "Ради" 1884 року "Образки з життя", важко було десь надрукувати інші твори. Правда, комедію "Перемудрив" видали в Києві та вірш "До музи" надрукували в "Збірці з рідного поля". А такі твори, як "Морозенко", "Серед степів", "Голодна воля", "Казка про Правду і Кривду", лежали, чекаючи слушного часу...

Вихрилось життя на просторах країни. Минуло шість років після вбивства імператора Олександра II. Знову на перше березня розігралась подія — замах на імператора Олександра III вчинила терористична група "Народної волі" з участю Олександра Ульянова. Наслідок — чотири шибениці та поповнення казематів політичними в'язнями.

Ще густіше після цього порозвішувано портрети імператора. Висів він проти столу і в кабінеті начальника першого відділу казенної палати. Широка руда борода, кремезні плечі й руки, наче в того, що тримає сокиру, щоб відрубувати голови непокірним, — таким поставав у очах Панаса Яковича портрет фізично найдужчого і розумом найслабшого з дому Романових, якого охрестили: "цар-миротворець".

Час виміряв дружбу з Олександрою. Іноді вона вдавалася в незрозумілі для Панаса химери, — тяжко було поривати з аристократичним світом Шейдеманів. Не хотів миритися з її захопленням

полювати, доводив, що будь-яке кровопролиття повинно бути бридке людині.

На якийсь час стався розрив з Олександрою. Вона надовго виїхала в Карлівку. Відчував, ніби в душі обірвалась якась струна. Надсилав листи, писав вірші про їхні зустрічі.

Може, й Олександрі дати місце в романі? Але — чи поступиться перед нею Галя?..

Настирлива уява малювала зустріч двох жінок. Кожна неповторна у своїй звабливості. То з'являються, то щезають, як марево, їхні постаті. Залишаються лише від того марева очі — сумні, допитливі. Пізнає очі Галі... Та ще її уста. Ніби промовляють вони. Намагався уловити ліричну тональність тих слів, щоб заховати їх у своєму серці... Відчував бентежний біль і невгамовну наснагу творення.

Ходив на край міста, наче шукав поради в трепетного шумовиння дубів. Пізнавав одвічну казку про правду і кривду, що допомагає своєю мудрою глибиною пізнавати світ, розуміти душу людини...

Тривожними спогадами заповнювалась уява Панаса. В ній верх брав емоційний, вразливий і чулий Мирний над помірковано-витриманим ретельним службовцем Рудченком.

Коли приходила на сторінки роману страдницька постать Галі й там поринав її образ в імлі складних житейських ситуацій, то інтимно наближувалась в уявленнях випещена, як добре доглянута квітка, нагороджена природною красою й щедротами інститутського виховання Олександра. Надсилав їй один за одним листи, а в окремих з них у віршовій формі нагадував незабутні зустрічі й прогулянки:

Пішов у ліс, де торік ми сиділи...

Очерет та сага вкрили річку в лугах,

Самі луки пожовкли, зчорніли;

Височенні дуби не шумлять, як тоді,

А німують без листу, сухії...

Повернувшись до Полтави, Олександра принесла радість і тривогу. Надійшов час зважити взаємини та вирішити складні питання особистого життя. Після вагань, роздумів насмілився писати листа до Олександриної матері:

"Квітень 1889 р.

Дорога мамо дорогої для мене дочки!

Дозволяю собі звернутися до Вас з цим листом, надіючись, що Ваше добре материнське серце поставиться за це поблажливо до мене — Вам зовсім чужій і невідомій людині. Моя глибока любов до Олександри Михайлівни підтримує в мені цю впевненість, так само надає вона мені й сміливості назвати Вас в цьому листі мамою. Дуже я люблю Вашу дочку...

Розкриваючи перед Вами історію наших взаємних почуттів і відношень, я тішу себе надією, дорога мамо, що Ви не тільки дасте згоду на освячення їх, а й самі осініте своїм материнським благословенням; обіцяю Вам наскільки вистачить моїх сил і уміння, дати Олександрі Михайлівні і необхідний спокій, і те матеріальне забезпечення, що його я, відповідно моїм достаткам, можу надати. Сподіваюсь, що життя наше буде тихим, трудівничим, без зайвої розкоші, але повне необхідного забезпечення та радісної злагодженості. Маю надію, що Ваше материнське благословення і наша взаємна любов допоможе нам здійснити сподіванки..."

* * *

На виклик брата негайно прибув до Полтави Іван Рудченко. Він застав збентеженого Панаса Яковича на квартирі.

— Пробач, брате, за турботи. Це все дурниця. Мабуть, я даремно відірвав тебе від роботи.

— Ні, Панасе! По твоєму вигляду бачу, що недаремно. Чому ти такий збентежений?

— Як же не бентежитись? Живе собі чоловік, доживає до сорокалітнього віку, коли вже сиві волосинки забарвлюють чорну бороду... І ось заманулося одружитись.

— Це добре, Панасе. Доки ж тобі бити байдики... Вже інеєм років тебе притрусило. Чого вагатися? Мабуть, Олександра Михайлівна підкорила твоє серце?

— Моє серце нікому не кориться. Як ти дивишся на мій вибір?

— Не сподівався. В душі ти великий демократ, а Олександра з аристократичної сім'ї.

— Це не біда... Хай аристократи коряться демократам. Біда в іншому...

— Ти натякаєш на болісно вразливу вдачу Олександри? Скажу відверто, що з іншою людиною їй не варто було б одружуватись. Особливо з молодою. А з тобою можна. Ти ж на диво витриманий, тактовний, лагідний... Хто через кладку обережно ступає, той у воді не потопає.

— То так здається... Ось і зараз розхвилювався.

— Чому?

— Відбулась суперечка... Перша принципова суперечка з Олександрой. Вона вимагає, щоб вінчання справили в Карлівці, а весілля відгуляли в домі Шейдеманів. Хоче, щоб я з'явився до батьків у циліндрі та з усіма своїми орденами... Я не погоджуюсь. Від цього й ламається наша дружба.

— Дружбу треба берегти. Не той мудрий, хто дерево ломить, а той, хто його зрощує.

— Це так. Але я чіпляю на груди ордени тільки у надзвичайних випадках, коли вимагає начальство. А тут...

— Ха-ха-ха, — залився сміхом Іван Якович. — А тут теж надзвичайний випадок і начальство.

— Хіба Олександра мені начальник?

— Її батько Шейдеман може зрівнятися з будь-яким начальством. Багатим карлівським маєтком управляють Шейдемани ще з часу, коли він став власністю великої княгині Олени Павлівни — сестри "неудобозабываемого", як говорив Шевченко, імператора Миколи І. Управитель маєтку, що належить царському роду, — це неабихто. Йому відкриті двері у вищі сфери...

— Виходить, що я маю схилити голову по-блазенському. Перед ким? Ради чого?

— Не гарячись, Панасе... Ти ж особа в двох лицях. Де схиляє голову чиновник Панас Рудченко, якому залишився один крок до

генеральського звання, там не схиляє її Панас Мирний — визнаний український письменник, — запитливо поглянув Іван Якович на брата.

— Для чого вся ця комедія?

— Ні, не комедія! Драма! Навіть трагедія! А її треба грати... Цьому зобов'язує становище нашої літератури. Не забувай, що указ 1876 року про заборону нашого друкованого слова не скасовано й досі. Ми добилися деяких поступок... Добилися різними шляхами. Часом схиляли свої горді голови. Така наша доля. За спиною владарів ти можеш конспірувати ім'я Панаса Мирного або й захистити його в небезпечний час.

— Це все не мириться з моїми принципами.

— Для того ти Мирний, щоб миритися з умовностями.

— Я не такий уже й мирний...

— Всі ми можемо чесно сказати:

Ми просто йшли; у нас нема

Зерна неправди за собою...

— Йшли... Але не одним шляхом, — Панас болісно поглянув на брата. — Ми з тобою брати, але, здається, шляхи наші різняться.

— Нічого, вони зійдуться. Прийде час.

— А може, ще більше розійдуться. Шкода, що з нами нема Драгоманова. Яку б він дав раду?

— Запевняю, що радив би залишатись Панасом Мирним у літературі, а становище статського радника використати для побічних впливів на товстолобих властителів. — Іван Якович замовк, а далі тихіше додав: — Драгоманов цього року дістав кафедру в столичному болгарському університеті

— Михайло Петрович у Софії?

— Так. Віддає свій хист, знання і розум болгарському народові.

— Пригадую слова нашого Старицького: "І хуртовиною розкидана отара". Розкидано нас по всіх усюдах... — взявся за голову Панас Якович. — Що робити? Що робити?

— Це питання ніколи не знімалося і завжди постає перед нами... Скажу, що треба стискати серця й терпіти...

— Ні, не терпіти, а боротися! Боротися словом! Боротися діями! Діями!

— Діяльних народників запровадили в Сибір, та на ешафот...

— Є шляхи іншої боротьби... Досвід народників навчає шукати їх... Підіймається робоча сила!

— Не буду, Панасе, сперечатися з тобою. Я відстав від молоді. Признаюся, що тобі заздрю. В тобі письменник переміг чиновника... Я не досяг цієї перемоги. Літератор під псевдонімом Івана Білика змагається з чиновником Іваном Рудченком. Але не видно перемоги. Незабаром на високу посаду переводять у столицю... Може, там пригоджусь для нашої спільної справи, а зараз...

— А зараз все-таки порадь мені...

— Раджу одягати найаристократичніше вбрання з орденами...

— То цяцьки для віслюків дворянської породи. Ти радиш чорта не гнівити і богові догодити?

— Все це умовне, коли ми залежні від умовностей. А зрештою вір більше власним очам, ніж стороннім речам. Ти письменник-психолог.

— У цьому й біда моя. Хочеться не тільки заглядати в душі своїх героїв, а й власною не кривити.

— Мабуть, через те ти довго й не женився?

— Це вразливе для мене питання, і до нього я не дозволяю нікому торкатися. У кожного є свої сердечні виразки.

— Розумію тебе, брате, і ладен гоїти твої виразки.

— Якби ж то їх загоїти, — Панас журливо дивився на брата, подумав, поглянув на годинника, поволі почав лагодити та приміряти на голову чорний циліндр. Поклав на стіл свої ордени.

* * *

А наступного дня до будинку підкотив розкішний, пофарбований чорним лаком екіпаж.

Незабаром через місто мчали коні як змії. В трьох екіпажах сиділи святково одягнені люди. На першому — поруч з Панасом Яковичем, наряджена в біле вінчальне вбрання, Олександра Михайлівна. В другому — Анна Осипівна з Іваном Рудченком. У третьому — Панасові друзі — Єдлічка, Василенко.

Вихором промчали на Поділ. На площі, заповненій переселенцями, кучери рвучко стримали коней. Натовпами сторонилися люди, даючи змогу проїхати екіпажам.

Край дороги почулась гра на скрипці, а жіночий голос сумно виводив пісню. Панас Якович пізнав той голос.

— Стій! — гукнув він кучеру і зійшов з екіпажа. За ним Єдлічка.

Наблизились до скрипаля. Впізнали в особі старого сліпого музиканта давнього знайомого. То був народний композитор — автор музики до "Заповіту" Гордій Гладкий.

— Ось куди занесла доля співця, — тихо обізвався Єдлічка. Але Панас всю свою увагу зосередив на співачці. У виснаженому обличчі, у великих очах пізнавав утому і згасаючу молодість. Не жайворонковим сонцедзвоном, як колись, розлягалася пісня Галі, а скиглінням чайки за гніздом, зруйнованим вихором. Сором'язливо й злякано звела голову; блиск орденів ніби засліпив очі, і вона закрила лице трепетними руками.

Сліпий музикант обірвав гру на скрипці, поводячи незрячими очима, наче відчув якусь несподівану тривогу.

— Що це? Хтось прийшов, щоб нашу пісню відібрати? Пограбувати нашу надію?

— Ні! — зірвалося з уст Єдлічки.

— Щось ніби давно знайомий голос... Не пригадую, де чув, — сліпі очі музиканта набули одчайдушного вигляду.

Зійшла з екіпажа і Олександра Михайлівна. Галя зняла з лиця долоні і вп'ялася поглядом у вінчальне вбрання молодої.

Одну мить стояв Панас Якович, наче прокидаючись від тяжкого сну. Рука потяглась до орденів, ніби хотів зірвати й кинути їх геть. Олександра затримала його руку.

Минала хвилина потрясіння і внутрішньої боротьби, в якій змагається сила волі з силою почуттів. Ще мить — і Панас Якович рівно і впевнено рушив до екіпажа, не промовивши жодного слова. Розпачливим поглядом проводила його Галя. Очі ронили не сльози, а гострі блискавки. Вона стояла, як нескорена бранка перед тортурами, її погляд відчував на собі Панас Якович і, сідаючи в екіпаж, гукнув:

— Поганяй!

— Друже Гордію! — обізвався до сліпого скрипаля Єдлічка. — Тепер я знаю, де тебе шукати! До зустрічі! Коні понесли екіпажі за місто.

— Ти пізнав її? Пізнав ту, що виступала колись арф'янкою на концерті? — у голосі Олександри зазвучали ноти жалю й докору.

Панас узяв її руку, підніс до своїх уст.

Як змії, оскаженіло гнали коні, ронячи піну з-під вудил, ніби знали, що в екіпажі сидить високий чиновник казенної палати і його наречена. Пишну бороду розчісував супротивний вітер, наче продовжував виводити обірвану скрипалем мелодію й жіночу пісню.

Виїхали на рівнину степового, колись Чумацького шляху, що слався у наповнений вітровінням сизий простір. Вихиляючи дугасті шиї, коні аж шаленіли. Сторонилися подорожні, мигтіли обабіч оселі, дерева. Сполохано заєць перетне шлях, лякливо крилом ударить птах степовий і повисне, чатуючи в сонячній імлі.

Розкривалася неосяжним безміром гладінь південної Полтавщини, порізаної струмками та байраками. Напружений зір сягає роздолля

родючої землі карлівських маєтків... Пригадав Панас тих шукачів вільної землі, що переселяються в Сибір, несучи в душі скорботу і прокляття.

Ось дорога послалась повз озеро, вкрите безліччю дикої птиці. Білопіре царство віддзеркалювалось у бризках прозорої води. Величний вигляд озера полонив зір.

— Яка краса! — вигукнула Олександра. — Тут полювати заборонено. Тільки раз на рік приїздить їх світлість! — помітила, як нахмурилось Панасове чоло, і замовкла. Спостерігала мінливість виразу його обличчя, бентежну задуму очей, наче читала в нотах складні переливи тонів.

Коні знову помчали. Гойдалася звихреним буйнотрав'ям далечінь неозорої рівнини. П'янке повітря збуджувало уяву. Хотів збагнути, що криється за завісою недоторканих міражних видінь. А душу ятрили до болю колючі питання, породжені несподіваною зустріччю, їх угадувала Олександра у тих рисочках, що залягали на чолі. Не могла дати ради, лише горнулася до плеча, намагаючись поділити тривогу. Не обзивалася, щоб не скаламутити повінь, яка вирувала в його душі.

Заволікалося хмарами небо, кидаючи на землю чорні тіні та кутаючи ними придорожні дуби, і вони докірливо стогнали, як дідугани-невільники, уярмлені хижою рукою. Птиця і звір причаїлися від того потужного стогону. В ньому пізнавав Панас рідні мотиви, віковий голос землі. Бриніли й визрівали в тих мотивах нездоланні думи — володарі людської пристрасті.

* * *

Відчував незручність становища, коли доводилося силувати себе серед людей, де манірність вважалася ознакою доброго тону. Часом здавався собі подібним до ведмедя, що через ласу принаду потрапив у капкан. Хотілося розтрощити його й найскорше вирватися на волю. Це відчувала Олександра Михайлівна, тому її веселощі часом уривалися і

вона то примхливо коверзувала, то намагалась догодити Панасові, розважити його.

Незабаром повернулися до Полтави. Щоб відзначити велику подію в житті, Панас запропонував молодій дружині разом подорожувати до Дніпра. Вона з радістю погодилась.

Поїздом до Кременчука, а звідти — вверх по Дніпру. Лише сіли на пароплав, як Панас Якович відчув радість мандрівника у вимріяний світ. Назустріч Дніпро котив хвилі, несучи прохолоду, а зір пестили багаті левади та садки.

Поволі почали вимальовуватися висоти правого берега, а далі закучерявлені гори, наче вікові дозорці, стояли на чатах, оберігаючи заповітну землю. Здавалося, в тих горах під нашаруванням віків заховані таємниці цілої країни.

Сонце поволі лягало на захід, наче хотіло віддати щедроти тепла наддніпрянській землі, наснажуючи життєвою жагою все, що росте й дише на ній. Снувалися дивовижними візерунками тіні, занурюючись кучерявими пасмами у Дніпрову глибінь. Далеко видніла Чернеча гора. А ближче перед нею послалась тінь, наче різьблена постать київського бурсака, що, тікаючи на Січ, вклонився низовому козацькому товариству.

Панас підійшов на край палуби, тримаючи за руку Олександру.

— Дивись, дивись, — шепотів з побожністю. — Дивись, там на горі могила Тараса.

На палубі збився чималий гурт людей, погляди яких звернені були на Чернечу гору, де бовванів самотній хрест. Аж ось наче обізвався він. То з гурту хтось затяг: "Як умру, то поховайте..." Інші голоси підхопили, і

полилася мужня мелодія, в якій Панас пізнав її творця Гната Гладкого. Де він тепер, безкорисливий творець цієї мелодії?

У гармонії зоряних просторів всесвіту вільноплинно звучала мелодія, несучи у вічність заповітні слова.

Олександра, відчуваючи хвилювання Панаса, горнулася до нього в завороженому чеканні чогось незвичайного, величного. Пароплав поволі причалював до Канева. З невеликим гуртом шанувальників пам'яті великого поета підіймався Панас Якович на Чернечу гору, тримаючи за руку молоду дружину, наче вів її на освячення.

Схід сонця зустрічали біля заповітної могили. Лише кілька років тому на ній поставлено чавунний хрест та неподалік збудовано хату, в якій живе наглядач — шанувальник пам'яті поета Іван Олексійович Ядловський.

— Ще хлопчиком на цій горі я зустрів нашого Кобзаря, брав участь у його похороні. А тепер до своєї смерті залишусь тут жити біля могили, — в словах ентузіаста звучало почуття гордості. Багато цікавого про місцевість, оспівану поетом, розповідав живий свідок його слави.

Цього ж року в світлиці збудованої хати впорядковано невеличкий музей, прикрашений Шевченковим портретом, намальованим з копії роботи Іллі Рєпіна. Тут зібрано рушники, плахти, вінки, щедро даровані відвідувачами могили.

Вражена й розчулена Панасова молода дружина посадила квіти біля могили.

— Так, Олександре! Хай і твоя щедра рука подарує стебельце у вінок безсмертності, — схиляв голову Панас. А, випроставшись, окидав зором простори, як сповідь, ронив слово за словом: — Це найзначніші хвилини свята нашого одруження.

Відчував, що з цієї гори видно далекі обрії, які сприймаються не лише зором, а й душею, наснаженою пафосом творення. Дивився в далечінь дніпровських розливів та просторів прийдешнього часу, пізнавав у них всесвітню широчінь, безсмертя народу, бо голос його душі звучить у заповітних словах про сім'ю велику, сім'ю вольну, нову...

Сходили з гори. Внизу спінену хвилю котив Дніпро, бавлячись веселковою розпорошею сонячного проміння.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

І ДЕНЬ ІДЕ, І НІЧ ІДЕ

Гожого червневого дня оживилась зелена Малосадова вулиця, квітчасті садиби якої поволі спускалися в низину широкої балки — Кобищанів. До невеликого будинку, розташованого на краю вулиці, аж біля міського саду, прибували і від'їжджали екіпажі. Відчинялися й зачинялися двері світлої, чепурно прибраної трьохкімнатної квартири. В ній приймав привітання заступник начальника казенної палати Панас Рудченко. Вітали його і з одержанням ордена святого Володимира четвертого ступеня, і з сімейним святом — народженням сина Віктора.

Олександра Михайлівна бавила в опочивальні немовлятко. Панас Якович сам приймав поздоровлення у вітальні. Коли ж прибув давній знайомий Василь Петрович Горленко, то Олександра Михайлівно вийшла назустріч, тримаючи на руках свого сина. Панасу Яковичу на мить здалося, що перед його очима постала рафаелівська мадонна, її прозорі, як іскристий кришталь, очі були налиті ніжністю й материнською гордістю. Ця гордість приносила йому радість. Він добродушно всміхався, приймаючи вітання Василя Петровича і його обійми.

— Оце здорово! Вітаю... Радію за вас, друзі, — схвильовано мовив Горленко, даруючи Олександрі Михайлівні розкішний букет. — На матір і на батька схожий. То добра ознака.

Олександра Михайлівна повернулась до своєї кімнати, залишивши квіти у вітальні.

— Щойно приїхав із своєї Ярошівки. Не сидиться на дідівському хуторі. Життя гонить кудись, у невідомі далі. Той хутір двічі заклав у Земельному банкові... Руйнується старе гніздо. Не до господарства мій хист... Манить Київ, столиця, театри, література.

— А діяльність земця? Ти ж брав участь у земських з'їздах...

— У земство я вірю, але земським діячем не можу бути. Нудно, одноманітно.

— Від цього невелика втрата...

— Чому? Земство ж...

— Не через земство нести нам плекані ідеали...

— Може... Може, й так, — замислився Горленко. — В Києві готуються наші громадівці видати збірник "Вістку". Просили, щоб ти неодмінно передав третю частину "Повії". Треба ж продовжити той роман.

— Я його продовжую. Життя невблаганно йде вперед і вимагає поглибити зображувані картини.

— Життя вимагає... Це так. А читачі вимагають закінчення роману. Лев Толстой давно закінчив і видав свою "Анну Каренiну", викликавши цілу сенсацію. Трагедія жінки схвилювала читачів.

— То іншого гатунку трагедія... У Толстого є чого повчитися, але мені не рівнятися до великого письменника.

— Але ж ніхто такої трагедії жінки не відтворив у літературі, яку ти зображаєш у "Повії"? Я не дам тобі спокою, ризикуючи набриднути й розгнівати тебе. Надмірна скромність і обачливість шкодять справі. Сюжет твого роману аж проситься на закінчення. Золя свої романи не виношував так довго.

— Золя ішов своїм шляхом, а я своїм, бо й історичні шляхи французького народу не подібні до наших... Образ повії для Золя не був пов'язаний з трагедією цілого народу.

— Не раджу тобі, Панасе, вдаватися до таких складних колізій. Доля твоєї героїні, незалежно від тієї трагедії, про яку ти говориш, хвилює читачів сама по собі.

— Ти журналіст і хотів би, щоб роман прозвучав, як легка сенсація, без заглиблення в складні ситуації життя.

— Не треба переповнювати роман різними там ситуаціями... Я журналіст і буду тобі в кожному листі нагадувати про закінчення роману.

— Можна й не нагадувати. Образ героїні я вигріваю біля свого серця. Не заспокоюсь, поки не виношу його до найповнішого осмислення. Письменник повинен не тільки показувати причини трагедії своїх героїв, а й прозирати в майбутнє, шукати в ньому те, чого не може знайти в сучасному житті.

— Раджу тобі при кожній нагоді дивитися гру Заньковецької. Вона безподобно відтворює на сцені трагедію жінок.

— З Марією Костянтинівною я познайомився... Твоя правда, вона чудово розкриває душу жінки в трагічних ситуаціях. Та не тільки гра Заньковецької. Багато є невідомих, невиявлених талантів, що їх кидає

життя у вир, а може, штовхає на саме дно, на вулицю. Гинуть яскраві індивідуальності.

— Це правда... Пригадую ту арф'янку, що колись під час земського з'їзду слухали її. Не забув?

— Ні... Не забуваю і не забуду. Коли хочеш знати, з нею пов'язано незакінчення роману "Повія". Закінчити роман лише трагедією, загибеллю героїні — цього замало. Таких романів досить уже написано. Скільки в нашій літературі пройшло трагічних жіночих образів! Скільки вони пронесли в своїй душі народних страждань, негоді Час по-новому розкрити завіси суспільного життя, за якими проходять шукачі щастя, показати, куди ведуть їхні шукання... Для мене проститутка — це не посміховище і глум, не тільки наш сором, а й наш біль, наша соціальна трагедія. Згадкою про ту арф'янку ти зворушив мої почуття і роздуми... Якби ти знав, Василю Петровичу... — Панас Якович звівся, почав ходити по кімнаті. Далі спокійніше повів розмову. — Останній час я об'їздив повіти нашої губернії. Багато бачив несподіваного, вразливого. Там виникла пошесть холери, там спалахнули пожежі поміщицьких маєтків, там сталися вбивства, зчинилися селянські бунти. А такі добродійні люди, як ти, пробач, Василю Петровичу, все покладають надії на земство. В романі я хочу показати всю земську неміч...

— А на кого покладатися? На губернатора хіба? Їздив і я нещодавно в Костянтиноградський повіт як журналіст. Там виникли заколоти. В одному селі довелося військом втихомирювати заколотників, які вимагали землі. Селяни не скорилися навіть перед військом. "Надходить слушний час!" — гукали нескоримі. Прибув туди сам губернатор Татіщев. Не вплинула на селян ні його імпозантна зовнішність з довжелезними вусами, ні грубезний владний голос. Губернатор наказав відбирати з кожного десятка селян одного, роздягати голим і катувати різками. Екзекуцію провадили солдати. Мене здивувало те, що старики мовчки лягали на закривавлені лави і мовчки підіймалися, наче відбували повинність. А в молодих виривалися вигуки проклять. Очі їх горіли вогнем гніву, готового розлитися помстою. Губернатор сидів,

закручував свої вуса, посміхався так, мовби він нагороджував благодійністю селян. А повертався так урочисто, задоволене, ніби виконав важливу державну справу...

— Ганьба! Варварство! Пригадую слова Шевченка: "Народ замучений мовчить..."

— Мовчить, бо що ж робити?

— Робити є що. "Розкуються незабаром заковані люди, настане суд!" — Панас Якович стиснув кулак, ледве не вдарив по столу, та опам'ятався, що може стривожити дружину в сусідній кімнаті. Тихіше звернувся до Горленка. — Прошу не розповідати про цю прикрість у присутності Олександри Михайлівни. Це ж події відбулися недалеко від Карлівки, з якою в'яжуть її спогади дитинства...

До вітальні зайшла Олександра Михайлівна.

— Вітя нагулявся і заснув, — лагідно мовила. — Залишила біля нього няню, а сама до вас. Ти стривожений чимось, Панасе?

— Нічого особливого. Це ми з Василем Петровичем розмовляємо про те, чим увійде в історію цей 1892 рік...

— Чим же? Народженням нашого Віктора.

— Правильно. Це подія! — приязно посміхався Гор-ленко.

Почувся дзвоник. Панас Якович вийшов у сіни і незабаром повернувся з двома гостями. Середній на зріст чоловік з розкошланим цупким темним волоссям на голові, увійшовши до вітальні, вклонився. Він тримав у руці мармуровий бюст Чайковського. З приємною усмішкою, що найвиразніше вигравала в його примружених очах, він підійшов до Олександри Михайлівни і подарував їй бюст композитора.

— Цей подарунок мені до душі, — мовила Олександра.

— Це наш скульптор. Леонід Володимирович Позен, — відрекомендував Панас Якович.

— Виходить, що й серед юристів бувають митці, — докинув жартома Горленко.

— Леонід Володимирович прославив себе більше в скульптурі, ніж у юриспруденції, — пояснив Панас Якович. — А цього бурлаку всі знаєте? Натхненник опішнянських майстрів полив'яних виробів!

— О, рада вас бачити, Вікторе Івановичу, — Олександра Михайлівна ступила назустріч до Василенка. Він подарував їй розмальований квітами полив'яний глечик. — Цей подарунок теж мені до душі. — Убгала в глечик принесені Горленком квіти і поставила на стіл поруч з скульптурою Чайковського.

— Сідаймо до столу, друзі, — запросив Панас Якович. — Я хотів бачити вас, Леоніде Володимировичу, у важливій справі. Час нам подбати про скульптуру пам'яті нашого земляка Івана Котляревського.

Тісним колом сіли до столу.

* * *

Інтереси культурного життя міста в'язали Панаса Яковича з корифеями української сцени. Не минав жодної нагоди зустрічатися з прибулими діячами мистецтва, а дружба з Марією Заньковецькою сягнула творчого співробітництва. І створення драми "Лимерівна", й сценічна її історія надихані ентузіазмом талановитої акторки. Випробовуючи свої драматургічні сили, письменник знайшов у її особі друга і порадника. На знак глибокої поваги до неї він подарував рукописний примірник драми з написом: "Високоталановитій артистці

Марії Костянтинівні Заньковецькій присвячує здивований автор, не знаючи, як і чим дякувати за ті незабутні години, які довелося звідати від її чарівної гри. 14 листопада 1890 року".

Цей примірник Заньковецька, не знімаючи дарчого напису, подала до цензури, щоб добути дозвіл на виставу драми. А тим часом акторка не тільки готувалася до виступу на сцені в ролі Лимерівни, а й набралася сміливості переробити окремі сцени. Звістка про такий намір збентежила Панаса Яковича. Однак, детально ознайомившись з доопрацьованим текстом, він писав до Марії Костянтинівни:

"...Прочитавши переробку, я, на велику свою радість, повинен признатися, що дарма я мав ревниве почуття, знаючи, в чиїх руках перебуває моє дитя, і що такою переробкою 5-го акту, яку зробили Ви, п'єсі надана більша сценічність, а розв'язці — трагічний кінець: самовбивство у несвідомому стані може викликати лише безвихідну тугу глядача, а свідоме і героїчне самовбивство, повне докорів і відчаю, — примусить його здригнутися всім єством.

9 лютого 1892 р.,

Полтава"

Цим не вичерпувались творчі зв'язки з акторкою. Завжди користувався письменник нагодою захоплюватись її сценічною грою. Тоді з глибоких джерел психологічного відтворення жіночого безталання черпав письменник мотиви для характеристики героїнь своїх прозових творів і насамперед для "Повії".

Дочекався часу, коли вистражданий спільно з акторкою образ Лимерівни принесла Заньковецька на полтавську сцену, пройшовши з ним значний творчий шлях, виступаючи не тільки на Україні, а й у Росії...

Коли прибула трупа в Полтаву, Садовський насамперед мав погодити вистави з губернатором. Це була тяжка місія. її виконав Микола Карпович, користуючись порадами Мирного, який знав усі губернаторські повадки, включаючи й генеральське самодурство.

Артисти зупинились у готелі Воробйової. Сюди прибув вітати гостей Панас Якович з Василенком і Горленком. Зовнішнім виглядом вони доповнювали один одного. Василенко Віктор Іванович — високий на зріст, смаглявий. В ньому відчувалася твердість характеру, впевненість у своїй силі, властива для подвижників. На суворому лиці рідко з'являлась усмішка. Навпаки, Горленко Василь Петрович — невисокого зросту, рухливий, говіркий, з блідуватим, ледь припухлим лицем, яке при розмові розпливалося в усмішці. Можливо, таку повадку він запозичив від парижан, коли ще навчався в Сорбонні. Василь Петрович багато читав і завжди чимось захоплювався. Він обіймами зустрів Заньковецьку й Садовського.

Микола Карпович з усією артистичною вправністю розповідав про відвідування губернатора. Розмова Садовського захоплювала друзів. Він був майстром не тільки сценічної гри, а й розповіді. Виточено-рівний ніс, чутливі губи, наче грайливо оздоблені густими чорними вусами, високе чоло додавали мужньої осанки артистові, який здавався втіленням духовної моці, нездоланності характеру.

У розмові Садовського чувся голос не тільки талановитого артиста, а й гумориста. Він гостро висміював газету "Киевлянин", називаючи її "піхновсько-шульгінським голосом вседержавного мракобісся та войовничого православія". Навіть напам'ять зачитував сенсаційні повідомлення "Киевлянина" про пошесть холери.

Артисти голосно сміялися, перекидаючись дотепами. Лише Марія Заньковецька мовчала. Очі її світилися кришталевою чистотою і жіночою ніжністю. Своєю вродою вона не тільки гармонійно доповнювала все те привабливе, що було в Миколи Карповича, а й вносила у товариське коло задушевність, щирість взаємин, духовного єднання.

Її вигляд полонив увагу чулого до краси Панаса Яковича. Він наблизився до неї, маючи намір вимовити щось незвичайне. Але не знаходив слів. Першою заговорила Заньковецька.

— Це, Панасе Яковичу, ми знову зустрілися, щоб продовжити розмови.

— З приємністю порозмовляємо про мистецтво театральної гри.

— З вами приємно навіть посперечатися. У моїй уяві ви завжди постаєте Мирним, — великі очі артистки, обрамлені густими довгими віями, випромінювали щиру приязнь до Панаса Яковича.

— Панас Якович не дуже мирний. Ви, Маріє Костянтинівно, його ще не знаєте, — докинув Горленко.

— Ні, знаю, — твердо відповіла Заньковецька. — Вивчаючи роль Лимерівни, я пізнала в ній і серце автора.

— Хай закінчить Панас Якович свою "Повію" і напише за нею драму, тоді ви насправді пізнаєте його серце.

— Ви, Василю Петровичу, мій давній друг. Не можу не вірити вам.

— І друг, і поклонник таланту!

— Не знаю, як назвати мою любов до сцени. Запрошували мене до столичного театру, обіцяли славу, почесті. Але я зобов'язана своїми успіхами таким друзям, як Михайло Петрович Старицький, Марко Лукич Кропивницький та наш драматург Карпенко-Карий. Дякую і вам, Панасе Яковичу. Ваші твори допомагають мені розуміти душу людини і нести її болі до глядачів, — у словах артистки звучала тиха радість і смуток. У кожному її слові Панас Якович уловлював зворушливу принаду.

— Така вона й на сцені, як бачите. Самісінько така. За сотні і тисячі верст я їжджу, щоб побачити на сцені Марію Костянтинівну, — Горленко поцілував краєчок хустки артистки. — Цією хусточкою Марія Костянтинівна витирає справжні свої сльози, коли грає наймичку Харитину.

— Мої сльози — то голос моєї душі. Де те джерело, звідки вони линуть? Скажу словами нашого дорогого Мирного, якими він сердечно привітав Миколу Лисенка:

На широких степах, по зелених гаях,

Серед сел, хоч і людних, та вбогих,

Зародилась вона — наша пісня сумна —

На утіху сіром тих безродних,

Що в далекі краї, на широкі лани

Від гіркої втікали неволі,

Що з собою вони тільки сльози несли

Та надію до кращої долі.

Слова артистки зачарували присутніх. Василенко, який весь час мовчав, слухав розмови, раптово вигукнув:

— Чудово! Панасе! Ніколи я не сприймав так твоїх віршів, як зараз. Чудово!

— Не сподівався, що моє скромне привітання в день ювілею Лисенка переллється в уста нашої славетної артистки, — Мирний не зводив очей з Марії Костянтинівни.

— Що я вам говорив? Не моя правда? — кинув Горленко до Мирного.

— Правда... Правда... Велика правда, як сонце на небі.

Прощаючись, друзі умовились зустрічатися на кожній виставі...

На виставу "Лимерівни" зарані були розпродані всі квитки. Приміщення літнього театру переповнене глядачами.

Піднімається завіса. Перед очима — широкий краєвид: левада, далі ліс. Розважаються, співають дівчата. Та ось з'являється п'яна Лимериха — гуляє з багатієм Шкандибенком, дочку Наталю продає — пропиває. А тим часом Наталя Лимерівна зустрілася з коханим Василем.

Заньковецька увіходить в роль, перевтілюється в сільську, вродливу, добру і пристрасну дівчину. В її голосі звучать то ноти дружби до Василя, то смуток, то протест проти лиходійства. Здається, сама природа рідного краю, чарівні пісні, зоряні вечори і прозорі ранки випестили душу артистки, вклали в її уста хвилюючий голос, сповнений непідробленої ніжності, щирості та життєвої жаги. Взявши від народу його духовні скарби, вона бережно користується ними, привертає увагу глядачів до кожного свого слова, до кожного поруху граційної постаті.

Панас Якович не відривав очей від сцени. Гра Заньковецької наповнювала вщерть уяву про драму жіночого безталання. У ній пізнавав нові й нові властивості жіночої душі. Зачаровано сиділа Олександра Михайлівна, зволоживши своїми слізьми Панасову руку.

Інші хвилювання викликав Садовський, перевтілившись у парубка Василя — чесного бідняка. Врода, кращі скарби душі марнуються: "Ніщо

тобі щастя? Хай воно багатим служить, можним допомагає, бо за ними — сила, бо у їх достатки!.. А де вони взялися?"

Монологом Садовського — Василя закінчується перша дія. Опускається завіса. Овація. Викликають Лимерівну. Строга і зваблива виходить Марія Костянтинівна. В лиці усмішка, на очах ще грають сльози.

— Я ж говорив, що Заньковецька чудеса робить на сцені, — Горленко з пафосом висловлював своє захоплення.

У перерві розіграли невеличку інтермедію. На сцені в задумливій позі сидить чоловік. Довге волосся на голові, гострий ніс, худорляве лице.

— Скучно на цьому світі, панове, — промовляє він.

У залі почулися голоси:

— Це ж Микола Гоголь!

— Гоголь!

— Ніби живий Микола Васильович!

— З того світу прийшов!?

До Гоголя на сцені підходить мандрівник з торбинкою за плечима, промовляє:

— Здоров, земляче Миколо Васильовичу!

— Здоров... Щось я тебе, либонь, пізнаю... Ти ж мій земляк Іван Петрович Котляревський, що "Енеїду" написав і "Наталку Полтавку"?

— Не згадуй моїх гріхів. За них і до раю не пускають, і з пекла проганяють... Може, примостюсь тут біля тебе, — Котляревський кладе клуночок до ніг Гоголя.

— Ні, не примостишся. Бо й сам я не маю свого пристановища. Переганяють мене з місця на місце. Сьогодні в Панасинковім театрі, а завтра невідомо куди поженуть. Нема постійного притулку. Міська управа збирається будинок культури мого імені спорудити... Тоді й тебе, земляче, в прийми візьму. Але довго щось будують, будують, та ніяк не добудують...

— Добре, що тобі, Миколо, будують, а мені ніякого куточка не дають у рідному місті. Кажуть, хтось почав ліпити і з мене кам'яний портрет, але нема де його поставити. Не знайдуть місця. Є така думка, щоб посадовити на возика і перевозити з однієї на іншу вулицю. Кажуть, то буде пересувний пам'ятник.

— Не легше й тобі, брате Іване...

— Не легше...

— Скучно на цьому світі, панове, — разом проказали Гоголь і Котляревський.

Присутній на виставі міський голова Віктор Павлович і Трегубов почервонів, піт йому виступив на лобі... і

Вистава "Лимерівни" з успіхом продовжувалась. Знову Заньковецька — Лимерівна ронить свої кришталеві слова-сльози. З дедалі більшою силою розгортається драма народного життя, трагедія чулої, вразливої, безкомпромісно люблячої людини. Закінчується остання дія. Глядачі, стоячи, вітають артистів, чути вигуки:

— Заньковецька!

— Садовський!

— Затиркевич!

— Загорський!

— Переверзєва!

— Максимович!

Коли галас трохи вщух, почувся вигук:

— Просимо на сцену автора драми! Розлігся грім оплесків.

— Просимо!

Панас Якович завагався, хотів піднятися в ложі. Але Старицький притис його рукою, а з другого боку притримала Олександра Михалівна.

Публіка хвилювалася. Раптово наперед вийшла Заньковецька:

— Дозвольте мені, панове, від вашого імені передати подяку авторові!

— Автора просимо! Автора! — знову почулися голоси.

Панас Якович вагався. Перемогла мужність.

* * *

Після гастролей трупи Садовського театральне життя в Полтаві пожвавилося. Частіше почали відбуватися любительські вистави. Гра Заньковецької породила аматорське наслідування. До того ж не без

наслідків залишилися й гастролі російської артистки Марії Савіної. Походженням з України, вона добре знала народні пісні і виконувала їх, коли викликали на "біс". Про Марію Заньковецьку і Марію Савіну серед молоді ширилась примовка: "Дві Марії полонили наші мрії".

Натхненником любительських вистав був Віктор Іванович Василенко. Він радився з Панасом і частенько навідував його. А іноді запрошував свого друга у флігель губерніального земства. Тут, з ініціативи Віктора Івановича, було засновано музей. Сюди він передавав свої етнографічні знахідки.

У музеї було влаштовано виставку скульптурних статуеток і груп Леоніда Володимировича Позена. На неї прибув Панас Якович з Олександром Михайлівною. Відбулась приємна зустріч з істориком Іваном Федоровичем Павловським та давнім другом Миколою Андрійовичем Дмитріївим.

— Заздрю я Леоніду Володимировичу, — говорив Дмитріїв, — що він поєднав свою спеціальність юриста з діяльністю скульптора. А от я весь час залишаюся юристом, хоч душа рветься до прекрасного, до літератури.

— Якщо душа рветься до чогось, то не треба той чистий голос тамувати, — Позен лагідно повів своїми злегка розкосими розумними очима. Його усмішка приховалась у густій закругленій бороді. — Мені професія юриста не до душі. І хоч не мав художньої освіти, в товаристві художників-передвижників знайшов те, чого шукав. За дорученням передвижників організовано і цю виставку. Тут виставлено мої праці з життя, побуту та історії.

Василенка як етнографа особливо зацікавила бронзова "Пастушка": дівчинка у свитці й хусточці на голові пасе кізок, оглядає околиці, приставивши долоньку до брівок.

— Жива дійсність... Жива дійсність, — промовляв Василенко.

— А мене як історика захоплює "Запорожець у розвідці", — додав Павловський.

Тим часом Панас Якович розглядав скульптуру "Переселенці". Вона викликала гіркі згадки. А ось і "Жебрак" — старий обдертий дід тримає шапку, простягає її на милостиню. Далі перевів зір на скульптуру "Оранка на Україні". Тяжкий плуг тягнуть воли, аж ноги вгинаються. Ось-ось заревуть, і те ревіння рознесеться, як скарга...

— Хіба ревуть воли, як ясла повні? — звернувся Дмитріїв, щоб розвіяти похмурі роздуми Панаса Яковича.

— Ви багато зробили, Леоніде Володимировичу, — заговорив Панас до скульптора. — Але немало належить ще зробити.

— Якби я був майстром пензля, то неодмінно ілюстрував би ваші твори.

— Є що ілюструвати і скульптурою. Надходить час увічнення пам'яті нашого земляка, творця "Енеїди"...

— Давно пора про це поговорити, — Василенко сів поруч Панаса. — Я підтримую цю думку. Міська управа має створити спеціальну комісію.

— То добре, Вікторе Івановичу... Ти, як гласний міської управи, повинен подати голос за відкриття пам'ятника Котляревському в Полтаві. — Мирний підніс голову і поглядом окинув присутніх. — Це важка справа. Від голови Трегубова, дуже флегматичного, довгий шлях до губернатора. А від губернатора до міністра внутрішніх справ ще довший, — похиливши голову, продовжував: — До міністра внутрішніх справ його світлості Сипягіна!

— Це так, — зітхнув Дмитріїв.

— Не зітхай зарані, Миколо Андрійовичу.

— Я ж кажу, що воли в ярмі і ті ревуть, — перевів на жарт Дмитріїв.

Слухаючи розмови, Позен звівся, пригладив чуба, що звисав на лоба.

— Ця думка давно непокоїть мене. Уявляю, які можна створити горельєфи окремих сцен "Енеїди", "Наталки Полтавки", "Москаля-чарівника"!.. Аби добути дозвіл на спорудження... Допоможе мені архітектор Ширшов.

— Буду добиватись у міській управі. Треба переконати Трегубова. Він же дбає за благоустрій міста, за його вигляд.

— Це видно, Вікторе Івановичу, хоча б з того, що одну вулицю запроектували назвати Трегубівською, а вулиці Котляревського нема...

— Та ще й з того, що з введенням монопольної торгівлі на горілку кожну вивіску пофарбовано та зроблено напис:

"Казенная винная лавка".

— Повернімося краще до розмови про пам'ятник Котляревському, — втрутився Панас Якович. — Чекаємо від вас, Леоніде Володимировичу, проекту.

— Обіцяю... Все зроблю, що в моїх силах. Спробую перелити в бронзу фрагменти "Енеїди" й "Наталки Полтавки". Бронза теж може промовляти, як і рідне слово.

Тим часом у флігелі почало збиратися співоче товариство. Запросили Олександру Михайлівну зіграти на фортепіано. Вона не відмовилася. Полились мелодії Єдлічки та Лисенка.

Панас Якович дивився на профіль Олександри. Йому прикро було спостерігати смуток, що клав борозенки на чоло дружини. Розумів, що її чула вдача, повна жіночності, часто терпіла від буденного життя жінки чиновника. Докоряв думкою себе, що не завжди відгукувався на її нібито пустотливі бажання.

Повертаючись додому, він ніжно тримав Олександру під руку. Тепер була вона такою рідною, близькою, як ніколи. Весь час мовчала, ніби збиралася щось сказати. Коли доходили до будинку, промовила:

— Чи не поснули наші хлопчики? Ніколи я надовго не залишала їх без свого догляду. Особливо меншого, Михася. Мене давні знайомі вітали з народженням його, — звучала в словах материнська гордість.

— Так... Пам'ятний для нас 1893 рік і народженням Михася, й святом твого тридцятиліття, — Панас Якович зігрівав обіймами дружину, поділяючи її збудження й материнську тривогу. Несли в родинну обитель плекані в сімейному вогнищі бажання й надії. А разом з тим десь на дні душі ворушив письменницький невпокій образ горем битої людини. Снувалися вистраждувані епізоди роману "Повія"...

* * *

З народженням другого сина новими радощами наповнювалось родинне життя. Після служби Панас Якович оддавав цілі години розвагам з дітьми. Але довелося зазнавати не тільки втіхи, а й уболівань, які приносила хвороба Олександри Михайлівни. Час від часу доводилось їй відбувати на лікування; зокрема до Харкова. Перебувала вона там під наглядом одного з професорів — невропатолога — ще з дівочих років.

Любов Панаса Яковича до дружини перемагала всі знегоди. Його псевдонім "Мирний" набував значення не тільки в творчому, айв особистому житті. Коли виїздила Олександра Михайлівна на лікування, він багатьма листами підтримував її морально, висловлював глибокі почуття й уболівання. Поділився своїми хвилюваннями й з друзями, насамперед з Василенком. Писав до нього:

"2 січня 1895 р. Полтава

Щиро поважний добродію Вікторе Івановичу!.. Як то колись купно стрівали ми новий рік; а тепер?.. Кінець минулого року я провів у палаті; якраз получилася нужна бумага... Сидів до половини 11 години. Вернувся додому — один, як палець. Сестра пішла до своїх дітей; мої облягли спати... Сам вештався-вештався по хаті, вичитував газети, аж поки не вморився. Схопився — ще далеко до того, поки почало розвиднятись... Шпаркі думки уже не дали спати... А як там дітвора, чи буде на сьогодні здорова? Як жінка одна собі у Харкові — чи не погіршало їй?.. Їздив, бачите, до неї на другий день свят. Бачив її і знайшов, що їй покращало; прийшла вже в себе зовсім; тільки коли-не-коли обізветься її тяжка хвороба, та вона вже її осилює... Більше двох місяців не бачились...

...Життя — довга нива, поки пройдеш її — не раз поколешся. За оті колючки на моїй ниві я приймав і свою пригоду... Дасть бог, може, і в наше віконце засяє сонце; затягнуться болячі виразки, підживуть, і життя знову поплететься тихо та мирно; а під ту тиш, може, ще й доведеться мені зробить не задля себе тільки, а для рідного краю, що згодував тебе, принадив твоє серце до себе, заставив його любити..."

Повернення з лікарні Олександри Михайлівни приносило оновлене щастя чулому, турботливому батькові й мужньому громадянину.

Тепер при кожній нагоді залишався вдома, слухав, як читала йому романи Олександра Михайлівна. Французькі і німецькі перекладала вголос. Панас жадібно знайомився з новинами зарубіжної літератури.

Іноді майстрував, лагодив щось і навіть допомагав старенькій няні, коли бачив, що вона втомилася.

А в свята знаходив час навідати земляка Гната в його хижі. Тут сходилися робітники-побратими. Вони звикли до гостя, привітно зустрічали його, охоче розмовляли, хотіли послухати новини.

Найчастіше такі відвідини припадали на дні урядово-царських свят, коли заборонялося працювати в майстернях, а на установах вивішувались царські портрети. Попи й дяки співали, справляли молебні в церквах, після чого виконували царський гімн. Від чиновників губернатор вимагав обов'язкового відвідування таких молебнів у повній парадній формі й при шпазі. То була велика мука для Панаса Яковича.

Зустріч з побратимами відбулася і в дні "святкування" коронації імператора Миколи II. Щоб уникнути небезпеки, побратими зійшлися в заворсклянському лісі, з додержанням правил конспірації. Панас Якович потрапив до того дуба, під яким двадцять років тому збиралися учасники товариства "Унія". Це його схвилювало, нагадало колишніх друзів, яких доля закинула десь у сибірські нетрі, а декого повела на шибеницю.

Дуб ледве розпустив молоде листя, занімів, ніби ласкаво вітав гостей під своїми пишними шатами.

Гнат просив друзів триматися вільно, як на звичайній гулянці. Панас сів на трухлявому пеньочкові, поклав поруч себе постарілого солом'яного бриля, скинув темно-сині окуляри.

— Друзі! — почав Гнат. — Зійшлися ми, щоб поговорити про свою робітничу долю та й відсвяткувати коронацію нового, богом, а не людьми, даного імператора — вседержителя тюрем і сибірської каторги, — посміхнувся, розгладив свої прибиті сивиною вуса.

— Відсвяткуємо, тільки не так, як у Москві, на Ходинці. — Робітники заворушилися, загомоніли.

— Що ж там було на Ходинці?

— Розповідають прибулі з Москви залізничники, що його царська величність вирішила ощасливити народ коронацією. На Ходинському полі серед проваль побудували бараки, крамниці, різні приміщення, щоб безкоштовно роздавати народові цукерки, пряники і всякі дешеві брязкальця. Великі натовпи збилися! Почали навалом душити один одного, падати в провалля... Загинуло та покалічено тисячі людей... Отак кривавo почалося царювання Миколи. Треба запам'ятати той день 1 травня 1896 року, щоб і діти та внуки знали.

— Кривавими цифрами закарбувати треба!

— Добре почав царювання!

— А його, гада коронованого, не скинули в ту прірву?

— Шкода...

— Ото коронація!

— Свято для отари овець, що всі разом мекають.

— Не мекають, а співають "Боже, царя храни".

— Хто співає, хто скаче, а хто плаче.

— Бо з одного боку гаряче, а з другого боляче.

— Може, цей царьок вільготи дасть?

— Сподівайся, бо в нього, кажуть, терчить на в'язах голова лише для того, щоб її цариця олією мастила. Ха-ха-ха!

— Кожний правитель приносить якісь реформи, — пояснював Гнат, — Олександр II звільнив кріпаків від землі, дав людям голодну волю. Олександр III поширив казенну торгівлю горілкою, увів акцизні податки на тютюн. Одним словом, добро зробив людям. Все те називається вседержавною мудрістю, або дурістю.

— Так нашому брату робітникові затягають каблучку на шиї...

— Зігнули в дугу нашого брата.

— Не тільки зігнули, а й у баранячий ріг скрутили.

— В'язи б їм скрутити!

— Хто ж доведе нас до розуму?

— За свій власний розум треба братися.

Панас Якович розповів про рід царів Романових, про придворні інтриги, криваву боротьбу за престол, про царевбивства та про казе мати Петропавловської фортеці, де гинули й гинуть кращі люди, борці за волю.

— Ех! Взяти б та всіх їх...

Гнат затяг пісню.

Її підхопили робітники. Розляглась тужна, як невільницький стогін, мелодія, котилася відгомоном по діброві, аж дуби стрепенулися.

Настав зручний час порозмовляти з побратимами. Цього разу він витяг з кишені нещодавно написану "Розмову двох кумів про земські діла". Робітники скупчилися навколо.

— Здоров був, куме! Звідкіля

Господь несе тебе додому?

— Водив на продаж я теля...

На обличчях робітників заграли усмішки. Прислухалися до зачитуваного. Часом зривався голосний сміх, коли йшлося про земських діячів.

— Отам пани

Самі найстарші засідають, —

Шепче сват мені на вухо. —

Управа, що її доймають

Чимало всі, — ти тільки слухай...

А посередині якраз —

Самий найстарший — предводитель.

На ліву руч від його — князь,

Великий, кажуть, він водитель

Обідів всяких". Далі, бач, —

За тими довгими столами

Сидять все гласні — он між ними,

Дивись, — сидить з Ромна багач—

Вимальовується ціла галерея земських гласних. Розглядають новий закон, щоб дозволено було шмагати батогами селян. Відбувається процедура голосування шарами.

Чимраз гучнішим і гучнішим сміхом слухачі переривали читання, а по закінченні схвально загомоніли:

— Здоворо!

— Ото земство!

— У них язик, як у цигана батіг лящить.

— П'явки! Взять би всіх та до одного...

— Голими руками їжаків не візьмеш...

— Якщо не руками, то оглоблею.

— А може, спробувать! Руки наші мозолясті, як залізо, загартовані.

— Там від достатків дуріють, а тут — гни спину, голодуй, корись. — Або їдь на переселення!

— Куди?

— Все єдно, де продавати свою силу.

— Якби ту силу не продавать, а докупи з'єднати.

— Такі порядки пішли, що все можна купити за гроші.

— У кого гроші, той і хороший, а у кого торба драна, той без жупана.

— Купують за п'ятака і наших сестер...

— Знаю, — обізвався поважний чоловік. — Одна тут співала з сліпим скрипалем. А коли той помер, залишилася зовсім на вулиці.

— Ви її знали, ту безталанну вуличну? — схвильовано запитав Панас Якович.

— Знав, бо з наших-таки країв жінка. Іноді розмовляв з нею. Дуже журилася. Проклинала лиходіїв. "Вогонь їх пожре", — говорила. Потім помандрувала десь суворої зими шукати рідної хати аж під Гадячем... Либонь, там жила її мати, — поглянувши навколо, таємниче додав: — Кажуть, недаремно саме тієї доби вогнем спалахнув панський будинок під Полтавою. Мабуть, викресала вогню її мстива рука.

Побратими переглянулись, похитуючи головами.

— А потім ви її не зустрічали?

— Ні... Видать, не повернулась. Може, задубіла десь. Така лиха доля. Вродлива була, а голос який...

— Гадяцьким шляхом ходили і ми колись. Запам'яталися пригоди, зустрічі, — Гнат глянув на Панаса Яковича.

— Ой, зустрічі, зустрічі, — задумливо відповів...

Коли повертався, лягали вже сутінки на землю, а дуби шуміли тоскно, скорботно. Не поспішав, прислухався до того шуму, ніби хотів почути щось рідне, незабутнє. Ішов повагом, наче з кожним кроком вгрузали в землю ноги від тяжкої ноші. А небо зорями квітчалося, розсипаючи сріблясту порошу Чумацького Шляху.

Дома ще не спала Олександра, чекала. З докором запитала:

— Знову забарився. Не на службі ж був? Забуваєш про мене, до плачу доводиш, — наливалася скорботою кришталева блакить очей.

— Так треба, Лесю... Треба, — лагідно дивився, ніби благав пробачення.

Сидів довго біля ліжка дружини. Не зводив з неї погляду. А коли заснула, тихо пішов у свою кімнату, сів за стіл.

Весь час купчилися думки біля сказаного старим робітником про безталанну. Хвилини пливли, падаючи в безодню років тяжкої розради. Вимальовувався зимовий шлях, яким мандрує жінка. Рука потяглася до паперу. Визрівав фрагмент останньої частини роману "Повія":

"Короткий зимовий день минав. Ясне сонце ховалося за гору, обдаючи червоним заревом чисте небо, по котрому тільки де-не-де снували легенькі хмари; від того зарева по білій землі розстилався жовтогарячий світ. Було сумно і тихо, мороз дужчав... Тоді тільки

ударила в голову думка, що вона іде ще на більшу людську дивовижу, на безперестанне допитування... Не йде, а біжить. Рип за рипом, рип, рип і рип!.. І зливається той рип у один неугавний гомін, мов хто скаржиться або бубонить безперестанну лайку. А кругом тихо, мов у вусі, хіба коли-не-коли, мов з рушниці випаде, трісне земля від морозу, і роздається той гук у холодному повітрі".

Ніби разом з безталанною і сам переходив снігові замети, ішов, падав, підіймався. Шукав для неї пристановища. Де його знайти? Де жаданий притулок для тих, кого доля вигнала з теплої хати на вулицю?..

* * *

На службі рідко залишався в своєму кабінеті. Здебільшого сидів за столом у великій залі, заповненій співробітниками Полтавської казенної палати. З вікон видно було пам'ятник Слави, губернаторський будинок — по той бік парку, кадетський корпус. Іноді підходив до вікна, щоб перепочити, дивився на муштру кадетів, повертався, сідав за стіл. Ніякої фамільярності не дозволяв у поводженні із співробітниками, хоч коли хтось і величав його "ваше превосходительство", то хмурив брови і ніби не чув звертання.

Доводилось багато працювати, бо фінансові справи цілої губернії були зосереджені в його установі. З великою увагою стежив за фінансуванням культурних заходів, дбав про поширення пенсійного забезпечення. До того ж іще доводилося працювати в "Товаристві допомоги бідним учням" та інших громадських закладах. Не минав жодного засідання міської управи, коли там розглядалося питання про увічнення пам'яті Миколи Гоголя, Івана Котляревського. Він входив у спеціальну комісію разом із своїми приятелями Василенком, Позеном, Павловським, книгарем української книгарні Маркевичем.

На одному з таких засідань відбулась дискусія, в якій було кинуто докір управі за байдужість до знайдення місця пам'ятникові Котляревському. Але голова Трегубов, якому нещодавно урочисто відзначали тридцятиліття діяльності, не зважав на настирливість членів комісії. Вся його чотирикутна постать крила в собі байдужість, олімпійський спокій, від вузьких прорізів очей, коротких вусів на широкому обличчі до пухнастих рук, якими він флегматичне розводив, коли не міг дати позитивної відповіді.

Так і тепер, на виступи лише розвів руками. Та на цьому не обмежилися розмови. Підвівся Василенко:

— Треба гідне місце відвести під пам'ятник Котляревському. За собором, на площі, звідки відкриваються далекі обрії Полтавщини. Тут і садиба, де жив Котляревський. Навколо треба понасаджувати дерева, назвати парк "Івановим гаєм". У ньому має стояти пам'ятник. Це буде гордістю нашого міста і всього краю.

Історик Павловський радив відвести місце в одному з міських парків.

— Котляревський не тільки письменник, а й особа історична, — завважував він.

На виступи Василенка і Павловського голова розводив руками. Він надав слово одному гласному, назвавши його купцем першої гільдії. Купець, струснувши широкою рудою бородою, вигукував:

— На Протопопівській вулиці поставити! На Протопопівській!.. Вулиця торгова... Чайну там відкрити!

На цю пропозицію голова оглянув присутніх, схвально посміхнувся. Та незабаром зникла його добродушність, коли Василенко зачитав проект написів на постаменті пам'ятника. Обличчя у Трегубова

почервоніло, розширилися прорізи вузьких очей, коли почув серед запроектованих написів ще й такий:

"Рідний край своєму першому поетові Іванові Котляревському".

— Такого не дозволять, а чайну можна, діло народне. таке й вище начальство пристане, — Трегубов розгублено кашлянув.

Поведінка голови здалась Панасу Яковичу такою недоречною, що він ладен був рішуче запротестувати. Але обмежився лише короткою промовою:

— Комісія просить зважити на пропозиції щодо місця під пам'ятник і надіслати на затвердження запроектовані написи. Це наш обов'язок перед пам'яттю поета. Йому відкриває пам'ятник народ, який шанує надбання рідного слова. Я гаряче підтримую Віктора Івановича Василенка.

Рахуючись з високим службовим рангом промовця, Трегубов розгублено кліпав очима, позирав на купців, наче просив у них поради, й бубонів:

— Як скаже вище начальство. Його воля, а наш обов'язок.

Закриваючи засідання, Трегубов просив, щоб присутні порозумілися і не давали волі "сумнівним пристрастям". Це викликало їдку посмішку Василенка. Йому схвально відповів поглядом Панас Якович.

Разом повертались друзі після засідання.

— Справу, що є громадянською гордістю для кожного мислячого, хочуть перетворити на прибуткову штуковину з легкими розвагами. "О роде суєтний, коли ти видохнеш?" — хочеться сказати про них словами нашого великого Кобзаря, — обурювався Василенко.

— Треба ширити наші думки серед усіх громадян. Я уявляю відкриття пам'ятника Котляревському не тільки як урочисте свято, а й як зіткнення двох сил, двох поглядів. Зіткнення мислячої громадськості з урядово-чиновницькою благодушністю. З більшою охотою вони відкривали б пам'ятники становим приставам та жандармським начальникам, ніж людям світлого розуму, — не міг заспокоїтися Панас Якович.

А коли повернувся в казенну палату і сів за стіл, співробітники помітили його збентеження і заклопотаний вигляд. Він сидів і писав щось на фінансовому бланкові. Ніхто не наважувався підходити.

Уявлялася Протопопівська вулиця з гнилими калюжами, трухлявими будиночками, перехнябленими крамничками, навколо яких можна найчастіше зустріти заблукану козу або теля. Нагонила смуток вивіска, на якій кривими літерами написано: "Чайна. Заходите, гаспада, чай гарячий здесь всегда". Сморід на вулиці не давав дихати на повні груди.

Так от куди тебе, земляче Іване, мають запроторити благочестиві мужі міста, віддають на тортури.

Дрібненькими літерами лягали на папір слова:

На той світ

Іванові Петровичу синові Котляревському

ЖАЛІБНА СУПЛІКА

Якби ти, славний наш Іване,

Почув, що радять громадяче,

Як тебе мають шанувать...

Тебе поставити хотять,

То, певне б, ти з своїм Енеєм

Нам заспівав би не такої...

Так би голосно та круто

Скрутив словечко те, мов пута,

Що і глухий його почув!

А глянь навколо, подивися, —

Самий би сум розвеселився!

Якого дива тут нема?..

Побиті вікна, стіни голі,

Обшарпані, мов саме горе,

Воняє всюди пустирем;

Хіба коли яка собака

Мерщій тут пробіжить від ляку

Та хвіст телятко задере!

Вирішив при зустрічі з побратимами зачитати вірша.

* * *

Крапля води пробиває камінь, корінь тонкої травиці підіймає велику земляну вагу, вітер легкокрилий колише води океанів, людина думкою сягає в безмежні простори буття й часу. Меркнуть у тумані років події, стираються на швидко збудованих пам'ятниках не перевірені історією імена. Невблаганний час розвіює вигадану славу тих, хто придбав її хапливою рукою, а не серцем щедрим, правдою та гідністю.

Повівом часу зносяться нездвижні твердині й закони. Та нездоланним залишається слово, породжене життям і діянням народу. Не спинити його розвитку, як не повернути рух землі і течії океанів...

Минають століття в борні та змаганнях народів, і на скрижалях мудрості викарбовується немеркнуча правда. В літопису визвольних змагань історія не обминула 1898 рік, хоч і не було здійснене відкриття пам'ятника тому, хто —

Всю славу козацьку за словом єдиним

Переніс в убогу хату сироти.

Заходи Панаса Мирного і його друзів натрапили на опір тих, хто має багато влади і мало глузду. Але не здолати крукам голубиної мудрості, не скаламутити гвалтівною рукою кришталево-чистих джерел, що ринуть з глибин рідної землі...

Натрапляючи на перешкоди, Панас Якович ще з більшим завзяттям продовжував письменницьку діяльність. Його творчі інтереси виходять за межі прозових жанрів — роману, повісті та оповідання. Надаючи великого значення перекладам художніх творів світової класики, він підтримує в цій діяльності своїх сучасників і сам береться здійснювати

важливі задуми. Його увагу привертають твори Шекспіра. Адже у кожну велику літературу входять вони численними перекладами. Українська мова дозріла до того, щоб сягнути світових висот. Ця віра привела Мирного до спроби перекласти "Короля Ліра". Він уважно стежить за іншими перекладами Шекспіра. Зацікавився перекладом "Гамлета" полтавським письменником і актором Яковом Жарком і сповіщав його: "Я сам переклав "Ліра" і добре знаю, як-то трудно перекладати Шекспіра".

Багатогранність літературних інтересів засвідчено листуванням Панаса Яковича з відомим поетом Кесарем Білиловським — автором популярної пісні "В чарах кохання".

А в розгорнутому листуванні з Михайлом Коцюбинським обмінювався письменницьким досвідом. Не поминув повідомити й про сімейну подію: "У той саме день, як Ви, вельмишановний добродію, писали до мене листа (9 травня 1898 р.), моя жінка якраз заходилася дарувати мене третім сином..."

А на початку серпня Панас Якович вітає прибуття в Полтаву трупи братів Тобілевичів, іменованої тоді "Товариством українських артистів під керівництвом П. К. Саксаганського і М. К. Садовського". Її учасники пройшли складний творчий шлях і набули високого мистецького визнання. Мирний всіляко підтримує роботу трупи по пробудженню свідомості народних мас. Він поділяє гордість корифеїв сцени, які виступали не тільки в Полтаві, а й на селах. Не поминула його уваги така подія, як виступ трупи в селі Мануйлівці (1898), де у свій час захоплювався любительськими виставами Максим Горький. Полтавська газета сповіщала, що селяни під час вистави комедії "Сто тисяч" піднесли вінок її автору Карпенку-Карому. А після цього трупа віддала серпневі гастролі полтавцям.

Майже щодня відбувалися вистави. Натхненна гра артистів разюче вражала глядачів, ронила іскри свідомості, самопізнання і гідності. Такого вдалого, напрочуд різноманітного репертуару ще не знала

Полтава. Виставлялися п'єси Карпенка-Карого "Сто тисяч", "Бурлака" "Понад Дніпром", "Наймичка", "Лиха іскра поле спалить і сама щезне", "Бондарівна", "Безталанна", "Мартин Боруля", "Батькова казка". В кожній з них виконував значні ролі сам автор. Це було відкриття в культурному житті, бо не тільки вперше глядачі познайомилися з окремими драмами, а й побачили, як єднається реалізм сценічної гри з правдою, що її втілив письменник у діях своїх п'єс. На це особливу увагу звертав Мирний і не минав жодної вистави.

Дозвілля Панас Якович віддавав зустрічам з артистами, найчастіше розмовляв з Карпенком-Карим, захоплюючись, розповідав про творчі таємниці, зачитував свої п'єси. "У черницях", "Перемудрив", "Згуба". Артисти радили надати драмам більшої сценічної динамічності, загострити конфлікти.

Карпенко-Карий розповідав про свої творчі поневіряння, про заслання в Новочеркаськ та різні пригоди. До цього спонукала і прямота Панаса Яковича. Драматург повідомив про свою працю над історичною трагедією "Сава Чалий" та про задум створити сатиричну комедію "Хазяїн".

— Комедію нам дайте, — захоплено говорив Іван Карпович, — комедію, що бичує сатирою страшною всіх, і сміхом через сльози сміється над пороками, і заставля людей, мимо їх волі, соромитись своїх лихих учинків!

— Бичувати сатирою страшною пороки не кожен зможе, — роздумливо додавав Мирний. — Нам необхідний досвід історії, щоб сміливо дивитись уперед. Маємо не тільки описувати дійсність зблизька, а й бачити в ній те, чого не хочуть пізнавати люди, що за своїм станом повинні були б служити правді.

— Щоб служити правді, треба пізнати її.

— Так-так. Пізнати її треба, а таке пізнання дається не чинами, не посадами... Я заздрю тобі, Іване Карповичу. Ти віддав своє життя сцені, а я зарився в канцелярії. Трикляте чиновницьке життя!

— Не уболівай так, друже. Канцеляристом був і я, був і арештантом, і ковалем-молотобійцем, і палітурником, і хліборобом. Та й тепер кожного разу доповідаю про місце свого перебування в департамент поліції. Що ж діяти? Така доля багатьох, — Іван Карпович приязно дивився на свого побратима.

— Схиляюся перед твоєю мужністю, друже! Треба мати силу, щоб поєднати в собі долю коваля-молотобійця, актора, драматурга й доброго батька! Охоче я проміняв би ордени чиновника Рудченка на твій ковальський молот. Тримаючи його в руці, можна далі бачити обрії народного життя та гартувати волю наших трударів. Коли б я орудував не канцелярським пером, а ти молотом, то, мабуть, закінчив би вже роман про жіноче безталання, — прозорістю налились очі Панаса Яковича, на яку лягали тіні тривоги.

* * *

Ювілейна вистава "Наталки Полтавки", присвячена пам'яті Котляревського, відбулась у Полтаві 30 серпня 1898 року. Зійшлися на неї шанувальники автора "Енеїди", щоб відзначити століття першого видання цієї немеркнучої поеми. А після вистави покладали вінки на могилу Котляревського. У святі взяли участь прибулий з Києва Михайло Старицький та з Петербурга Іван Рудченко.

Біля могили запалахкотіли смолоскипи, бунтівливе розриваючи нависле над кладовищем темне покривало ночі. Відступила темінь, попливла і залягла над полтавськими битими шляхами.

Тихо обступили побратими могилу, клали квіти.

— Спокійно спи, Іване, сном вічності, — почав промову Микола Лисенко, — а слово своє ти не забрав у домовину. Воно живе, красується і звучатиме, доки сонце з неба сяє. Клянемося перед твоїм прахом берегти і ширити кобзарські думи...

При світлі смолоскипів всі були неначе якимись таємничими мандрівниками, прибулими з вічності по шляху в майбуття. Ховався по ярах сизими туманами давній смуток.

Наперед ступив Михайло Старицький. Його довгі розкішні вуса позолочувалися відблисками смолоскипів. Здавалося, що то підвівся з могили козарлюга, за буйну вдачу якого не прийняла сира земля і він по світу блукає, наче побратим пекельного Марка. Хвилину збирався з думками, щоб словами вилити урочистість, що було ознакою його збудження.

— Братове! — звернувся, наче отаман до своїх завзятців. — На цій обширі неомірній поставив своїми діями Іван Котляревський надгробник вікопомний! Він скривдженим та горем прибитим словом співав, щоб потрясати ним пута яремні! Ми прийшли сюди і принесли свою жагу невситиму, щоб проголосити йому й мандрівному Енеєві славу!

— Слава Котляревському! — загули голоси. — Слава Енею! Хай продовжує шукати з своєю ватагою нових берегів! Не схибив словом наш Кобзар, коли писав:

Де ватагу пройдисвіта

Водив за собою, —

Все осталось, все сумує,

Як руїни Трої.

Все сумує, — тільки слава

Сонцем засіяла...

— Братове! — продовжував Старицький, витягши з кишені папірець. — Перед тим, як їхати сюди, я завітав у Гадяч. Побував, як і завжди, на Драгомановій горі. Пом'янули померлого в Софії нашого Михайла. Наша славетна поетеса Леся Українка розповіла про свого дядька. Вона була в Болгарії й брала участь у його похороні. Хотіла Леся приїхати в цей день до Полтави. Та за станом здоров'я не змогла цього зробити... Передала свій вірш, який дозвольте зачитати.

Михайло Петрович почав читати:

НА СТОЛІТНІЙ ЮВІЛЕЙ

УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

У кожного люду, у кожній країні

Живе такий спогад, що в його давнині

Були "золотії віки",

Як пісня і слово були у шанобі...

Василенко і Садовський підняли вище смолоскипи сягнули далі відблиски вогню. Старицький читав, читав:

Так, в кожній країні є спогади раю,

Нема тільки в тебе їх, рідний мій краю...

Раптово читання обірвали сюрчки поліцаїв. З темені виринула постать урядника.

— По какому такому соізволєнію вчинили зборище? Разі тут можна вогонь палить і над померлими шум дєлать! Ніззя, говорю!

Садовський нижче нахилив смолоскипи, освічуючи урядника. На його злому обличчі владно господарювали товсті губи. Ось вони розверзлись і оскаженіло заверещали:

— Поліція! Арештувать усіх і в участок... До урядника спокійно підійшов Іван Рудченко, витяг з кишені квиток, показав його. Урядник, прочитавши, розгубився.

— Тоїсть, как ето? — взяв під козирьок... — Прошу ізвінєнія, ваше... ваше... — не знав, як звеличати. Тримаючи руку біля кашкета, подався назад. — Поліція! Кругом! — Урядник швидко повернувся, пішов слідом за поліцією, а голову все ще тримав повернутою до Івана Рудченка і не відривав руки від кашкета.

— Ти маєш, брате, велику силу, — сміявся Панас Якович.

— Так! Посвідка підписана самим Вітте!

— Працюючи членом колегії очолюваного ним міністерства фінансів, ти, мабуть, допомагав Вітте переконувати французів, щоб дали позику для фінансової підтримки розхитаної нашої держави? — жартував Панас Якович.

— Це обійшлося без мене.

— Значить, брате, твій лібералізм привів до колегії Вітте...

— Товариство! — звернувся Лисенко, переводячи на інше розмову. — Пропоную навістити ще свіжу могилу нашого незабутнього Єдлічки Алоїза Вячеславовича. Вшануємо того, хто віддав талант композитора "Наталці Полтавці"...

Біля могили Єдлічки Лисенко став на коліна і поклав вінок. Мовчазно обступило товариство могилу композитора.

— А тепер, друзі, я запрошую до себе на вечерю, — обізвався Панас Мирний. — Хочу відзначити і родинне свято. Вже три місяці минуло, як Олександра Михайлівна породила третього сина. Дали йому ім'я Леоніда, а хрестин ще не справляли.

Погасили смолоскипи, вирушили до міста. В темному небі бентежно кліпали зорі. Ніч широкими обіймами огортала людей, що простували на Малосадову вулицю.

* * *

Лише з'явився друком роман Льва Толстого "Воскресение" в журналі "Нива" 1899 року, як Горленко привіз його в Полтаву.

— Читай, Панасе! — з такими словами переступив поріг квартири Мирного.

— Що трапилось? — вийшов назустріч Панас Якович, а за ним і Олександра Михайлівна.

— Читай... читай, — повторював Горленко, вітаючи приятелів. — Знаменитий новий роман! Привіз, щоб тобі нагадати і вимагати від імені читачів закінчення роману "Повія", — Горленко почав зачитувати уривки роману "Воскресение".

Панас Якович і Олександра Михайлівна, сидячи у вітальні, уважно слухали.

На другий і на третій день продовжувалися читання. З кожним разом задумливіше слухав Панас Якович і на десятки запитань Горленка не відповідав. Нарешті заговорив...

— Роман Льва Миколаєвича хвилює мене своєю разючою правдою. Тільки великий правдолюб міг так відверто писати, — перегорнув сторінки і зачитав: — "Судьба всех зтих часто даже с правительственной точки зрения невинных людей зависела от произвола, досуга, настроения жандармского, полицейского офицера, шпиона, прокурора, судебного следователя, губернатора, министра. Соскучится такой чиновник или желает отличиться — и делает аресты и, смотря по настроению своєму или начальства, держит в тюрьме или выпускает. А высший начальник, тоже смотря по тому, нужно ли ему отличиться, или в каких он отношениях с министром, — или ссылает на край света, или держит в одиночном заключении, или приговаривает к ссылке, к каторге, к смерти, или выпускает, когда его просит об этом какая-нибудь дама..." Правда... Гірка правда нашої дійсності...

— Але це роздуми Нехлюдова, а не автора, — зауважив Горленко.

— Так. Але в роздумах героя ми пізнаємо самого автора.

— Очевидно, ми пізнаємо його і в заповіді, до якої дійшов герой роману: "Человек не только не должен ненавидеть врагов, не воевать с ними, но должен любить их, помогать, служить им". Це заповідь великого мораліста.

— Але я своїх героїв не веду до такої заповіді. Вони йдуть іншими шляхами.

— Однак, Панасе, ти довго водиш своїх героїв. Час би привести їх до якогось берега. Толстой привів же Катю до свого берега. І ти міг би нарешті привести до якогось берега свою героїню роману... Тут конче необхідне примирення характерів.

— Ні! Не до примирення! Мої герої підуть до кінця своїми шляхами. Я схиляюся перед талантом Толстого, але інші ідеали вкладаю в свій роман. Хочу повести свою героїню до усвідомлення месницьких настроїв, до сподіванок на прийдешні часи, коли правда остаточно переможе кривду.

— Краще б ти без цих ідеалів закінчував роман. Твоя Христя вже багато вистраждала. Приведи її до спокою, до примирення, до тихого берега. Читачі дякуватимуть.

— Ніколи! — Панас Якович звівся з стільця і почав ходити по кімнаті. — Наша дійсність ставить інші вимоги. Іншими шляхами треба вести героїв...

— Куди?

— Куди? — Панас Якович зупинився серед кімнати. В глибині очей наче іскра промайнула і згасла. — Куди? Саме це не дає мені спокою.

— Василю Петровичу! Ви наступили на найболючіший Панасів палець. Тепер він не спатиме всю ніч, — втрутилась Олександра Михайлівна. — Запрошую до чаю... А я зіграю улюблену Панасову сонату...

— Здаюся! Корюся! — Горленко поцілував руку Олександрі Михайлівні. — Завтра їду до Петербурга і ладен виконати перше-ліпше доручення в столиці.

— Прошу придбати для мене рукавички, в яких дами з'являються на бал, — Олександра Михайлівна, посміхаючись, звернулась до Панаса: — Ти не заперечуєш?

— Не заперечую... Але у мене є інше прохання. Прошу довідатись, коли має намір Володимир Галактіонович Короленко прибути до Полтави. Є такі чутки...

Олександра Михайлівна не помилилася. Цієї ночі довго Панас Якович писав. У збуджених думках він зустрівся з героїнею роману "Повія", наче чув її голос: "Світе мій, квіте мій, який ти красний! Ще б ти красніший був, коли б тебе лихі люди не мутили!"

Якими шляхами повести безталанну жінку? Не до примирення стелеться її шлях, а до помсти. Разом з нею письменник знаходить цей шлях і занотовує видіння пожежі: "Палає палац від гори і до низу, куріє садок, укритий жовтим димом... а внизу люди гомонять, чується їх регіт великий..."

Коли вже засіріло надворі, в кімнату ввійшла Олександра Михайлівна.

— Чую, що перо твоє весь час шурхотить по папері. Не наважувалася турбувати...

Тихий ранок сизою голубкою воркував у вікно, проганяючи втому з думного чола.

* * *

В адресованому з Петербурга листі Горленко сповіщав, що він довідався про намір Володимира Короленка оселитися постійно в Полтаві.

Про цю новину Мирний розповів своїм друзям і лагодився зустріти Володимира Галактіоновича в перші ж дні його прибуття до міста. Але занадто ускладнились обставини в житті й діяльності письменника.

Довелося переселитися на Третю Кобищанську вулицю у придбаний будинок, який нагадував собою старосвітські садибні споруди. Стояв він у кінці вулиці, звідки починаються кобищанські схили до надворсклянських лугів. Поруч — вуличка Чорний Яр виводить у балку.

Просторий двір, порослий травою. З протилежного боку — дерев'яна веранда. У кінці саду — дуби на березі прозорого ставка.

Тут знаходив Панас Якович тихий перепочинок. Садиба нагадувала хутір. Біля двору збиралися вечорами парубки й дівчата.

У будинку шість кімнат. У просторій вітальні поставили піаніно, етажерку. По стінах розвішано картини, малюнки, портрети. На столі — книги. З вітальні двері ведуть у їдальню, опочивальню й кабінет.

Кабінет невеличкий. Найбільше місця займає письмовий стіл. Канапка для відпочинку, застелена картатою плахтою. Вікно з кабінету виходить у двір, під ним — кущі бузку. Тут довгими вечорами світився вогник, а біля столу хилив своє натруджене чоло письменник. Коли приходили друзі, приймав їх у вітальні або на веранді, де відбувалися найсердечніші й найвідвертіші розмови. А розмовляти було про що, коли події за подіями збурювали тихі простори Полтавщини. Вилились вони у селянські повстання, що спалахнули взимку 1901—1902-х років. Запалали поміщицькі маєтки, загравами освітлювали степові простори, злиднями і нуждою повиті. Лютували каральні експедиції. Часто темними вечорами спостерігав ті заграви. Вони провіщали прихід буремних подій. Хотілося відхилити завісу прийдешніх днів. Тепер, як ніколи, конче треба зустрітися з Володимиром Короленком.

Така нагода трапилась. Це було під час вистави п'єси Льва Толстого "Власть тьмы", що відбулася в новому приміщенні Будинку імені Миколи Гоголя. Прибули сюди з Василенком. Перед виставою у фойє випадково зустрілися з Володимиром Галактіоновичем. Побачивши Василенка, він посміхнувся.

— Як ваші музейні справи, Вікторе Івановичу? — Короленко простяг руку, вітаючись.

— Добре, Володимире Галактіоновичу. Нарешті дістали нове приміщення. Маємо два просвітні будинки імені Гоголя. В цьому — театр, а поруч — музей.

— Радий, — Короленко перевів погляд на Мирного.

— Це мій друг Панас Якович... Український письменник.

— То, може, ви і є Панас Мирний, про якого не раз чув, але портрета ніде не зустрічав.

— Я ще не заслужив, щоб з мене малювали портрети, — добродушно всміхнувся Мирний. — Але про вас далеко йде слава. Знаєте, де я про Мирного чув? У Лондоні... їдучи в Америку, зупинився там і зустрівся з Степняком-Кравчинським. Він перекладав англійською мовою мого "Слепого музыканта". Цікава людина... Тоді й почув, що в Полтаві живе Панас Мирний, який написав чудовий роман "Хіба ревуть воли, як ясла повні?" Навіть розповів історію видання роману в Женеві Драгомановим, з яким тоді був у близькому знайомстві. Ваші твори читають і за океаном. У цьому я пересвідчився.

— Спасибі за таку увагу.

— А взагалі нам треба в іншій обстановці зустрітися, поговорити, — Короленко вклонився. До нього підійшла дама. — До побачення!

Почалася вистава. Мирний і Василенко зайняли місця в другому ярусі. Зал був переповнений. На гальорці тіснилася молодь, робітники. Всі цікавились виставою Толстого, якого рік тому синод відлучив від церкви як боговідступника. Не випадково зійшлося так багато люду.

В одному з антрактів з гальорки почулися голоси:

— Хай живе відлучений від церкви Толстой!

— Хай живе свобода!

Слідом за цим закружляли в повітрі прокламації з написом "Геть царське самодержавство!" На прокламаціях красувалися великі літери: "РСДРП".

— Це новина для Полтави, — зауважив Василенко.

— Але нічого несподіваного нема, — тихо відповів Мирний — Адже по руках ходить "Искра" соціал-демократична.

— Читав?

— Не раз... А де ж Короленко?

У театрі зчинився галас. На сцену вийшов жандармський офіцер, оголосив, що далі вистава не відбуватиметься. Оголошення було зустрінуте свистом і вигуками.

Панас Якович і Василенко хотіли ще побачитися з Короленком, але така пішла веремія, що було не до того.

Жандарми кинулися шукати крамольників, перехвачували прокламації з такою лютістю, наче хотіли приборкати якусь нескориму силу.

* * *

У наступні дні місто запрудили козацькі каральні сотні. А розпатлане небо ще яскравіше освітлювали заграви. Наслідуючи свого попередника Татіщева, новий генерал-губернатор Бєльгард виїздив у села з каральними загонами. Після таких "благодійних" експедицій влаштовував бенкети з танцями у губернаторському домі. На бенкети змушені були з'являтися нагороджені орденами чиновники зі своїми дружинами.

Потрапив на такий бенкет і Панас Якович. Впору пригодилися Олександрі Михайлівні рукавички, надіслані Горленком із столиці. Вони добре пасували її чепурному одягові і розкішній зачісці. На неї звернув увагу генерал-губернатор. Причиною цього, очевидно, був не тільки привабливий вигляд Олександри Михайлівни, а й деякі інші обставини. Перед тим Бєльгард "наводив порядки" у Костянтиноградському повіті і побував у домі Шейдеманів.

Коли гості ставали до танцю, генерал-губернатор запросив Олександру Михайлівну на кадриль. Він тримав себе поважно і впевнено, як людина, що навчилася вимагати беззаперечного виконання своїх наказів і вимог, незважаючи на те, що зовнішність не мала ніяких ознак мужності й волі. Низький лоб, продовжений передчасною лисиною, гостряки рідковолосих вусів, вузькі очиці надавали йому миршавого і злого вигляду. Він належав до самолюбів, що свою інтелектуальну невиразність прикрашують манірністю та позуванням. Горе тим, хто потрапляє під владу подібних вельмож. У безмовній покірності підлеглих вони знаходять утіху, а будь-які непослухи кидають їх у гнів. А інколи можуть впадати в несподівану добрість, щоб показати свою благодійність.

Ласкава увага генерал-губернатора зворушила Олександру Михайлівну. Танцюючи, вона зашарілася, широко розкриті очі щедро ронили блиски. Пригадала, як в інституті вважалася неперевершеною в танцях. Тепер ніби хотіла повернути свій давній хист, і це їй удавалось.

Генерал-губернатор не сподівався такої партнерки. Гості звернули увагу на його захоплення й чекали фіналу танців, бо знали, що від настрою генерал-губернатора на подібних бенкетах залежить і вирішення ним державних справ.

Панас Якович спостерігав граційні рухи дружини, що пожвавішала, ніби скинула з себе чимало років. Радів за дружину. Вирішив також скористатися нагодою, підійти до губернатора та поговорити про дозвіл на відкриття пам'ятника Котляревському.

Але губернатор затримався в танці, віддаючи шанобу вправній партнерці. В цей час з'явився ад'ютант. Коли закінчився танець, Панас Якович швидко підійшов до Бєльгарда, який, передаючи йому Олександру Михайлівну, привітно посміхнувся. Та ад'ютант вручив губернатору телеграму.

Читаючи її, він нахмурив брови, брижі збулися на лобі і виступили краплинки поту.

— Панове! — звернувся він до гостей. — Прошу пробачення перед дамами. Мужчин негайно запрошую до себе! — попрямував до вітальні. Ті пішли за ним, чекали якогось несподіваного повідомлення.

Губернатор, тримаючи в руці телеграму, пронизливим, аж тремтливим голосом повідомив:

— Панове! Одержано сумну звістку. Міністра внутрішніх справ, його світлість Сипягіна вбито... — генерал-губернатор не знав, що казати далі. Блаженний вигляд його очей, яким він щедро нагороджував перед

тим учасників бенкету, раптово змінився на зловісно-роздратований. Наче дві акули виринули з його орбіт. У голосі задзвеніли ноти хижої люті. — Шибениць мало! Не дамо похитнути трон великої імперії! — істеричним голосом затяг:

Боже, царя храни!

Підхопили інші. Але царський гімн не набував потрібного звучання, хоч губернатор і намагався перекричати всіх словами: "На страх врагам!" Виручили співаків прибулі у вітальню лакеї.

— Прошу, панове, розходитись! Бенкет на цьому закінчено, — генерал-губернатор стояв нерухомо, збираючись з думками.

Гості розходились. У великій залі понуро стояв лакей біля накритого столу. Його зір був прикований до великого торта, розмальованого в кольори державного прапора зі словами:

Царствуй, сильний, державний.

Не знаючи, що робити з тортом, лакей непорушне стояв, чекаючи вищого розпорядження.

Повертаючись додому, Панас Якович відчував схвильованість дружини, її збуджений вигляд його непокоїв. Розумів, що їй пригадалося аристократичне дівоцтво з пишними танцями.

— Мабуть, діти наші вже поснули? — тихо запитав дружину.

— Може, — голос Олександри Михайлівни прозвучав спадаючою хвилею після шторму. — Хотіла б, щоб ти, Панасе, теж відзначав бенкетами свої нагороди і звання.

— Тісно в нашій хаті на Кобищанах. Я запрошу кобищанську молодь. Це краще за великосвітський бенкет з манірними танцями.

— А твої гості зрозуміють Бетховена, коли я гратиму на фортепіано?

— Зрозуміють.

* * *

Події розгорталися. Спалахували пожежі кожної ночі. Наростала тривога, наче передгрозові хмари котилися над Землею і невідомо де мали впасти громовицями.

У місто вступали в повному озброєнні, як у поході, частини кінноти, наводячи на обивателів страх.

Слідом прибув новий міністр внутрішніх справ, шеф жандармів Плеве. Він розкинув свою величезну флегматичну генеральську тушу в екіпажі, супроводжуваному, як галиччю, жандармськими вершниками. На обличчі генерала написано стільки грубезного зухвальства, що можна було читати його думки: "Приборкати треба цю розгнуздану губернію!"

Прибув у Полтаву і новий губернатор, князь Урусов. Форма цивільного генерала, кашкет з червоною облямівкою, великий блискучий козирок, що низько прикривав лоба, надавали йому вигляду хижого яструба.

Сам губернатор не поїхав на села катувати селян. Для цієї "чорної" роботи він привіз із Гродно радника Філонова, що набув спеціальності в придушенні селянських повстань В той час як князь Урусов читав романи і сам захоплювався романічними пригодами, його перший радник правив губернією, а молебствіями допомагав йому старий єпископ Іларіон, що вже за життя причислився до сонму святих.

Тримав губернатор поруч себе Філонова і в день спеціального прийому відповідальних чиновників міста. Начальник казенної палати, вважаючи небезпечним іти на прийом у такий непевний час, оголосив себе хворим і доручив Панасу Яковичу заступити його в цьому ділі.

Зважаючи на велику кількість прибулих на прийом чиновників, губернатор навіть не запрошував їх сідати, викликав, як школярів, і ставив перед ними різні парадоксальні своїм змістом запитання. Дійшла черга до Панаса Яковича. Князь Урусов сидячи в кріслі, невідомо куди томливо дивився своїми круглими очима. Довгообразе обличчя прикрашували рижуваті підстрижені вусики і невисоке волосся на голові. Можна було здогадатися, що князь намагався своєю зовнішністю нагадувати імператора. Від високого, обшитого галунами коміра і до пояса всі груди та живіт князя були прикрашені численними нагородами. Тому його мундир виглядав панциром, на якому переливалися золоті та срібні лати. Панасу Яковичу ввижалося, що він стоїть не перед живою людиною, а перед ідолом, що символізує собою непорушну вседержавну тупість, аби затьмарювати розум і почуття. До цього ідола сходилися чини меншого калібру, благоговіючи перед ним, щоб заповнити порожнечу полохливої душі великопідданськими огризками славослов'я, що звалися благословенним патріотизмом. Аж ось цей ідол заговорив. Його однозвучні слова наче висипалися з порожньої розсохлої діжки.

— На військовій службі були? — запитав князь, не зводячи очей. Здавалося, він передоручив Філонову розглядати відвідувачів та вивчати їхні повадки.

— Ні, не проходив, ваше сіятельство.

— Ви начальник казенної палати?

— Ні, заступник, ваше сіятельство.

— Конкретно, що ви виконуєте в своїй установі?

— Все, що належить по посаді.

— А скільки вхідних і вихідних паперів пропускає за рік казенна палата?

— П'ять тисяч шістсот шістдесят шість вхідних і шість тисяч шістдесят шість з половиною вихідних, ваше сіятельство!

— Чому з половиною?

— Тільки один випадок був, коли вихідну було написано не на повному аркуші, а на половині, ваше сіятельство!

Генерал-губернатор невиразно посміхнувся і звів на Панаса Яковича очі.

— Наказую збільшити вдвічі вхідні і вихідні!

— Слухаю, ваше сіятельство! Збільшити вдвічі! Можна йти?

— Можна! — губернатор глянув на Філонова і прочитав на його обличчі невдоволення. — Ні... Стривайте. Чому носите мундир, наче не на себе шитий, та й шпага висить, як позичена на відробіток?

— Прошу пробачення, ваше сіятельство! За клопотами цього не добачив.

— Мундир тугіше треба підтягати, пане статський раднику! Знаєте устави? — губернатор поглянув на Філонова, обличчя якого застигло в невдоволеній усмішці.

Мовчанка... Перед владними чиновниками стояв не замісник начальника казенної палати Панас Рудченко, а незламний народолюбець Панас Мирний. Він стиснув вуста, але не затамував думки: "Мерзенні ви гнобителі людських помислів... Не знаєте, що слово правди гостріше за ваші шпаги... Що істина сяйніша за ваші ордени на мундирах... А чи знаєте ви, що під вашими стільцями вже хитається й полум'яніє земля?"

У хвилинній мовчанці відбувалася дуель. Зустрілися дві непримиренні сили. Панасу Яковичу навіть хотілося, щоб ця дуель продовжувалась. Він не схилить свою голову перед цими двома державними страхопудами.

За стінами цієї установи є прихильники, що цінують волелюбне слово. Його імені не знають ці замуровані орденами убогі душі. А може, вже чули від донощиків, та не знають, що носій його стоїть перед ними, сміливо дивиться крізь темно-сині окуляри. Автор "крамольних" творів.

— Можна йти? — обірвав дуель Панас Якович.

— Ідіть! — губернатор зневажливо махнув рукою і глянув запитливо на Філонова, який своїм гострим поглядом хотів пройняти наскрізь дуелянта. Його коротко підстрижені рижуваті вусики іноді ледь-ледь нервово посіпувались, коли мружив очі, приховуючи в них налиту вщерть самовпевненість вишколеного жандарма. Суворий і бундючний, він скидався на закам'янілу статую, що уособлює в собі непорушність монархічної державності з усіма її атрибутами сваволі, безглуздя й гноблення.

Вийшовши з губернаторської управи, Панас Якович ще довго відчував на собі його погляд, наче дотик чогось холодного й колючого. Хотілося одірвати від себе той дотик, кинувши його в придорожну твань.

Дома зустріла Олександра Михайлівна запитаннями про прийом у губернатора.

— Чи не запрошував новий губернатор на бенкет?

— Ні. Цей, мабуть, обходиться без танців. У нього є надійний помічник, якому він передоручає і танці, і чортиханці.

— Шкода.

Тільки увечері, коли завітав Василенко, поволі розвіялися неприємні враження від прийому в губернатора. Розповів Віктору Івановичу всі деталі зустрічі.

— Мав, друже, нагоду побачити зблизька прославленого радника Філонова? — запитав Василенко.

— Не помітити таку гидоту не можна.

— То ж додаткові очі, уші й руки губернатора... Ти витримав неабиякий іспит.

— Витримав...

* * *

Випадок, що трапився під час вистави "Власть тьмы", та події останніх тижнів не сходили з думки. Хотілося знову зустрітися з побратимами-залізничниками, щиро порозмовляти з Гнатом, дещо розповісти, довідатись про робітниче життя. Адже кількість робітників залізничних майстерень збільшувалась у зв'язку з відкриттям нової колії Полтава — Київ через Миргород, Ромодан, Лубни.

Людніщою стала Куракінська вулиця, що вела до недавно збудованого Київського вокзалу. Тут споруджувалися великі парові млини, миловарня та інші підприємства. Значно зросла й кількість ремісників у місті.

Переобтяженість службою, щоденні турботи, зустрічі з друзями, поїздки по губернії не давали змоги здійснити обіцянку провідати Гната. Та ось трапилась нагода. Повертаючись з ревізійної поїздки, Панас Якович зустрів його на Південному вокзалі. Дуже зрадів, побачивши давнього приятеля. У виразі Гнатового обличчя читав щось нове, невідоме.

— Зустрічаю агітаторів... З самого Харкова прибули, — таємничо повідомив Гнат. — В неділю зійдуться побратими в старому бараці. Читатиме агітатор... Приходьте... До побачення, — заклопотано поспішав на перон...

На збори побратимів Панас Якович одяг просте вбрання, що мало чим різнилося від одягу майстрової людини. Та й на руках помітні мозолі, бо часто вистругував щось по господарству, орудував рубанком, сокирою, пилкою, молотком.

Цього разу збори були людніщими, ніж раніше. Прибув агітатор, середніх років чоловік з запалими щоками, кучмою чорного волосся на голові, з іскристими очима. Його обсіли робітники, слухали політичні новини.

Агітатор закликав підтримувати селянські заколоти, допомагати заколотникам, впливати на більшу організованість селянських виступів.

З великим інтересом сприймали повідомлення про розвиток страйкового руху, а далі агітатор витяг з кишені газету "Искра" і зачитав статтю Леніна "Проект нового закону про страйки".

Робітники уважно слухали.

За пропозицією агітатора побратими обрали страйковий комітет, куди увійшов Гнат і кілька молодих робітників.

Можна було спостерегти, що тепер побратими набагато змінилися у своїй поведінці й розмовах. Панас Якович читав у їхніх обличчях серйозну задумливість, витримку. Чулися голоси:

— Робочий люд не поставлять на коліна!

— Звісно, якщо ми клас, то значить сила...

— Капіталісти й поміщики заодно проти робітників і селянської бідноти!

— Діждемося, що й пани губитимуть штани.

— Єднатися треба.

— Взялися за діло, будемо стояти сміло.

Панас Якович відчув, як росте нова сила, нова робітнича свідомість.

— Товариство! — почав він тиху, лагідну розмову. — Не перший раз я виступаю перед вами. Багато цікавого розповів вам агітатор, а про те, що робиться зараз на селах скривавленої Полтавщини, ви самі знаєте. Я хочу повідомити, що в Полтаві вже понад два роки живе письменник Володимир Короленко... Гласні міської управи порушили питання про привітання в нашому місті письменника, який відбував багато років заслання. Голова управи Трегубов звернувся за дозволом до губернатора, а той заборонив вітати крамольного. Є така думка, щоб послати когось з робітників до Володимира Галактіоновича.

— Якщо чоловік стоїть за правду, то треба...

— Пошлімо! — загомоніли робітники.

— Чесному хай буде честь.

Обрали Гната і ще одного літнього сивовусого залізничника.

Розходилися поодинці. Панаса Яковича Гнат провів аж на гору, до собору. Тут ще стояли, розмовляли. Мирний повідомив, що, нарешті, має бути здійснене відкриття в Полтаві пам'ятника Котляревському.

— Шкода тільки, що не на цій горі буде красуватися пам'ятник, а на Протопопівській вулиці.

— Повідомте, коли буде відкриття. Наші прийдуть на свято.

Вже добре стемніло, коли прощалися земляки. Далеко на півдні спалахнула розшаленіла пожежа.

— Добре горить, — урочисто мовив Гнат.

— Хай горить, — задумливо відповів Панас Якович, читаючи в тій заграві щось нове, тривожне.

Видно було, як виривалися іскри, проймали темінь, братаючись з тихими зорями збентеженої ночі.

Незабаром зацокотіли по вулиці копитами сотні коней. Верхівці мчали на південь, їх супроводжувало тужливе виття собак та розпачливий галас сполоханого гайвороння.

* * *

На запрошення групи літераторів узяти участь у збірнику "На вічну пам'ять Котляревському" Мирний вирішив подати свій переклад кількох пісень про Гайавату Лонгфелло. Знаючи, що Короленко володіє англійською мовою та сподіваючись від нього поради, він завітав до Володимира Галактіоновича на Малосадову вулицю разом з Василенком.

Короленко прийняв гостей у світлій, просторій вітальні, заставленій книжковими шафами. Панас Якович подарував йому збірку своїх творів з написом: "Славному писателю земли русской, Владимиру Галактионовичу Короленко, в знак искренней благодарности и глубокого уважения. Полтава. 1903 года".

Зворушений подарунком, Володимир Галактіонович дістав із шафи свою повість "Без языка" і написав на ній:

"Панасу Мирному от искреннего доброжелателя. В. Короленко. 1903 г. Полтава".

— Як справа з відкриттям пам'ятника Котляревському? — звернувся він до Василенка.

— Дозволено... Але не все гаразд.

— Знову перешкоди?

— Сам шеф жандармів Плеве розглядав проект. Викреслив головний напис, запроектований на пам'ятнику:

"Рідний край своєму першому поетові Іванові Котляревському". Написи з "Наталки Полтавки" та шевченківського послання "На вічну пам'ять Котляревському" залишив, при умові, щоб у них було "сохранено общерусское правописание".

— Дивно! — обурено вигукнув Короленко.

— Це ще не все. Міністр внутрішніх справ наказав полтавському губернатору не дозволяти виступів і привітань під час відкриття мовою народу, що його прославив Котляревський. А князь Урусов виїхав за кордон, доручивши віце-губернатору Фонвізіну та єпископу Іларіону виконувати вказівки Плеве.

— Без князя Урусова теж може відбутися свято. Але відкривати пам'ятник під безпосереднім контролем шефа жандармів — це ганьба світового значення. Треба протестувати. Кричати на повний голос! Заборонити рідною мовою прославляти ім'я свого народного поета?! — Короленко схвильовано звівся, почав ходити. — Це можливе лише в державі, де все підпорядковане законам гноблення, де від обраного за лакейську убогодухість академіка до чиновничка найнижчого рангу прославляється тиранія й недоумство. — Зупинився, тоскно дивлячись у вікно на кобищанські краєвиди з обвітреними хижами та кособокими курятниками. — Все, все може витримати і терпіти цей багатостраждний народ, історична доля якого так і проситься на оспівування в героїчних поемах і романах. Мене хвилюють українські народні думи. Їхні невільницькі мотиви викарбувані й у характері людей.

— Ці мотиви, — обізвався Мирний, — ріднять нашу поезію з піснями інших поневолених народів. Я так уявляю й пісні Лонгфелло...

— Так... Коли я був у Америці, мене вразила популярність пісень Лонгфелло, в яких заплямовується американське рабство. Капіталістам байдуже до духовного життя північноамериканських індіанців.

— Здається, найкраще розповів про це життя Лонгфелло в "Пісні про Гайавату"? — запитав Панас Якович.

— Безперечно... Твір пройнято загальнолюдським гуманізмом.

— Хотілося б зберегти цей дух гуманізму і в українському перекладі, — Панас Якович розгорнув теку і поклав на стіл рукопис.

Короленко почав читати.

Далі дістав англійський текст, звіряв з українським перекладом.

— Чудово, Панасе Яковичу! Лише окремі слова треба, на мій погляд, замінити, щоб відповідали оригіналові.

— За поради спасибі...

— Де ви маєте друкувати переклад?

— У збірнику, присвяченому пам'яті Котляревського.

— Кращого нічого й вигадати не можна! Іменно в збірнику пам'яті українського національного поета. Хай звучить світовий перегук великих гуманістів! Прошу залишити рукопис. Я гаразд його перегляну. Велике діло ви робите...

— Не вперше ми, наступники Котляревського, простягаємо через океан руку братерства поневоленим народам. Нещодавно Борис Грінченко в поемі "Матильда Аграманте" прославив героїчну дочку кубинського народу, що віддала своє життя в боротьбі проти колонізаторів.

— Приклад гідний уваги істориків, — Володимир Галактіонович, труснувши своєю буйною шевелюрою, на мить замислився. — Ваше відвідування принесло мені багато приємності. Хочеться разом з вами поділяти хвилювання, що тривожать усіх нас. Отже, про час вікриття пам'ятника Котляревському сповістіть мене. Візьму участь у святі.

— Наше завдання полягає в тому, щоб відкриття пам'ятника вилилось у всенародне свято. Не можна погодитися з деякими особами, що раді були б перетворити цю знаменну подію в урядовий акт

благодійства, подібного на те, коли ситі кидають із свого столу крихти голодним, а самі злорадно потішаються.

— Ваша правда... Так було, так є...

— Але так не повинно бути... Святкування, на мій погляд, покаже нам непримиренність двох таборів у суспільстві і серед літераторів також.

— Я приєднуюсь до того табору, в якому будете ви, Панасе Яковичу, — по-приятельськи потисли один одному руки.

* * *

У повені подій "і день іде, і ніч іде", і човен вистражданих мрій гойдає люта хвиля, а він пливе до берегів осяяних надай...

З наближенням свята відкриття пам'ятника Котляревському Панас Якович розсилав листи своїм друзям і знайомим, запрошував прибути в Полтаву 30 серпня 1903 року. До Заньковецької він писав:

"Ясна Зоре нашого кону,

Славетна пані-добродійко,

Маріє Костянтинівно!

Городяни запрошують Вас прийняти участь у виставі "Наталки Полтавки" під час святкування постанови пам'ятника нашому славетному письменникові Котляревському. До їх запросин ударяюсь і від себе до Вас, наша ясна Зоре, з низьким уклоном: допоможіть нам відбути наше святкування, як воно годиться задля такого значного для усього краю свята. Ми певні, що Ваша завжди прихильна до слави

рідного краю душа не обділе нас своєю ласкою, а Ваше чуле серце не обмине теплою прихильністю до нашого благання і жаги — бачити рядом з такими талановитими виставниками "Наталки Полтавки", як Кропивницький, Саксаганський, Садовський і Затиркевичка, і Вас, наша ясна Зоре! Кропивницький і брати Тобілевичі з великою охотою згодилися на наші запросини, а славетний наш музика — Микола Віталійович Лисенко пообіцяв прибути і виставити разом з "Наталкою Полтавкою" написану ним задля такого значного свята Кантату на вічну пам'ять Котляревському...

Жінка моя гаряче обійма Вас і запрошує до своєї власної хати, що хоч і далеченько від города (на 3-й Кобищанській вулиці), зате серед саду зеленого, на підгір'ї пишному примостилася і рада-радісінька прикрити Вас і від спеки сонячної, і від гаму та кіптяви городянської. Приїздіть, будь ласка!

До Вас усім серцем і душею прихильний П. Рудченко"

Дав прочитати лист Олександрі Михайлівні.

— Дуже добре, — зауважила вона. — Але чому твій лист звучить не тільки нотами запрошення, а й благанням прибути до Полтави нашій милій подрузі?

— Бо мені відомі деякі обставини діяльності Заньковецької. Прикрі недомовленості виникають у неї з Миколою Садовським. Може статися так, що цього разу доведеться слухати Наталку у виконанні не Заньковецької, а Ліницької.

— Приєднуюсь до твого, Панасе, листа, бо дуже хочу бачити Марію Костянтинівну в нашому домі, — неспокій бринів у словах Олександри Михайлівни.

— Крім усього, мені необхідно зустріти Марію Костянтинівну в творчих справах. Адже вона добре змогла мотивувати розв'язку драми "Лимерівна". То хотів би порадитись про закінчення роману "Повія", який я пишу вже багато років. Марія Костянтинівна чуло розбирається в колізіях жіночої душі.

— Це необхідно? — споважніло запитала Олександра Михайлівна.

— Так... Її поради вагомі для психологічних мотивацій. Недарма сонячний промінь, торкаючись землі, розпорошується барвами веселки. Такими я уявляю гру й товариське слово одержимої великим талантом акторки, їй дано силу проникати в найпотаємніші куточки людської душі, особливо жіночої.

* * *

Готуванням до свята заповнювалось усе дозвілля Панаса Яковича. Розуміючи його історичну вагу, він збирався використати зустріч для узгодження і координації багатьох заходів у культурному житті. Раз у раз надходили звідомлення про наміри багатьох діячів прибути до Полтави. Все це мало вилитися в демонстрацію і згуртування розпорошених демократичних сил української інтелігенції, що несла просвіток народним масам.

Напередодні свята пожвавився рух у місті. Прибув переповнений пасажирами київський поїзд. Ще раніше приїхали гості з Галичини та Буковини. На квартирі повіреного Миколи Андрійовича Дмитрієва відбувалася нарада членів комісії по улаштуванню свята. В ній взяли участь прибулі представники з інших міст.

Панас Якович приховував своє хвилювання. Але збентеженість його гості читали у виразі проникливих очей, прикритих синяво-прозорими окулярами.

Рухливий, енергійний Борис Грінченко, що прибув з Києва, гаряче говорив:

— Ми повинні протестувати проти заборони рідної мови. Протестувати! Всіма засобами протестувати!

— Але як? — запитував Микола Андрійович.

— Можна не піти на офіційну частину. А згодом з'явитися з вінками і влаштувати народне свято, — обізвався Василенко.

— Ні! — знову гарячився Грінченко. — Треба протестувати саме в ту мить, коли голова зборів заборонить комусь промовляти. Демонстративно маємо скласти свій протест!

Учасники наради завагалися.

— Я підтримую Бориса Дмитровича, — обізвався Панас Якович. — На свято прибудуть і наші друзі, і ті, що намагаються надати всій події казенно-офіційного змісту. Спостерігаючи всі перипетії в готуванні до свята, я зрозумів, що тут відбувається зіткнення двох тенденцій... Я б сказав, зіткнення двох протилежних сил.

— Правильно, Панасе Яковичу! Нам треба бути передбачливими й рішучими, — вдумливо й сердечне заговорив Михайло Коцюбинський. — Наше, прибуле сюди, чернігівське драматичне товариство настроєне радикально.

— А може, нам досягти б якоїсь згоди? — обізвався представник "Нового времени" Горленко. — Шкода, що тут нема посла віденського парламенту Романчука. Мені відомо, що він за згоду, за примирення обох тенденцій. Адже й Котляревський говорив: "Де згода в сімействі..."

— Не про ту згоду йдеться в "Наталці Полтавці", — Коцюбинський, посміхнувшись, переглянувся з Панасом Яковичем.

— Отже, товариство, будемо рішучими... Нас підтримає молодь! — вів далі Грінченко. — На свято прибула й Леся Українка. Вона непримиренна. З нею чернігівська приятелька Андрієвська. До них прислухається радикально настроєна молодь.

— Витримаємо іспит...

— Не віддамо на поталу нашого Котляревського... У піднесеному настрої розходилися учасники наради... Ще зрання 30 серпня на вулицях купчилися люди, насторожено походжали поліцаї. Міщани збиралися до кладовищенської церкви. Тут дряхлий єпископ Іларіон відправив панахиду. А тим часом біля могили Котляревського скупчилася сила-силенна люду.

Після того служіння учасники молебства на чолі з єпископом рушили до пам'ятника на Протопопівській вулиці. Сюди прибув віце-губернатор Фонвізін з урядовими особами. Як тільки Іларіон обійшов з кропилом пам'ятник, віце-губернатор з головою управи Трегубовим взялися за бинду, щоб стягти покривало з пам'ятника. У віце-губернатора був такий урочисто-самовпевнений вигляд, ніби він хотів підкреслити, що недарма якийсь із його прадідів написав комедію "Недоросль".

Покривало впало... Закрасувався бронзовий бюст поета, а на постаменті горельєфи: троянці-запорожці на чолі з Енеєм човнами відпливають у мандри, сцена з "Москаля-чарівника", постать Наталки з відрами на коромислі і біля неї пан возний.

Запанувала урочиста тиша. Віце-губернатор і голова управи стояли, ніби переможці, що виграли баталію... Але такий урочистий спокій тривав лише кілька хвилин. Делегати різних груп вінками оточили

пам'ятник. На постамент зійшов Борис Грінченко і голосно зачитував напис на кожному вінку:

— Від письменників Києва: "Ти до нового всесвітнього життя збудив рідне слово"... Від Українсько-руського наукового товариства у Львові... Від Одеського літературно-артистичного товариства: "Батькові нової української літератури, славетному автору "Наталки Полтавки"... Від львівського товариства "Просвіта": "Народному просвітителеві"... Від академічної громади в Галичині: "Будеш, батьку, панувати, поки живуть люди, поки сонце з неба сяє, тебе не забудуть"... Від товариства українських дівчат у Львові...

Покладення кожного вінка супроводилося гучним "Слава!". Тисячні голоси лунали на вулиці. Нарешті всі вони злились у неугавне, урочисте й грізне "Сла-а-а-ва-а!".

Віце-губернатор, єпископ, урядові особи десь зникли. Перемогло народне свято...

Почалось урочисте засідання міської думи в театральному залі гоголівського будинку. Засідання відкрив міський голова Трегубов. У президії зайняли місця й члени управи губерніального земства з головою Лизогубом Федором Андрійовичем.

Губернаторську ложу заповнили найзначніші офіційні особи, серед яких — єпископ, віце-губернатор і неодмінний радник Філонов.

Театр переповнений. На гальорку пробралися й Панасові побратими. Серед них він пізнав непримиренного Гната.

Відкривши засідання, Трегубов зачитав пишномовну привітальну телеграму губернатора Урусова:

"З берегів Леману, оспіваного Вольтером, Руссо і Байроном, моя думка переноситься до любимої вітчизни, і, приєднуючись до святкування відкриття пам'ятника народному поету Котляревському, славетному синові нашої дорогої Полтави, я прошу прийняти і передати міському громадському управлінню моє поздоровлення".

Ще тільки дочитував голова привітання князя Урусова, як на гальорці хтось роблено кахикнув. Панас Якович пізнав — так кахикав залізничник Гнат, коли хотів висловити своє заперечення. З прихованою усмішкою в очах поглянув на Василенка. Раптово почулися аплодисменти з губернаторської ложі, їх підхопила президія і дехто в залі.

Після запитання телеграми губернатора єпископ Іларіон залишив ложу. В його блідому, засохлому обличчі можна було бачити задоволення з того, що, мовляв, недарма я кропилом орудував сьогодні, щоб свято проходило з усією офіційною чемністю. В ложі залишився віце-губернатор з своїми підручними. Не криючи своєї тривоги, туди поглядав Трегубов. Він надав слово для довідки про історію побудови пам'ятника книгареві української книгарні Маркевичу.

Наступні виступи жінок — Олени Пчілки та Єфіменкової — викликали пожвавлення в театрі. "На сторожі коло їх поставлю слово!" — останні слова Єфіменкової злилися з овацією.

Від губерніальної земської управи привітання виголосив голова Лизогуб Федір Андрійович. Він говорив з таким незаперечним пафосом, ніби давав управителям вказівки в якомусь із своїх маєтків. Слухаючи його, Панас Якович похитав головою.

— Чого ти, Панасе? — запитав Василенко.

— Сумно стало... Пригадав його брата Дмитра Лизогуба... Той загинув на ешафоті, а цей ніби гріхи його замовляє своїм ліберальним

вірнопідданством. По-іншому говорив би сьогодні наш друг, член таємної "Унії" Дмитро...

— Можна пишатися добірною промовою земського пустобреха.

На трибуні львівський делегат, член австрійського парламенту Романчук, потрясаючи своєю сивою чуприною, вишколено сипав цілими жмутками урочисто-патріотичних слів. Першим зааплодував йому в ложі віце-губернатор, а на гальорці знову хтось дошкульно кахикнув. Трегубов посадив Романчука в президії поруч з головою губерніальної земської управи.

Панас Якович не аплодував промовцю, нахилив голову.

— Це ж той, — тихо звернувся до нього Василенко, — про якого Франко сказав: "Ти, брате, любиш Русь, як хліб і кусень сала".

Інакше була сприйнята скромна, але зворушлива, сердечна промова Василя Стефаника. Ніби представлені тут дві Галичини — одна в особі Романчука, а інша, демократична, в особі Стефаника.

Красиво й переконливо вітав галичанин Студинський, закінчуючи промову:

— Він підняв нас до сонця правди, сонця науки, сонця братолюбства!

Ще виступали галичани, буковинці. Від чеської громади вітав Коварджик...

Професор Харківського університету Сумцов говорив повільно, ніби викладав свої історико-філологічні дослідження з висновками:

— Не бідний той народний грунт, на якому могли вирости такі спостережливі й чулі письменники, як Іван Петрович Котляревський.

Тільки ступив на трибуну представник Чернігівського драматичного товариства Михайло Коцюбинський, як голова захвилювався, зустрівся поглядом з віце-губернатором, що неспокійно засовався в кріслі. Фонвізін не зводив очей з голови зборів. Трегубов читав загрозу в тому погляді. Його чотирикутна постать ніби наїжачилась і набубнявіла.

— З того часу, — лилася чистим джерелом промова Коцюбинського, — забуте й закинуте під сільську покрівлю слово, наче фенікс з попелу, воскресло знову і в устах батька нашої української літератури Івана Котляревського гучно зазвучало по всьому світу!..

Трегубов не переставав позирати то на промовця, то на віце-губернатора, який чимдалі більше хмурив брови, пускаючи загрозливі стріли на голову зборів.

Пронеслись бурею оплески. А на трибуну виходить Андрієвська від Чернігівського драматичного гуртка. На голові в неї солом'яний капелюшок. Світле волосся, блакитні великі очі й чарівна усмішка — дівчина швидко привернула увагу слухачів. Вона, позираючи на Лесю Українку, яка відповідала їй схвальним поглядом, почала:

— Шановні панове!

Тут сталася несподіванка. Трегубов, зустрівши нищівний погляд Фонвізіна, почав дзвонити. Але дівчина продовжувала.

Голова дзвонить, не даючи промовляти. Віце-губернатор підіймається з крісла, ще раз кидає грізний погляд голові і виходить з ложі. Радник Філонов залишається. Він зводиться, тримаючись за ефес шаблі, наче збирається придушувати чергове повстання.

Зблідлий Трегубов продовжує дзвонити. Вловлюючи хвилину, дівчина настирливо знову:

— Шановні панове!

Нарешті тремтячим голосом звертається Трегубов:

— Панове! На цьому урочистому засіданні не повинно бути місця демонстраціям! Ми мусимо додержувати урядових розпоряджень!

З гальорки голосно-задирливо почулося кахикання і розлігся визивний сміх. А відтак знявся галас. Чулися вигуки:

— Ганьба!

— Дайте говорити дівчині!

— Свободу дайте!

Як хвиля під час прибою, прокотився по театру рокіт від гальорки до залу. Здавалося, що й розвішані на другому ярусі портрети Гулака-Артемовського, Гребінки, Квітки-Основ'яненка, Костомарова заворушилися. А Шевченко в срібній рамі ніби ожив і гнівно, заклично поглянув навколо, зупинивши схвальний погляд на дівчині.

Знову калатав у повітрі дзвінком голова, не давав промовляти.

На сцену швидко підіймається харківський присяжний повірений Міхновський. Галас спадає.

— Мені доручено зачитати привітання, написане тою мовою, яку відродив у літературі Котляревський, — виразно говорить Міхновський. — Якщо виступати на святі Котляревського його ж мовою заборонено, то

я забираю текст, а привітальну теку залишаю президії зборів, — кинув на стіл.

Знову галас, дзвінок голови. Міхновський не сходить зі сцени.

— Прошу, — продовжує він, — записати в протокол засідання мій протест і дати виписку для оскарження в сенат.

— Правильно! — загули голоси.

Трегубов розгубився, переглянувся з Лизогубом, мовляв, що ж робити? Дівчина кидає і свою порожню теку на стіл президії, сходить зі сцени, зустрінута обіймами Лесі Українки. Підіймається чернігівський повірений Шраг. Його висока постать, сивизна, впевнена мужня осанка справляють враження.

— Я підтримую законну вимогу повіреного Міхновського і приєднуюсь до його протесту.

Трегубов надає слово співробітникові "Орловського вестника" Чоботарьову, сподіваючись якогось захисту.

— Друзі! — почав Чоботарьов. — Ми прибули сюди з Орловщини на народне свято. Нас обурює таке становище. Я — орловець — приєдную свій протест, погоджуючись з попередніми ораторами!

У залі не змовкали вигуки, їх підтримувала гальорка.

— Ганьба!

— Дайте свободу ораторам!

— Геть узурпаторів!

— Свободу дайте!

Трегубов озирався навколо, наче поскубаний горобець, сидячи на кілку.

На сцену виходили один за одним представники, що мали читати свої привітання. Вони демонстративно забирали тексти привітань, а порожні теки клали на стіл президії.

Першим піднявся з місця Василенко, за ним Панас Якович та Короленко, демонстративно залишаючи зал. За ними рушили й інші.

Трегубов, розводячи руками, звертався за порадою то до Романчука, то до Лизогуба.

Швидко театр опустів. Горленко неохоче виходив, невідомо до кого промовляючи:

— Яку ж кореспонденцію я подам до "Нового времени"? Таку справу тихо та мирно треба чинити.

Лише президія залишалася за столом. А над нею висів у позолоченій рамі портрет імператора, який байдуже дивився на опустілий зал.

На вулиці ще купчилися люди. З'явилася поліція, щоб "пресекать демонстрацию" за вказівкою віце-губернатора Фонвізіна.

До Мирного підійшов Короленко.

— Маю з вами говорити, Панасе Яковичу. — Разом пішли вулицею, запрудженою збуреними людьми.

Де групувалася молодь, почувся заспів жіночих голосів:

Шалійте, шалійте, скажені кати,

Годуйте шпіонів, будуйте тюрми...

Пісню підхопили десятки голосів. Залунала, набуваючи чимраз більшої потужності, мужня мелодія, наче виривалися з обіймів печалі слова й шукали простору та волі.

— Вперше чую таку пісню, — звернувся Короленко до Панаса Яковича.

— То галичани подарували її Котляревському. Незабаром появився Філонов на коні. З ним жандарми. Фінал першого дня святкування Котляревського завершувався втручанням найлютішого чиновника адміністративної влади в губернії. Будучи залежним від його свавілля, голова міської думи Трегубов відклав до наступних засідань розгляд численних привітань, їх поступило російською мовою 208, українською — 238 та решта чеською і французькою мовами. Не змогли висловитися на святі прибулі гості з Америки та європейських країн *

* Подається за матеріалами мемуарної монографії полтавського журналіста Дмитра Іваненка "Записки й воспоминания", 1910, Полтава. За цією монографією наведено текст вітальної телеграми губернатора Урусова та вміщено дані про офіційну частину відкриття пам'ятника і черговість виступів на урочистому засіданні.

* * *

Художня частина свята відбулася 31 серпня у гоголівському музейному приміщенні поряд з будинком театру. Зал було прикрашено малюнками одного з перших ілюстраторів "Енеїди" художника Порфирія Мартиновича, який виконав їх у студентські роки, навчаючись разом з відомим Сергієм Васильківським у Петербурзькій художній академії. Тоді студента Мартиновича палко підтримував у цьому один з фундаторів

Товариства передвижників Іван Крамської. Тепер, живучи в Костянтиноградському повіті, престарілий Мартинович привіз дарунки свого таланту на свято, де його зустріли з великою повагою учасники влаштованого художнього ранку. Через проекційний ліхтар ілюстрували діапозитиви малюнків.

Панас Якович не міг не висловити свого прихильного ставлення до художника — не тільки ілюстратора, а й талановитого побутописця. Та й своїм життям Мартинович нагадував багатьох бездольців, до яких виявляв особливий інтерес і співчуття письменник-реаліст.

Літературно-художній ранок, присвячений пам'яті Котляревського, відбувався без представників адміністративної влади, що покладалась у цьому разі на пильнування таємної служби поліцейського управління.

Відкрив збори Микола Садовський декламацією:

Сонце гріє, вітер віє

З поля на долину,

Над водою гне з вербою

Червону калину;

На калині одиноке

Гніздечко гойдає, —

А де ж дівся соловейко?

Увесь пафос артистичного таланту Микола Садовський вкладав у Шевченкові слова вірша "На вічну пам'ять Котляревському".

Уривки "Енеїди" читає Михайло Старицький. Довгі сиві вуса, острішки гострих дорідних брів, пломінь старечих, наповнених юнацьким вогнем очей — як той мандрівник з Енеєвої ватаги...

У перерві Панас Якович зустрів Володимира Галактіоновича. Він тримав розгорнуту газету "Полтавский вестник", наповнену з початку до кінця статтями, повідомленнями про Котляревського та відкриття пам'ятника. Газета відкривалася статтею Бориса Грінченка.

— Газету не можна обвинувачувати у відсутності лібералізму, — посміхався Короленко. — Ще нема й року, як почала жити в Полтаві перша приватна газета, а успіхи наявні...

— То завдяки енергії Дмитра Іваненка. Він охоче вміщає й мої етнографічні нариси, — додав Василенко, що підійшов до приятелів.

— Будете тут? — запитав Короленко, показуючи на повідомлення в газеті:

"31 серпня в ресторані "Монголія" відбудеться обід для шановних гостей, прибулих на відкриття..."

— Завітаю.

— Зустрінемося там...

Після перерви — концерт. Диригує Микола Лисенко. На завершення — вистава "Наталки Полтавки" з участю славетних братів Карпенка-Карого, Саксаганського, Садовського...

Сталося так, як і припускав Панас Якович, — роль Наталки у ювілейній виставі виконувала акторка Любов Ліницька.

В ресторан "Монголія" Панас Якович лише завітав, бо поспішав до себе на Кобищани, куди мали прибути приятелі. Разом з ним поїхав і Василь Стефаник, який шукав нагоди порозмовляти в серйозних справах, виконуючи доручення Івана Франка. Така розмова відбулась у домашньому кабінеті Мирного.

— Маю особисте прохання до вас від Івана Яковича Франка і звертання нашої Українсько-руської радикальної партії, — почав Стефаник.

— Я схиляюсь перед Іваном Яковичем і радий виконувати його прохання.

— Прохання взяти на себе тяжку ношу... Репрезентувати тут, у Полтаві, нашу радикальну партію, як партію переважно селянської демократії.

— Демократичні й соціалістичні ідеали радикалів мені дорогі... Але партія радикалів — це своєрідне явище для

Галичини... У нас розкриваються ширші демократично-революційні обрії.

— Так, Панасе Яковичу. Вашими горизонтами я теж захоплююсь, їдучи сюди, мав намір обов'язково побувати в Петербурзі і зустрітися з Максимом Горьким, почути його живе слово. Радив мені Франко зустрітися з ним і передати низький уклін. Довідався, що Горький десь виїхав. Шкодую, що не відбудеться сподіваної зустрічі.

— Передайте Іванові Франкові, що його прохання виконуватиму, — повернувся Мирний до попередньої розмови. — По можливості об'єднаю групу прихильників.

— Це добре. Інформуватиму Франка про наслідки нашої розмови...

У вітальні вже сходилися гості, їх приязно приймала Олександра Михайлівна, знайомила з своїми дітьми.

— Це наш найстарший — Вітя — одинадцять років має… Навчається в гімназії. І Мишко незабаром поступить туди. А Льоня лише починає буквар гортати й малюнки вирізує...

— Ні, не вирізую... Татко заборонив, — засоромився хлопчик і закрив обличчя материною спідницею.

— Бачите, який, — сміялась Олександра Михайлівна. Забрала дітей, відвела в дитячу кімнату. Повернувшись, сіла за фортепіано. Полилися мелодійні звуки. Гості невимушено вторили:

Ой що ж бо то та за ворон,

Що по морі крякає?

Ой що ж бо то за бурлака,

Що всіх бурлак збирає?

— От і зібралися бурлаки під твою покрівлю, Панасе, в твоє кобищанське гніздо, — Олена Пчілка обняла Олександру Михайлівну.

— Дякую, друзі, за увагу… Прошу до столу.

— Почекай, Панасе! До столу ми ще встигнемо, — заперечив Микола Дмитріїв. — Оце ми розмовляли з Ольгою Петрівною... Є така думка, щоб організувати видання в Полтаві журналу і дати йому назву "Рідний край".

— Хороша думка. Я пристаю на таке діло, — підтримав Михайло Старицький.

— Коли про це зайшла мова в моїй хаті, то мені належить гаряче привітати друзів.

— І стати на чолі редакції журналу! — додав Василенко.

— Ні... З багатьох міркувань належало б очолити журнал Миколі Андрійовичу як повіреному. Та й без Ольги Петрівни не обійтися.

— Згода! — відповіла Олена Пчілка. — Тяжка справа... Мине не один рік, поки доб'ємося дозволу.

— Не впадай, мамо, у свої вагання! — обізвалася Леся Українка. — Події розгортаються... Може, околіє скоро отой шеф жандармів...

— Лесю, ти занадто оптимістична й радикальна. Не так воно все діється, — застерігала мати.

— Мамо, завжди я не мирюся з тобою. Треба дивитися на хід подій з високих гір, а не з тихої долини... Запрошую все наше товариство до себе, в "Зелений гай", під Гадячем. Там я прочитаю свої нові вірші, поеми.

— Та й на Драгоманову гору завітаємо, — додала Олена Пчілка.

— Про таку подорож я давно мрію, — погодився Мирний.

Леся заграла на фортепіано, приспівуючи:

Сміливо, друзі...

— Завжди вона щось вигадає, — хитала головою мати. Ще дужче Леся вдарила по клавішах. До неї підійшов Панас Якович, тепло, по-батьківському поклав їй руку на плече. Стояв, зачаровано слухаючи приспів. На верхів'я широкого ясновидства підіймала його нова сила.

* * *

Хата на Драгомановій горі за тридцять літ відтоді, коли зустрічався тут Панас Якович з друзями, похилилася, вгрузла в землю, мов стара бабуся під ношею часу. Покошлана вітрами солом'яна покрівля почорніла, місцями взявшись зеленкуватим мохом.

Навколо вересень розсипав позолоту, забираючи її в сонця та вкорочуючи його літню орбіту. Застиглі в таємничих передчуттях сади випромінювали щедроти землі пахощами переповнених щільників та достиглих плодів. Задумливо оглядали птиці спустілі від пташенят гнізда; лише безжурно юрмилися горобці, розсипаючи дрібнодзвонне цвіркотіння по городах, тинах і деревах. Стоячи на одній нозі, лелека мудро вимірював простори далекого лету.

Олена Пчілка сіла на призьбі під навислою стріхою.

— Тут я, — мовила, — ще дівчинкою колись ранками вигрівалася проти сонця... Примощуйтесь, друзі, де хто може.

— Недаром тебе брат Михайло прозвав Пчілкою. Можеш і на карнизі присісти, — Панас приліг біля призьби на зів'ялій траві.

Гості розташувались коло столика, чепурно застеленого вишиваною скатертиною.

— Пригадую цю скатертину дуже давно, — поважно обізвався Михайло Старицький, сідаючи на трухлявий пеньок. Біля нього знайшов собі місце і Микола Лисенко.

— Мамо, то ж бабуся для Михайла Петровича вишивала. А він поїхав у чужі краї, залишивши скатертину в цій хаті.

Згадка про Михайла Драгоманова розчулила Старицького.

— Пригадую, як ми на цьому подвір'ї зустрічалися. Скільки тоді райдужних надій плекалося в наших молодих серцяхі Приніс оце сюди я своє пошарпане серце, що вже наче мохом у грудях поросло, — крізь імлисту поволоку карих очей Старицького запитливо пробивалось хвилювання, наче він намагався виглянути з минувшини в майбуття.

— Михайле Петровичу! Голос серця передається поколінням. Пригадуєте, як ви закликали колись нашу молодь до праці... "На вас, завзятці-юнаки... кладу найкращі гадки", — Леся обняла Старицького.

— Спасибі, доню, що не забуваєш доброго. Але підтято наші крила. Несем стражденницький вінець.

— Несем, Михайле... Несем. А хто прийме його?

— Мамо! Є кому перейняти вогонь сердець. Він незгасний, як іскра Прометея, — Леся випросталась, мов розквітла мальва.

— Тобі все здається таким, Лесю, як у казці. А ми дивимося на світ очима достиглими й бачимо глибше.

— Розквітнуть троянди червоні колись там, де тепер ставлять шибениці...

— Доки розквітнуть, то доведеться багатьом погойдатися на них, — Олена Пчілка сумовито дивилася на Лесю.

— Історія поведе на шибеницю тиранів, гнобителів думки вільної, честі і правди. Вітер революції змете шибениці!

— Лесю, страшить мене той вітер революції.

— Вітер... То наш вітер. Він розвіє тумани. Хай собі віє! Тверда рука напинає вітрила!

— Ти невгомонна, як той рвучкий вітер.

— Так. Його Михайло Петрович називає боревієм... "Сміло глянемо в вічі боревію та зміркуємо усе розумом"... Так, здається, сказано у вашому вірші, Михайле Петровичу?

О, скільки бід, розрад і катування

На тім шляху тернистім я дістав —

За серця жар, за вибухи змагання,

За сіянку моїх питомих мрій,

Сподіванку народного пробудка!

Не раз мене всипав наклепів рій... —

Старицький опустив на груди голову.

— Я поділяю, друже, твоє хвилювання. Разом несли ми, як ти говориш, отой "стражденницький вінець". Ти в поезії, а я в музиці. — Микола Віталійович замовк, збираючись з думками. — Породжені струнами звуки — вічні. Вони нескоримі, бунтівливі. Коли хочете знати, то музика є найреволюційнішим виявом людського духу. Музика може

покоряти серця і вести людей на звитяги. Народ, що втілив себе в музиці, безсмертний. Як ти думаєш, Панасе? Знаю тебе, як поклонника Бетховена. Він у музиці проголосив визволення людини від приниження її, поширив горизонти вільної художньої мислі... Що ж ти мовчиш, Панасе? Про щось мариш?

— Дивлюся, як виблискує проти сонця хвиля на Пслі. Тече він... Тече... І хлопцем був я, тік... І тепер з посивілою головою прийшов сюди, а він усе тече, відміряючи час своїм невпинним плином.

— Хочеться полинути за тим плином у невідомі, незнані світи! — вкинула Леся.

— Ти велика мрійнице, Лесю! Все тобі кудись линути, забиратися на високі гори... А мені здається, що й з цієї Драгоманової гори далеко можна сягти зором. Подивися, Лесю, на пишноти нашого краю! — хвилювалась Ольга Петрівна. — Тут Михайло Драгоманов плекав свої найкращі мрії.

— І поніс їх у далекий світ... Я шаную свого дядька... Але те, що плекав він у своїх мріях, є пройденим шляхом. Зараз нові часи... Нові сили діють у суспільстві!

Я на гору круту крем'яную

Буду камінь важкий підіймать

І, несучи вагу ту страшную,

Буду пісню веселу співать.

— Боюсь, дочко, щоб з тим каменем не зірвалася в провалля.

— Не бійтеся, мамо! Один сміливець розіб'ється, а його вчинок породить тисячі ще завзятіших мандрівників на високі гори вселюдського прогресу!.. Схиляюся перед тими, що на своїх знаменах написали гасло: "Пролетарі всіх країн, єднайтеся!"

Панас Якович пригадав збори залізничників, коли агітатор зачитував їм ленінську "Искру".

— Вогонь твоїх речей, Лесю, зігріває моє серце. Приходять нові покоління, приносять з собою молоду силу, нові ідеали. Іде той час, що про нього мріяв Шевченко:

І день іде, і ніч іде,

І, голову схопивши в руки,

Дивуєшся, чому не йде

Апостол правди і науки?

— Хай гряде! До дна вип'ємо наповнений келих, — Старицького не залишав давній артистичний хист. |

— Краще даваймо пити чай, — перевела на інше Олені Пчілка.

Гості розташовувалися під розлогими вербами. Пожовтілими стернями стеляться лани. По них сонячні плями котяться, вириваючись з обіймів хмар. А думки линуть у сизопере безмежжя, де небо і земля злилися в неосяжній повені просторів.

* * *

Приніс сюди найсвятіші поривання душі. Пройшовши крізь грозові буревії днів, зупинився тут, на цій рідній горі, де залишив юнь і мереживо весняних марень. Наче пілігрим після тяжкої подорожі, зупинився на межі, до якої привела уява в шуканнях дивної країни заповітних мрій і видінь.

Зів'ялий ромен стелився по стежці, шурхотів під ногами, обдаючи давно знайомими пахощами степового роздолля. Впивав їх, тамуючи жагу. Як і колись, шастали з-під ніг коники-стрибунці, наче вітали прибуття гостя до берегів кришталевоводого Псла.

У замріянім забутті простував зарослою стежкою, якою не раз ходив у молоді роки. Тихо присмерками обволікався Псьол. Ще щільніше горнулася до нього Грунь. У таку пору, бувало, простував до гіллястої яблуні. Пішов і тепер. Віддаля пізнав постаріле дерево. Ще пишніше воно розпустило гілля, вкрите вересневою позолотою.

Червоно лягало сонце, фарбуючи кривавим промінням обвітрену хатину біля яру. Здавалося, от-от з неї вийде дівчина з коромислом на плечі. Чекав, наче вірив, що трапиться чудо. Хотів вірити. Хотів на мить повернути давні роки і віддати їм незгаслий трепет свого серця.

Ніби зачарований, підходив ближче. Від хати повіяло пусткою, з-під стріхи випурхнули кажани, жалібно заскімлили. За причілком щось, наче ведмідь, заволохатилось. Підійшов ближче і побачив, що то сидів старий скоцюрблений дід. Привітався, запитав...

— Гай-гай, чоловіче добрий, — сплеснув руками дід. — Давно хата пусткою стоїть, наче заклята. Люди обходять... А мені байдуже... Пасу ото овечат, то треба ж десь і присісти, хоч у поганенькому затишку. А що сичі водяться в пустці, то до того звик. Вони, як малі діти, плачуть. Все-таки обзивається щось живе. Плачуть відтоді, як прибилась сюди, до колишньої материної хати, безталанна вродливиця... Здається, Галею звали... Прибилася після довгих блукань. Не застала живою матері...

Було це лютої зими. Тут і околíла, замерзла під рідною хатою. Хрещений люд зійшовся... Поховали бездомницю... Вітер і могилку розвіяв. Там, під яблунею...

— Дідусю! Не говоріть більше, не говоріть!...

— Якщо не говорити, то й не буду... — Дід погнав овечат. — Бришки, бришки до двору, куцохвості!..

Стояв, як очманілий. Якась невидима сила ніби заворожила на цьому місці. Де поруч яблуні красувався колись широким листом кучерявий клен, тепер чорнів пеньок. Сів на нього...

Темінь поволі кутала околиці, занурювалась у густі віти. Тихо ронився на землю шелест разом з падаючим зрідка листом.

Місяць сходив, як і колись. Лише тепер його проміння сіяло холодну луску по землі. Зорі одна за одною запалювались у бездонному небі, посилаючи приязну усмішку й тихі сльози...

Сидів, ніби чекав когось... Та хіба можна повернути минуле? Хіба трухлявий пеньок від клена візьметься знову зеленими кучерями?

Пітьма ночі трепетно голубила в своїх обіймах землю. Полином пропахлий вітерець шепотів нескінченну казку. В срібному мареві гойдалися тумани, колихаючи пісню...

Стелися, барвінку, низенько...

Хто співає її? Чий голос в'ється над цими зачарованими просторами? Яка вродливиця вторить недоспівану колись пісню? Це ж її улюблена пісня. Яка дівчина тепер голубить її своїм звабливим голосом? І куди, якими шляхами чи роздоріжжями понесе вона цю пісню, щоб відірвати

від серця і кинути в невідомі світи? Зринали у спогадах болі, як каламуть.

Перекликалися півні... Так само, як і колись. Лише тоді викликали жаль за вкороченням ночі, а тепер ніч здавалася нездвижною, завороженою. Тепер і сичі плачуть, як осиротілі бездольці... Стривай! То вони розповідають билицю...

Про що вона марила в останньому сні? Яку тривогу принесла до рідної хати? В думках зринали фрагменти для останньої частини роману "Повія".

"Сон колише її, наганяє ще більше забуття. Це зразу наче що по зашийку її тріснуло, аж кинулась вона, посипали іскри з очей — і... диво... перед нею літо. Гаряче іскристе сонце котиться по високому небу, золотом горять зелені поля під тим сонячним світом, пташки співають, летючі метелики в'ються перед очима, у повітрі пахощі. Вона ходить по полю, по котрому поросло буйне жито, пшениця. Лани без міри, без краю, вітер гойда молодий та довгий колос, хвилею мчиться від лану до лану. "Чиє се поле?" — пита вона прохожого шляхом чоловіка. "Твоє поле", — каже той, скидаючи перед нею шапку... І от з усіх сторін, з усіх країв, з-за густої пшениці і високого жита почали витикатися дівочі і жіночі голови, гладенько причесані, гарно заквітчані. Личка у їх рум'яні, очі ясні та тихі... І всі кинулися до неї. "Ось наша мати! Ось наша мати! Підтомилася, бідна. Візьмемо її та донесемо до хати". І, піднявши на руки, молоді та дужі, понесли її полем. Широким шатром розстилається над нею небо синє, по йому ні плямочки, ні хмарочки, хіба де чорною точкою тремтить жайворонок, сиплючи свою пісню на землю..."

Ніби відбулася ще раз зустріч з незабутньою людиною. Здавалося, виконав свій обов'язок...

* * *

На прощання знову зійшлися біля хати, завжди радої гостям.

Микола Віталійович зняв кобзу з верби.

— Хто може тримати закутою в німоті гармонію, що її породжують життя і мрії? Якщо людська рука не торкатиметься до цих струн, то вітер бринітиме ними, розбуджуючи сплячих і заскнілих! Не знаю, який бог змайстрував багатострунну ліру. Але вірю, що той бог був сином самого сонця. — І почав перебирати струни.

Звуки обіймалися з гнучким рясновіттям, гойдаючись у сонячній позолоті. Сонце горнулося до задумливого обрію, єднаючи свої проміння з достиглими пахощами вересневого надвечір'я. Уронили з піднебесся ледве чутний клич дикі гуси. Старицький звівся, простягаючи благальне їм услід руки.

— Гуси! Гуси! Поверніться! Не відносьте на своїх крилах у безвість наших років. Верніться з ними разом. Хай ще раз упадуть на наші плечі пережиті негоди. Верніться! Благаю вас, гуси! — Він нагадував древнього сивого віщуна, що закляк у заклинальній позі. — Гуси! Гуси! Не зважаєте? То летіть на вільні простори! Несіть у майбуття наші печалі, нашу тривогу й мрії. Несіть щастя для тих, хто народжується. Хай зустрічає вас надхмарне сонце, вітайте його від нашого покоління, від нашої землі!

Замовкнувши, він ще стояв нерухомо, ніби чекав чогось, ще неопізнаного в житті. Здавалося, древня сила підіймала його на височінь того лету, щоб оглянути далі. Наче віки розкривали свої двері, з яких виходили тіні, що увінчали безсмертям ці простори. Оглядаючи їх, стояв колись на горі древній князь, своєю сивою мудрістю зважуючи пересторогу від половецьких руйнівних набігів. Виходив на цю гору козацький літописець Грабянка, щоб далі окинути зором землю й увічнити її своїми думами.

Минають дні, минають ночі, стираючи грані століть, і сходяться сюди діти сонця й громовиць, щоб нести дари свого серця й щедрої душі...

Віками потомлене сонце лягло на відпочинок. Синьою киреєю земля постелила йому постіль і сама готувалася до сновидінь. Далеко за Пслом раптово спалахнула пожежа, наче хто присвічував, щоб не заблудитися в пітьмі далеких доріг.

— Горить там, де й колись, пригадую, горіло, — роздумливо мовив Панас Якович.

— Знову горить? Який жах! — Ольга Петрівна злякано дивилась, як темними звоями стелився дим.

— Знову горить, мамо! Яка краса, пробудження! То вогонь гніву! — Леся випросталась. — Продовжуйте грати, Миколо Віталійовичу!

— Я граю, коли наструнюється моя душа.

— Хай бринять натягнуті струни! В музиці ви продовжуєте сторінки мого "Вавілонського полону".

Старицький все ще стояв у благальній застиглій позі, наче в бронзі литий. На його розкосмачених вусах повисли росисті краплинки, вигравши переливами рожевого перламутру.

Микола Віталійович гучніше вдарив по струнах. Звуки покотилися по гнучкому сріблолистю верби, викрешуючи іскри, що стелилися по зів'ялій траві.

* * *

Не квапився повертатися до Полтави. Службові справи затримували в Гадячі...

Як завжди, перебуваючи тут, заглянув і до колись рідної оселі Рудченків. Та батько вже помер, а стара мати перебувала десь у родичів.

Коли ж виїхав уже з міста, то думками ще не розставався з ним. Просив фурмана не гнати швидко коней, оглядав давно знайомі гаї, байраки та плеса. Краєвиди викликали милі спогади. Ніби знову поверталися забуті пригоди, щоб наповнити серце тривогою скороминучої юності.

Та поволі вирівалася думка з обіймів минулого й ластівкою закружляла над рідною оселею. Старші сини десь уже в школі. А менший — з Олександрою, дома. Але чому вона була такою засмученою, коли випроводжала в дорогу, ніби крила якісь таємниці. І раніше помічав нервування дружини, але не міг дати ради. За останній час, особливо після губернаторського бенкету, вона виявляла розгубленість, часом впадала в мовчанку. Тоді прозорі очі вкривалися серпанком смутку. Перестала грати на фортепіано. Але кого винити в цьому? Може, справді він винен у її нервуванні? Іноді бачив її заплаканою. На запитання не відповідала або обмежувалася стислим "так", "минеться".

А праця по службі весь час збільшувалася, до того ж творчі задуми забирали все дозвілля. Інші чиновники справді більше віддавали часу своїм дружинам. Картав себе і забігав думкою до кобищанського будинку, хотів цього разу найтепліше зустріти дружину. Везе їй вишивані червоним та чорним подарунки. Хочеться побачити в її мрійних очах тиху радість і послухати гру на фортепіано. Роздумами скорочувався нудний шлях...

Ось і Полтава. Сутінками крилися вулиці, коли прибув до власного дому. На порозі зустріла няня. З виду побачив — щось сталося.

— Олександра Михайлівна де? — тривожно, запитав.

— Поїхали...

— Куди?

— Сказали, що в Карлівку до Шейдеманів.

— До Шейдеманів?!

Вибігли діти, обіймали батька.

— Мама поїхала... Мами нема дома, — розпачливо повторювали.

Сіли вечеряти. Панас Якович намагався не виявляти своєї схвильованості, розважав дітей. А коли мимохідь поглядав на стілець за столом, де завжди сиділа Олександра, то діти, вловлюючи неспокій батька, переглядалися між собою.

Коли всі поснули, Панас Якович підійшов до фортепіано. Воно було розкрите, ноти не прибрані

Ще довго сидів у кабінеті. А поруч бюст Шевченка. Наче чув слова:

Минають дні, минають ночі,

Шелестить пожовкле листя.

За вікном справді тоскно шелестіло листя, а над верхів'ями дубів незрадливо сяяли зорі.

Не дай спати ходячому,

Серцем замирати

І гнилою колодою

По світу валятись...

Благальне звучали слова Кобзаря, наповнюючи болем невсипучі думки.

* * *

Лагодився виїхати в Карлівку, щоб відшукати Олександру. Але з кожним днем обтяжували службові справи. Якась лихоманка потрясала урядові кола, приносячи недобрі вісті з Далекого Сходу.

В Полтаві лютував Філонов, а ім'я міністра внутрішніх справ генерала Плеве звучало з кожним днем погрозливіше. Чиновники ладні були молитися шефу жандармів. Ширилися чутки: "Плеве заборонив", "Плеве попередив", "Плеве дав наказ". Були такі, що мовчали при згадці високої особи або хмурили чоло. Чимало знаходилось і тих, у кого гнівом наповнювалися очі, коли заходила розмова про всеросійського сатрапа.

Плеве до того наводнив місто жандармами, справниками, що їх стало більше, ніж книжок у книгарнях.

Не минула ласкавої уваги шефа жандармів демонстрація під час відкриття пам'ятника Котляревському. Над Полтавою, як і над усією країною, нависали зловісні хмари. Це помічав Панас Якович і по роботі в казенній палаті, і по запроваджуваному цензурному режиму.

Генерал-губернатор Урусов підозріліше й суворіше потав ставитися до робот службовців у державних установах, вбачаючи всюди крамолу, навіть у діяльності земства. Він запроваджував суворий нагляд за

службовими особами. З цією метою давав необмежені повноваження Філонову, вокладаючись на його тверду руку й жандармську вправність.

З дня на день чекав Панас Якович прийому в губернатора. Після перебування в Полтаві міністра Плеве князь Урусов став жорстокішим і роздратованішим.

Повертаючись пізно з роботи, Панас Якович знаходив утіху в зустрічах з своїми друзями. Найчастіше заходив до нього Василенко. З ним зустрічав і різдвяні свята. Вперше довелося святкувати без дружини. Олександра Михайлівна не поверталася з Карлівки.

— Вікторе Івановичу, — звертався до друга, — розділи мою самотність на свята. Разом поколядуємо.

— Добре. Я можу запросити таких колядників, що й земля під ними загуде. Вдаримо, як циган рядном, лихом об землю. А тим часом все перетовчеться та перемелеться...

Ще ніколи в Панасову хату на Кобищанах не сходилося стільки колядників, як цього року. Стіл у вітальні було густо заставлено їжею та напоями. Колядували у дворі, під вікнами й у вітальні.

Славили в колядках господаря, бажали щастя всьому роду. Завітала разом з колядкою в хату немеркнуча краса, в якій єдналися дарована землею родючість з вродою й честю людини.

Віктор Іванович організував з колядників добірний хор і сам керував ним. Усю вітальню заповнили співаки. Від дотепів, сміху аж трусився весь будинок.

Змагалися співами дівчата з парубками. Прославлялася врода, хоробрість у козацьких походах, висловлювалися сподіванки щасливих зустрічей.

Ой добрий вечір, пане господарю!

Радуйся, ой радуйся, земле!

Вимітай двори, застилай столи!

Клади калачі з ярої пшениці!..

Буде до тебе три гості разом.

Привітання гостей розчулило Панаса Яковича, ї він уважно вловлював слова колядки, як тривожну передвістку.

Що то перший гість — тепле сонечко,

А другий же гість— ясний місяченько,

А ще й третій гість — зоря ясная...

Саме в цей час розкрилися двері вітальні, й ввійшла вся засніжена Олександра Михайлівна. Вона здивовано зупинилась. Колядники продовжували:

Ой добрий вечір, добрий вечір...

— Мамо! Мамо! — кинулися до матері діти. — До нас коляда прийшла!

Наче зачарована несподіваним сном, Олександра стояла, не рухаючись з місця.

— Прибула? — тамуючи докором радість, обізвався Панас Якович і почав здіймати з неї засніжений кожушок.

Колядники продовжували співи. Хвилину слухала Олександра, а потім сіла за фортепіано і взялась добирати мелодію колядки. Тоді ще злагодженіше зазвучали голоси. Панас Якович не відривав свого погляду від дружини. Збуджене після морозу лице пашіло, як колись, коли вперше слухав її гру. Підійшов, ніжно поклав руку на плече. Колом обступили діти, зазираючи в обличчя матері.

Нова радість стала,

Як на небі хвала...

— Нова радість... Пізнаю її, — тихо, як молитву, шепотіла Олександра.

* * *

Кожен день нового року приносив тривожні вісті. Нарешті мала відбутися зустріч Панаса Яковича з генерал-губернатором. Всеросійський жандарм Плеве лютував. Частішали арешти, ув'язнення без суду.

Кожного дня Панас Якович переглядав оголошення й офіційні повідомлення в "Киевлянине", звертаючи увагу на загострення взаємин з Японією. Газета за 29 січня 1904 року привернула увагу оголошенням про виступи в Києві трупи Саксаганського й Садовського. Сповіщалося про вистави .п'єс "По ревізії", "Запорожець за Дунаєм" та про черговий бенефіс Карпенка-Карого в комедії "Хазяїн". Радів за свого побратима.

Перегорнувши сторінку "Киевлянина", прочитав:

"ВЫСОЧАЙШИЙ МАНИФЕСТ..."

У ньому сповіщалося про початок війни з Японією. Тяжкі думи облягли, розтривожили Панаса. Нічого не сказавши дружині, поспішив на службу.

Тепер робота в казенній палаті стала ще напруженішою. Прийом у генерал-губернатора було відкладено. Увагу князя цілковито полонили невідкладні справи мобілізації та воєнних поставок. З кожним днем ширилися чутки про поразки російського флоту, про загибель "Варяга", про блокаду Порт-Артура. Газети стримано повідомляли про фронтові події, які глибоко хвилювали кожного громадянина. В міському парку вечорами зазвучали тужні звуки вальса "На сопках Маньчжурії", що супроводився іноді приспівом:

І плаче народ, проклинає війну.

Прокляття війні, прокляття війні."

У цих звуках хрипіла, захлинаючись, вся миколаївська імперія і стогнали поневолені народи.

Тривожно минали перші місяці війни, всюди точилися розмови про Порт-Артур. Почали прибувати ешелони з пораненими, а з ними ширились прокляття. Арештантські роти на Сінній площі переповнювалися людьми в сірих халатах.

Розливалися плеса Ворскли, а над ними стелились риданнями дівочі веснянки. Ринула повноплинно вода, миючи коріння дубів та зітхаючи серед урвищ.

На ранніх зорях уставали люди, чекаючи нових повідомлень, а вечорами прислухалися до веснянок, бо найправдивіший голос криється в пісні. Про це не раз Василенко говорив Панасу Яковичу.

Разом вони сумували, коли одержали звістку про наглу смерть Михайла Старицького 27 квітня 1904 року. Поїхав хоронити побратима Віктор Іванович, а Панас не зміг з ним подорожувати, бо відповідальній службовій особі виїздити можна лише за дозволом генерал-губернатора. Князь Урусов тримав на місцях усіх чиновників губернії.

Що робити? Виїхати нелегально, на кілька днів залишивши роботу? Тоді посиплються доноси таємних агентів, і справа дійде до самого невблаганного й жорстокого блюстителя порядків імперії міністра Плеве. А це ж його приїзду разом з імператором Миколою чекав з дня на день губернатор. Вся явна і таємна жандармерія готувалася до цієї події,

Кілька днів Панас Якович ходив засмучений під враженням звістки про смерть друга і побратима. Минув лише рік, як зустрічався з ним на відкритті пам'ятника Котляревському. Журбою повилося серце. Пригадувались слова написаного Михайлом того ж року вірша:

Ох, тяжко! Під гнітом пошарпане серце холоне,

Здається, що я, і брати, і все рідне у морі

кривавому тоне,

А зверху ще давить якась невміркована сила.

Невже під ногами у мене чорніє розкрита могила?!

Після служби блукав навмання вулицями. Зустрів молоду жінку в жалобі. Очі заплакані. Навіть зупинився. Але жінка тоскно пройшла повз нього, понесла свою журбу за рідним, що загинув десь на сопках Маньчжурії.

А в паркові ридально звучав мотив вальсу:

Прокляття війні, прокляття війні...

Стелилося те прокляття відгомоном аж на плеса, перегукуючись з ледве чутним квилінням журавлів...

Повернувшись додому, усамітнився в кабінеті. Не давали покою думки, заповнюючись мотивами реквієму на смерть друга. Писав: "Не стало невсипущого трудівника на нашій літературній ниві, котру він немало збагатив своїми коштовними перекладами і самостійними талановитими творами. Не стало щирого робітника задля розвою нашого кону, що допомагав піднести його високо угору не тільки своїми мистецькими працями, а й ще своїм хистом вишукати дотепних людей до того діла, зводити їх до гурту, обминути деякі припони та заборони. Не стало гарячого поборника за добро та поспіх свого народу, за його мову та пісню, за всі ті віками нажиті духовні ознаки... Великий жаль проймає наше серце, що неминуча смерть вирвала між. нас таку значну задля всього нашого краю силу і зяє на нас своєю чорною домовиною" *. Заадресовував листа шанувальникам пам'яті Старицького.

* Панас Мирний. Зібр. творів: У 7 т. — К., 1971. — Т. 7. — С. 509. 549

* * *

Розмови про події на Далекому Сході ширились у місті й знаходили відгуки на селах. Навіть повітря наснажувалося задухою передгроззя.

На початку травня на Полтавщину прибув сам імператор, щоб піднести підупалий дух вірнопідданства. Імператора супроводжував великий князь Олександр Михайлович та неодмінний супутник у "небезпечних" поїздках його величності шеф жандармів Плеве.

За імператором всюди слідував генерал-губернатор Урусов. При нагоді він протягував уперед голову, щоб виказати свою вірнопідданість зачіскою та вусами, підстриженими на імператорський кшталт. А

великий живіт туго затягав блискучим поясом, бо в його утробу могли б вміститися три імператори. Невідступне прямував за ним і Філонов, не відходячи від свого шефа та намагаючись уловити його настрої в кожному русі пухкої руки чи у виразі гарбузоподібного обличчя.

Насамперед імператор відбув у Козельщанський монастир, взявши там участь у молебстві за дарування перемоги. У полтавському соборі він теж молився. Старому єпископу Іларіону не пощастило дожити до цього дня. Незадовго перед тим він послав свою блаженну душу до лику святих. Недарма ж прислужував йому в свій час "ясновидець" Гришка Распутін.

Тепер імператорську службу правив єпископ Гедеон — вдатний на священні промови та проголошення анафем.

Після цього моління імператор Микола забажав зробити огляд Єлецького та Орловського полків, що стояли в Полтаві. Огляд відбувався на Сінній площі, поруч якої жовтою високою громадою вишкірилися залізними ґратами арештантські роти. Тут були виставлені посилені наряди вартових, арештантам заборонили виглядати у вікна.

Найурочистішою частиною торжества було імператорське вручення офіцерам іконок Козельської божої матері. Офіцери в супроводі оркестру співали "Боже, царя храни". Тільки обірвалися звуки гімну, як із-за ґрат арештантських рот докотилися вигуки:

— Іконками, іконками воюйте проти японців!

— Більше тюрем муруйте!

Ці слова, очевидно, вловило "недрімливе" вухо шефа жандармів, бо він насупив свої кошлаті брови і з острахом глянув на імператора... Філонов ухопився за ефес шаблі.

Ця подія стала предметом розмов у місті. Сподівалися, що Плеве не подарує такого скандалу.

Голова губерніальної земської управи Федір Андрійович Лизогуб пишався тим, що за часів його діяльності було побудовано земський палац на Петровській площі, до якої сходились полтавські шляхи.

Пишатися належало б вправним майстрам — умільцям, що приклали свої руки до величної архітектурної споруди.

Голова земської управи при нагоді хотів похизуватися, запрошуючи на огляд будинку відомих осіб. Потрапив на огляд і Панас Якович разом з Короленком і Василенком.

Ідучи на Петровську площу, приятелі обмінювалися думками про недавнє відвідання міста високопоставленими особами. Володимир Галактіонович аж тряс своєю кудлатою головою при згадці імені Плеве.

— Коли хочете знати, Панасе Яковичу, — з притиском на словах говорив Короленко, — то історія свідчить, що здебільшого товстозаді державні мужі були обмежені на розум.

— Мені здається, що Плеве товстим задом може позмагатися з любим державним діячем.

— Невесело в країні, де державна мудрість вимірюється не глибиною розуму, а товщиною задів...

Тим часом до співбесідників підійшов Василенко. Він був заклопотаний підготовкою до відкриття будинку губерніального земства, бо в ньому відведено просторі зали для історико-етнографічного відділення Полтавського музею. Василенко, як любитель-етнограф, давав поради і архітектору Кричевському, і художнику Васильківському.

Мирного. Короленка і Василенка зустрів у вестибюлі голова губерніального земства і повів оглядати чудові зали.

Колони, різьба, кольорові полив'яні стіни з українськими візерунками справляли велике враження.

— Барокко! Українське барокко! Яка краса! — вигукнув Короленко. — Дивіться, яка динамічна композиція, декоративна пишність, контрасти об'ємів, пластика колон, ефектність кольорів... Українське барокко!

— Тут дійсно багато взято від українського барокко, — висловив свої судження Василенко. — Але мене вражають елементи народної творчості. Пригодились і розписи полив'яних опішнянських горшків, барвистих дігтярівських та решетилівських вишивок. Я назвав би такий стиль українським відродженням...

Зупинилися біля картини, розгорнутої на всю стіну. Як живі, їдуть чумаки. Постаті, воли, вози — натурального розміру. Чумацький шлях стелеться на долину. Біля дороги баштан, курінь, стиглі кавуни.

— Це картина Васильківського "Чумацький Ромоданський шлях", — пояснював Василенко.

— Той самий, що згадується у вашому романі? — запитав Короленко.

— Той самий, — скромно відповів Мирний. — Коли б я описував шлях після огляду цієї картини, то наповнив би його кольорами живописця. Погляньте, яка безмір шляху! Це дорога наших предків. Тому від неї пашить щедрим сонцем. Погляньте, яке приязне, закучерявлене легенькими хмаринами небо!

— Кажуть, що художник Левітан заздрив Васильківському, дивлячись на небо його "Козачої левади"? — запитав Короленко.

— Небо у Васильківського — то небо України. Адже небо є дзеркалом пишноти землі. Так у кожній країні митці живопису передають у фарбах зриму красу рідних краєвидів... А постать чумака, що йде попереду чумацької валки?

— Видно, що то людина ступає по власній землі, шляхом, протореним століттями, — вставив Василенко. — На землі степовий Чумацький шлях, а на небі — зоряний Чумацький Шлях...

До картини Васильківського "Козак Голота" першим підійшов Короленко і зупинився, наче перед якимось чарівним привидом.

Серед дикого степового простору, що безмежно послався до залитого червоною смугою обрію, височів силует Голоти-вершника. В руках у нього рушниця. Нещодавно відбувся його поєдинок з татарином-людоловом. Переможений розпластався на землі, його дикий кінь несеться, загубивши вершника. Природа своїми кольорами доповнює настрій волелюбства і козацької одчайдушності.

— Цього вершника, — промовив Короленко, — можна поставити поруч трьох богатирів у картині Васнецова.

— Можна... Але він міг би порушити заворожену нерухомість богатирів. Занадто динамічна постать нескоримого Голоти.

— Щось невимовне чарівне в картині природи, — перевів на інше Короленко.

— Так. Природа завжди промовляє до людини, — говорячи, Мирний не зводив очей з картини. — Фарби живописця в пейзажі завжди обіймаються з словом письменника. Коли зникає пейзаж з художньої літератури, то тьмяніє і сила слова.

— Ваші думки заслуговують уваги, — докинув Короленко.

— Так. Пейзаж завжди гармонує національному колориту слова.

— А це полотно без пейзажу? — Короленко зупинився перед картиною Васильківського "Обрання полковником Мартина Пушкаря".

— Це полтавці обирають полковником Пушкаря, щоб під його булавою виступити на з'єднання з загонами Богдана Хмельницького, — пояснював Василенко. — Народ вручає обраному полковнику клейноди, як символ козацької влади. Уявіть собі, що для створення цієї картини позувала ціла трупа Саксаганського!

— Подихом народного волелюбства дише картина. Короленко пильно вдивлявся в козацькі постаті. Ніби розносився від них вільний гомін збудженої громади.

— Це мальовнича історія нашої Полтавщини.

— Не тільки Полтавщини, а й всієї України. В картинах Васильківського я ще глибше пізнаю рідну країну. Хотілося б познайомитися з художником, — Короленко поволі відходив від картини.

Голова губерніального земства поважно повів далі гостей, пишаючись, наче у власному будинку. Привів у вестибюль при виході, де на стіні було вигравірувано напис:

"Збудовано за часів голови губерніального земства Ф. А. Лизогуба".

Зупинилися біля напису.

— Федоре Андрійовичу! — звернувся Короленко. — Діло ви добре зробили... Але чи не здається вам, що цей напис зітре історія? Ми знаємо, що в історії не раз бувало так, що пам'ятники залишалися, як витвір людського генія, а написи стиралися...

Лизогуб почервонів. На владному самовпевненому обличчі лягла тінь образи...

"Краще б вибив прізвище свого брата Дмитра, що загинув на ешафоті", — подумав Панас Мирний.

Раптово з вулиці почувся голос газетяра:

— Важлива подія! В Петербурзі вбито бомбою міністра Плеве! Купуйте газети!

— Таку газету варто купити, — Мирний поглянув на Короленка.

* * *

Вісті про розстріл січневої демонстрації в Петербурзі сколихнули й розбудили всю країну. Революція почалась...

Частіше став навідувати Панаса Яковича його приятель Дмитріїв Микола, розповів про поїздку в складі делегації до столиці з метою домовитися з урядовими особами про поширення українських видань. А найтісніше в'язало друзів спільне готування до друку тижневика "Рідний край", перше число якого мав відкрити Мирний віршем "До сучасної музи", закликаючи:

З слова живого скуй самопали

Й з ними між люди іди.

— Іти між люди ми готові були й раніше, — коментував свого вірша письменник. — Раніше плекали цю ідею народники. Захоплювався і я нею, пишучи перші свої твори. Але час вимагає переглянути зміст того ходіння. Замало тепер піти на село в хліборобській свитині. У своїй новій

п'єсі, названій "Не вгашай духу", я спробував послати любителів сценічного мистецтва улаштовувати вистави в колективі залізничних робітників. Однак написане не задовольняє мене. Треба розкрити вимоги такого колективу. Тому не свитку хлібороба варто накидати на плечі, а вбрання майстрового. У мене є друзі серед залізничників. Зустрічі з ними допоможуть здійснити нові творчі задуми.

— Дорогий Панасе Яковичу! Ти добув, уже славу визнаного письменника. Своїми творами Панас Мирний уже увійшов на сторінки історії нашої культури. Для шанувальників імені письменника цього досить, — намагався Микола Андрійович угамувати друга.

— Ні, Миколо! Цього не досить! Не досить написаного мною. Життя висуває нові теми, нових героїв. Повертати Чіпку в нові твори нема рації, — розсудливість і воля єдналися в словах Панаса Яковича.

На розмову нагодився Віктор Іванович Василенко, слухав, не наважуючись висловлювати свої занепокоєння, бо знав Панасову непохитність у рішеннях,

— Написане тобою, друже, не може бути відмежованим від нашої сучасності. Воно органічно поєднується з нею, — продовжував резонерствувати Дмитріїв.

— За таке визнання спасибі. Однак зупинятися на зробленому не можна. Зараз я задумав перекласти "Орлеанську діву" Шіллера. Хай наші люди на зразках великої історії навчаються бути нездоланними в любові до рідного краю. Але це ще не все. Я переживаю муки, одягаючи свій мундир високого чиновника. Недарма, коли доводиться проходити в ньому по Кобищанській вулиці, то слідом чую на подвір'ях гавкання собак. Зовсім по-іншому мені почувається, коли одягаю звичайне вбрання. В ньому зустрічаюся з своїми приятелями — залізничними робітниками, — брижами задумливості бралося чоло Панаса.

* * *

Розгорталися події 1905 року. Кожен місяць приносив нові вісті. Та чи можна все збагнути, сидяче за столом казенної установи?

Доводилося конспіруватись заслуженому статському раднику Панасу Рудченкові. Високе звання та нагороди завуальовували діяльність демократа Мирного. Не завжди могла збагнути це Олександра Михайлівна. Ось і тепер, коли він одягав просте вбрання для зустрічі з побратимами, дружина наготувала йому парадну форму статського радника — майже генерала.

— Для чого то? — запитував її.

— Пригодиться, Панасе, — Олександра ретельно оздоблювала його костюм нагородами, наче хотіла цим відвернути від багатьох хвилювань. Не могла збагнути, з чого вони походять, вважала, що головна причина їх полягає в якійсь прикрості по службі. Може, доведеться бути на прийомі в губернатора? Треба, щоб пішов у повній формі при всіх нагородах.

Турботи дружини поблажливо сприймав. Понуривши голову, дивився на ордени, що їх вона приладнувала. Читав у них свою службову біографію: орден Станіслава 3-го ступеня, орден святої Анни 3-го ступеня, орден святого Володимира 4-го ступеня, орден Станіслава 2-го ступеня, орден святої Анни 2-го ступеня, кілька медалей та різних познак.

— Даремні турботи, Олександре! Тепер треба лагодитись не на прийом у губернатора, а до чогось іншого... Раптово на порозі з'явився Віктор Іванович.

— У місті починається погром...

— Чорна сотня діє?

— М'ясники, крамарі і всяка наволоч збирається купами. Серед них є переодягнені поліцаї. Нахваляються розправитися з ораторами й тими, що підозрілі книги пишуть. Що діяти нам?

— Сидіти дома та ховатися не будемо... Одягаймося! — Панас Якович почав одягати своє парадне вбрання, начепив ордени і всілякі значки.

— А далі що? — запитав здивовано Василенко.

— А далі одягайся й ти, — витяг і подав циліндр. — Це той, у якому я їздив на одруження. Одягай циліндр, чорний костюм. Про запас маю і князівський жетон. Недарма їздив у Карлівку... Ти будеш князем — його сіятельством, а я — його превосходительством. У такому вигляді підемо на вулицю. Підемо назустріч мерзотникам...

Незабаром Панас Якович з Віктором Івановичем йшли в місто. Зупиняючись, прислухалися до вигуків оскаженілого ревіння натовпу...

Ішли назустріч тим звукам. Часом вловлювали відгуки людських зойків, благального плачу жінок, вереску дітей. Але ці звуки затамовувало ревіння багатьох збуджених голосів та спів "Спаси, господи" і "Боже, царя храни".

— Таким я тебе вперше бачу, — мовив Василенко, дивлячись у вічі своєму другові.

— Таку ганебну подію я теж уперше бачу. Тут треба бути рішучими...

Ішли назустріч... Йшли "його превосходительство" і "його сіятельство". Ось уже й "богоугоднеє заведение", далі початок Малосадової вулиці. Знали, що тут недалеко живе Короленко...

Показався натовп. Попереду несли величезну ікону спасителя та портрет царя. Обидва хилиталися, наче напідпитку, разом з оп'янілою юрбою. Очі й обличчя погромників кров'ю та люттю налиті.

Мирний і Василенко твердо йшли вперед. На поєдинок з чорною потворою. Панас Якович зупинився біля імператорського портрета.

— Для такого державного діла належало б добути кращий портрет. А цей — мухами засиджений... Який сором! Яка непоштивість до його імператорської величності! Хто тут з таємно-уповноваженої сотні? — Мирний звів голову, стряснувши сивою бородою.

Юрба зупинилася. Наперед вибіг чоловік у сірому плащі, під яким можна було вгледіти форму поліцейського урядника.

— Це ми, поспішаючи, бо... — урядник запнувся.

— Як вважаєте, ваша світлість князю? — звернувся Мирний до Василенка.

— Це не відповідає величі його імператорської величності! — дивним голосом пробасив Василенко, вирячивши зовсім не по-князівському очі.

Урядник, переступаючи з ноги на ногу, витяг з кишені папірець.

— Ваше превосходительство! Ми по цьому спискові, — подав папірець, тихцем запитав: — Що скажете, ваше превосходительство?

Панас Якович спокійно розгорнув папірець, прочитавши, передав Василенкові.

— Як вважаєте, ваше сіятельство? — запитав. Віктор Іванович похитав головою, указав пальцем.

— Прізвище Короленка викреслити!!

— Та це ж той, що проти царя-батюшки агітує...

— Викреслити! — владно мовив Панас Якович, аж ордени забряжчали на грудях.

— Слухаю, ваше превосходительство... Викреслимо! А це? — показав урядник, де на папірці записано: "Рудган Мирний". — Знаєте, ваше превосходительство, такого? Де його шукати? Це теж якась їхня особа.

— Гай-гай... Далеко шукати... Соромно уряднику почесної імператорської служби не знати, що того Мирного в Сибіру вже й кістки вітер розвіяв... А ви шукаєте... Сором!

— Рад старатися, ваше превосходительство... Значить, викреслити...

— Викреслити і не згадувати більше ніколи! Який сором! Який сором!..

Розлютований натовп скаженів. Чулися непевні вигуки. Аж ось із-за рогу виткнулась група робітників з червоним прапором. Натовп заколихався...

— Бий чорну сотню! — почувся голос. Робітники пішли навалом на погромників. Ті кинулися тікати. Хтось наступив ногою на ікону спасителя, видавивши одне око.

Робітники пішли далі з революційною піснею. На тому місці, де недавно лютував натовп, ікона спасителя дивилась одним оком у прозоре блакитне небо, наче благала якогось несподіваного чуда.

Серед робітників Панас Якович пізнав декого з побратимів-залізничників, і його лице проясніло.

— Не квітами заквітчаною гряде до нас воля, а скорботною, закривавленою, — роздумуючи, мовив Василенко.

— Так, друже, дійсність вносить поправки до наших мрій. Сувора дійсність... Тепер я можу збагнути дещо. Давно зародилася думка написати утопію "Сон" і зобразити в ній картини майбутнього ладу. Ладу справедливого... Переконуюсь, що шлях до нього кривавo стелиться. Необхідна страшна, пекельна боротьба. Боротьба така, якої ми раніше й не уявляли... От що значить воля! Коли б я був живописцем, то намалював би її в образі скорботної жінки, яка випросталась і взяла в руки закривавлений меч... Страшна, невблаганна месниця, що сприйняла гнів Шевченкової Марини та й моєї повії.

Слухаючи Мирного, Василенко дійшов з ним до будинку на Кобищанській вулиці. Прислухалися. В місті тихо. Лише іноді десь розлягався несподіваний вигук і плач, нагадуючи про недавно вчинений чорною сотнею погром.

У дворі зустріла Олександра Михайлівна. З нею діти.

— Ти був на якомусь особливому прийомі? В такому вбранні не звикла тебе бачити.

— Не хвилюйся... Все гаразд...

— Не можу не хвилюватися — за тебе, за дітей наших, — Олександра кинула тривожний погляд, наче промовляючи: "Я все знаю".

— Моя рідна...

— Хвилююся від тої пори, як віддала своє серце тобі.

— Спасибі, дорога, — Панас обіймав дружину й дітей. — Треба надіслати телеграму в Петербург, висловити співчуття сім'ї померлого брата...

— Телеграму я вже відправила... Бережи своє серце... Для дітей і для...

— Берегтиму, хоч і важко не поранити його, розбиваючи кайдани, що сковують душу людини, — цілував дітей.

Вона провела Панаса благальним поглядом добрих очей, коли пішов до свого кабінету. Він знав, що цього вечора до пізньої ночі дружина гратиме Бетховена...

Схиливши голову на руки, сидів за столом, думками перегортав сторінки народжуваного твору, доповнював епізоди боротьби й змагань. Пригадував друзів.

Ось вони проходять, щезають, наче в тумані Ніби почувся знайомий голос. Прагнув збагнути його, поглянути на повиту журбою постать жінки. Куди несе вона свою снагу й змарновану вроду? Вловлював щось рідне, звабливе й суворе в ній...

Прислухався до знайомої сонати, звуки якої линули з-за стіни. Ніби гойдали його ті звуки, породжуючи видіння. Передати б їх у фарбах, як Леонардо да Вінчі. А може, словом? Починав писати, щоб вилити вимріяні думки про щастя людини, про плекану волю.

Буремною пристрастю билися в стінку і розсипалися звуки Бетховена, наповнюючи вщерть почуття і думи.

"Воля... Ні, вона не така, як про неї мріяли в молоді роки, — шепотіли уста, ніби розмовляв з кимсь близьким. — Ні, не в пишному вбранні з'являється вола... В боротьбі, в крові... І переможе. Переможе воля!.."

Голова хилилася до столу. Водив рукою по аркуші паперу. Визрівало оповідання "Сон". Вимальовувалася картина майбутнього:

"Увижалося мені: сонце тепле та ясне, небо високе та блакитне, оздоблене серед ночі тисячами тисяч зірок, що вигравали своїми веселими очима й бризкали в душу тихого одрадою.

Серед того світу ясного під тим небом високим та чистим купалася в розкошах блаженна сторона; буяли високо вгору гаї темні; хвилювалася довгим колосом усяка рослина корисна; зеленіли кругом сади-виногради, виблискуючи з-під зеленого одягу високими чепурними будиночками своїх сіл та городів.

І люди вбачались мені — не похмурі та непривітні, не зігнуті та пригнічені нуждою та недостачами, боязкі та замурзані, а високі та статні, з ясними та веселими очима, прибрані в чисту та добру одежу, якісь й горді й привітні. Видко, що їм добре жилося серед отих ланів широких, гаїв зелених, садків кучерявих..."

Звівся з-за столу, пішов назустріч звукам Бетховена.

* * *

Кожен день приносив нові події. То страйкували залізничники, то повсталі селяни забирали поміщицькі маєтки, то з'являлися каральні експедиції, несучи жорстокі розправи. Каламутне плинув час, залишаючи за собою грізні вибухи людської пристрасті, закликів і проклять...

Зустрічі Панаса Яковича з Гнатом і його друзями ставали тривалішими. Якось він, завітавши до земляка, застав у нього жінку-селянку і хлопчика. Обвітрені обличчя, потомлений вигляд говорили про них як мандрівників, що подолали значну відстань від села до міста.

— Це моя дружина прийшла і сина вперше до міста привела. Чіпкою назвали хлопця. Може, буде таким завзятим, як і той Чіпка, що в книзі описали. Тільки хай не збивається з правдивого шляху. Оце має піти в школу. Почав з літер слова складати... Тепер передам йому ту книгу, що від вас колись одержав, — витяг з шухлядки, подав хлопчикові. Той, дивлячись на обкладинку, водив пальцем по літерах:

— Хі-і-б-б-а-а... Хіба ре-е-в-в-у-у-ть ревуть во-о-л-и воли. Хіба ревуть воли...

Мати не зводила очей з сина.

— Понесемо книгу на село. Може, там про землю пишеться? Тепер у нас тільки й мови, що про землю. Кажуть, незабаром ділитимуть її на кожен двір, на кожну душу.

— Хто ділитиме? — запитав Гнат.

— А хто ж? Ліворуція... Недарма стяг червоний викинули біля сільської управи. Комітет тепер порядкує.

— Значить, пішло движеніє й там, — обізвався один з побратимів.

— Звісно, — додав інший, — не сидіти ж біднякам, як тим грибам під листям. Треба витикати на світ голови.

— А як же там урядник, старшина?

— Урядник утік, а старшина, наче лелека на висхлому болоті. Тепер і землю можна поділити...

— Атож, тільки приборкати треба багатіїв, забрати у них землю, а тоді й ділити, — Гнат приязно поглянув на дружину й на сина.

В очах жінки радість обіймалася зі смутком. Здавалося Мирному щось давно знайоме й рідне в рисах її обличчя, в загрубілих од праці руках. Де зустрічав таку? Скільки в ній звабливої простоти, життєвої нев'янучої снаги й скорботи! Принесла вона її сюди, може, тими шляхами, що й Шевченкові Катерина та наймичка? Принесла вона в цю побратимську хату й давню тривогу та сподіванки. Пізнавав жінку-трудівницю, жінку-матір багатостраднього народу. Серце письменника наливалося жагою, новими бажаннями. Болів і радів разом з побратимом Гнатом...

Раптово до хати зайшов один з побратимів. Його схвильований вигляд висловлював тривогу.

— Гнате! Товариші прислали за тобою. Всі збираються... Чекають.

Гнат швидко натяг кашкет, блузу, щось узяв до кишені й швидко вийшов на вулицю.

Доносилися тривожні гудки з залізничних майстерень. Вулицею цокотіли вершники.

Незабаром повернувся схвильований Гнат.

— Небезпека, — звернувся до Панаса Яковича. — Зустрінемося, коли подам звістку. — Взяв принесені примірники "Рідного краю" та іншу літературу і швидко пішов.

* * *

Царський жовтневий маніфест 1905 року засвідчував урядову розгубленість і демагогічну гру прихильників монархічного трону. Події навіювали нові теми творчості чулому до громадського життя Мирному. Криваве придушення повстання селян у Сорочинцях каральною експедицією, очоленою самим Філоновим, викликало гнівні думки

письменника. Наче знову зустрівся з цим підсатрапником, як і тоді, під час виклику Рудченка до губернатора.

Читав у газеті "Полтавщина" 12 січня 1906 року "Відкритий лист статському радникові Філонову". Володимир Короленко в ньому обвинувачував: "А якщо і ви, як інші вам подібні, залишитесь непокараними, якщо, уникнувши всякого суду за поблажливість начальства і безсилля закону, ви разом з кокардою волітимете безпечно носити тавро цих тяжких публічних обвинувачень, то й тоді я вірю, що це моє звертання не пройде безслідно.

Хай країна бачить, до якого порядку, до якої сили законів, до якої відповідальності службових осіб, до якого обмеження прав громадянства кличуть її через два місяці після маніфесту 17 жовтня".

Короленкові слова повторював Панас Якович, приєднуючи до них свої почуття та обурення. Пригадував ганебного Філонова, з яким не раз доводилось зустрітися віч-на-віч. Завжди віяло холодом від цієї темної сили — запеклого стража монархічного устрою. Шкодував, що за надрукування відвертого, гнівного листа Володимира Короленка було припинено видання газети "Полтавщина"...

Сорочинська трагедія сколихнула громадськість. Збирався Панас Якович навістити своїх приятелів у потерпілому селі, поділити з ними свій гнів, скорботу й надії. Та ось ще подія... У той час, як готувалася каральна експедиція в інші села, на головній вулиці міста мстивою рукою застрелено ката Філонова...

Але не ця подія схвилювала народолюбця, бо розумів, що не легше стане од знищення одного ката. Заграви, що обіймали роздолля Полтавщини, викликали болючі запитання. Тривожно звучала кореспонденція, вміщена в "Рідному краї" про судові процеси: "То йшло диканське діло, то сорочинське... Незабаром буде йти так звана "лохвицька справа". Виносилися вироки про заслання нескорених

наступом реакції. Присвячував їм рядки вірша "До братів засланців". Тепер надрукувати його в "Рідному краї" неможливо. Не міг і сидіти на Кобищанах та прикриватися в установі мундиром чиновника Рудченка. Треба живим словом обізватися до поборників нескореної волі. Вуста шептали, як сповідь, слова:

"Ще треба зустрітися з давніми друзями. Недарма доля звела на Полтавському шляху з тими шукачами волі. Треба зустрітися..."

Одягнув просте вбрання, обійняв дружину й дітей. Повідомив, що затримається на цілу ніч.

Пішов на перехрестя шляхів за місто, де бовваніють старезні дуби. Проходив вулицями, такий звичайний, трохи згорблений, бородатий, малопомітний,

Каральні роз'їзди шастали, наводячи страх на обивателів. Зупинялися в скверах. Зголоднілі коні обгризали віття дерев, а вершники сварливо перегукувались, обтрушуючи з чобіт і щабель дорожну пилюку.

Біля вокзалу та залізничних майстерень стояли вартові, як увігнані в землю гострі палі тюремної огорожі. То — небезпека.

Шляхом конвоїри погнали арештованих. Пізнав декого з побратимів. Треба віддаля обійти, вибираючись на перехрестя. Тихо, моторошно. Думка лине слідом за арештованими, що їх погнали невідомо куди конвоїри. Уже й не видно їх. Лише вчувається потужний ритм ходи. Викрешувалися слова:

Не журіться, брати! Суд повинен прийти,

Правий суд мусе встать на землю!

Стояв, сподіваючись на умовлену зустріч. Виглядав когось, як надію, як плекану мрію. Уже й смеркло... Прислухався. Нарешті почулися кроки, а за ними виринула з пітьми постать, ніби велетень піднявся з землі. Пізнав Гната. Він ішов твердою ходою, як і тоді, коли зустрів його вперше біля яру. Панас Якович зрадів, пішов назустріч. Той кремезною рукою обняв його, взяв жмуток нелегальної літератури.

Гнівом і мужністю бриніла його розповідь:

— Дамо рішучий бій мозолястими руками, як тільки кине гасло нам комітет, — останні слова вимовив з притиском.

Тиху розмову повивали таємничим шумом дуби. Здавалося, сходяться сюди давні друзі, стають привидами навколо дубів, слухають зелений гомін, що лине від високих верховіть аж до могутнього коріння, зануреного глибоко в землю, сонцем вигріту, таку рідну, як материнське лоно. Приносить сюди свій гнів горем битий Чіпка-бунтар, дарує щедру мудрість вдумливий дід Улас, додає життєвої пристрасті Лимерівна, а багатостradна Христя несе на розсуд жіноче безталання гірке. Стоїть, повита барвінковим смутком, схиливши голову на наболілі груди.

Уже ранок почав жевріти на обрії. Десь на просторих розгонах всесвіту сонце ще барилося. Але його руху не спинять чорні демони ночі Ось воно, величне, ні з чим незрівнянне, виринає з синьої імли небокраю. Верхів'я дубів першими вловлюють його червонясте проміння. Різноголосе обізвалося птаство, єднаючись з гомоном старезних дубів. Шумлять вони, наче виводять на струнах кобзарську думу...

Впивав тривожною душею той дивний гомін життя. Стояв, зачарований барвами народжуваного дня.

Збиралися побратими на нову раду.

1968—1970